

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ 12

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍԹ

Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Է. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, Կ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Յ. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ,
Ա. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, Է. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

1918 ԹՎԱԿԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

12-ՐԴ

ԴԱՍԱՐԱՆ

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

ԵՐԵՎԱՆ 2011

ՀՏԳ 373.167.1:941(479.25)(075.3)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 972

Հ 282

Գլխավոր խմբագիրներ՝ **ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱՄ թղթակից անդամ**
ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱՄ թղթակից անդամ

Խմբագիր՝ **ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու**

Հեղինակներ՝ **ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱՄ թղթակից անդամ**
(Ներածություն)

ԷԴԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Բաժին 1. Գլուխ 1, Բաժին 2. Գլուխ 3, Բաժին 4. Գլուխ 1,
Բաժին 5. Գլուխ 1, 2)

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու
(Բաժին 1. Գլուխ 2, 3, Բաժին 2. Գլուխ 1)

ՅՈՒՐԻ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Բաժին 2. Գլուխ 2, Բաժին 4. Գլուխ 2)

ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ. պատմագիտության դոկտոր
(Բաժին 2. Գլուխ 4, 5, Բաժին 5. Գլուխ 3)

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ. պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
(Բաժին 3. Գլուխ 1, 2, Բաժին 4. Գլուխ 3, Բաժին 5. Գլուխ 4)

Մեթոդական մասի
հեղինակներ՝ **ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. պատմաբան, մանկավարժ**
ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու

Քարտեզագիր՝ **ԳԵՂԱՄ ԲԱԴԱԼՅԱՆ**

Հայոց պատմություն: 12-րդ դասարան
Հ 282 Հումանիտար հոսքի դասագիրք: /Ա. Մելքոնյան, Է. Գևորգյան, Կ. Խաչատրյան,
Յ. Հովսեփյան, Ա. Վիրաբյան, Է. Մինասյան.— Եր.: «Զանգակ-97», 2011.— 320 էջ:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)972

ISBN 978-99941-1-923-3

© Ա. Մելքոնյան, Է. Գևորգյան, Կ. Խաչատրյան,
Յ. Հովսեփյան, Ա. Վիրաբյան, Է. Մինասյան, 2011 թ.
© «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2011 թ.

1918 թ. մայիսի վերջին Արևելյան Հայաստանում թուրքական զորքերի դեմ հայ ժողովրդի տարած փառահեղ հաղթանակներով կյանքի է կոչվում հայկական անկախ պետականությունը: Պատմական այդ բեկումնային իրադարձությամբ բացվում է հայոց պատմության նորագույն ժամանակաշրջանի առաջին էջը:

Հայոց պետականությունը ծնվում է ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական ծանրագույն պայմաններում: 1918 թ. աշնանից երկրում ծայր են առնում սովն ու համաճարակները, հատկապես ծանրանում է բազմահազար արևմտահայ գաղթականների վիճակը: Սակայն կարճ ժամանակում հաջողվում է կազմավորել իշխանության մարմիններ, սկսվում է բանակաշինության գործընթացը, մի շարք պետությունների հետ հաստատվում են դիվանագիտական հարաբերություններ, հետզհետե աշխուժանում է երկրի մշակութային կյանքը:

Համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունից և երկրամասից թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո աստիճանաբար ընդարձակվում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքը: Պետականության կայացման գործընթացը տեղի է ունենում հայկական մի շարք գավառների (Արցախ, Զանգեզուր, Նախիջևան-Շարուր, Ախալքալաք, Լոռի և այլն) նկատմամբ հարևան հանրապետությունների մշտական ոտնձգությունների, հաճախ նաև նրանց հետ

ռազմական բախումների պայմաններում: Արցախի և Զանգեզուրի հայության հերոսական պայքարի շնորհիվ այդ երկրամասերը նախ պահպանում են իրենց անկախությունը, ապա ի վերջո Հայաստանի Հանրապետության մաս կազմում:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Ֆրանսիայի Սևր քաղաքում դաշնագիր է կնքվում պատերազմում պարտված Օսմանյան կայսրության և հաղթանակած Անտանտի երկրների միջև: Պայմանագիրը Հայաստանի կողմից ստորագրում է հայկական պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը: Այդ փաստաթղթով լուծում էր ստանալու Հայկական հարցը: ՀՀ տարածքը կազմելու էր ավելի քան 160 հազար քառ. կիլոմետր՝ իր մեջ ընդգրկելով Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգները: Փաստորեն իրականություն էր դառնալու միացյալ Հայաստան ստեղծելու՝ հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը: Սակայն քեմալաբուշևիկյան գործակցության հետևանքով ոչ միայն չի իրագործվում այդ արդարացի պայմանագիրը, այլև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին կործանվում է Հայաստանի Հանրապետությունը:

Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմքի վրա ստեղծվում է Խորհրդային Հայաստանը: Խորհրդային իշխանության իրականացրած քաղաքական ու տնտեսական բռնությունների հետևանքով 1921 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսների ընթացքում երկիրը հայտն-

վում է քաղաքացիական պատերազմի բռնկում: Նույն ժամանակ՝ մարտի 16-ին, Մոսկվայում կնքված խորհրդաթուրքական պայմանագրով Հայաստանն ունենում է տարածքային խոշոր կորուստներ՝ զրկվելով ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև Արևելյան Հայաստանի մի շարք տարածքներից:

Հայաստանի առաջին հանրապետության գործունեությունն անհետևանք չի մնում: Գոյության առաջին տարիներին, հատկապես մինչև 1922 թ. Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտնելը, ՀՍԽՀ-ն պահպանում է իր հարաբերական ինքնիշխանությունը, ազգային պետության որոշ հատկանիշներ: Որքան էլ քաղաքական համակարգով ՀՍԽՀ-ն տարբերվում էր Առաջին հանրապետությունից (գուրկ էր անկախ քաղաքականություն իրականացնելու, ժողովրդավարական արժեքներ կրելու ու կիրառելու հնարավորություններից), այն պետականության որոշակի դրսևորում էր և երաշխիքներ էր ապահովում հայ ժողովրդի ազգային անվտանգության, տնտեսական ու մշակութային զարգացման համար:

Ինչպես ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանում 1920-1930-ական թթ. հաստատվում է միակուսակցական, բռնատիրական վարչակարգ: Բազմաթիվ անմեղ հայեր զոհ են դառնում ստալինյան բռնություններին: Դրանք սաստկանում են հատկապես 1930-ական թվականներին, երբ երկրի ղեկավարությունը, հրաժարվելով տնտեսության աշխուժացմանը մեծապես նպաստած նոր տնտեսական քաղաքականությունից (նէպ), անց-

նում է արդյունաբերացման (ինդուստրացման) ու գյուղատնտեսության բռնի կոլեկտիվացման միջոցառումներին:

Այդուհանդերձ, Խորհրդային Միության կազմում Հայաստանն ունենում է նաև լուրջ ձեռքբերումներ. չեզոքանում է թուրքական ներխուժման վտանգը, երկրում կառուցվում են տասնյակ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոշակի զարգացում է ապրում մշակութային կյանքը, բազմահազար սփյուռքահայեր 1920-ական թթ. սկզբին բռնում են հայրենադարձության ճանապարհը, 1936 թ. Անդրդաշնության լուծարումից հետո Հայաստանը դառնում է միութենական հանրապետություն:

Հայ ժողովուրդն իր գործուն մասնակցությունն է ունենում երկրորդ համաշխարհային պատերազմին: Ավելի քան կես միլիոն հայեր տարբեր ռազմաճակատներում մարտնչում են Ֆաշիզմի դեմ, հարյուրից ավելի հայորդիներ արժանանում են Խորհրդային Միության հերոսի կոչման: Հայկական ազգային 6 զորամիավորումներից Թամանյան 89-րդ դիվիզիան, անցնելով մարտական փառահեղ ուղի, հասնում է Գերմանիայի մայրաքաղաք Բեռլին:

Պատերազմի ավարտից հետո բռնությունների ստալինյան քաղաքականության նոր ալիքը տարածվում է նաև Խորհրդային Հայաստանում: Բազմաթիվ հայ մտավորականներ հանիրավի մեղադրվում են օտարամոլության և այլ «մեղքերի» համար, ձերբակալվում, աքսորվում կամ պաշտոնազրկվում են:

ԽՍՀՄ-ի և պատերազմի ժամանակ նրա դաշնակից Արևմուտքի երկրների միջև սկսված սառը պատե-

րագմի պատճառով Հայկական հարցի լուծման, տվյալ ժամանակաշրջանում հայկական հողերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու խնդրի ճախողումը խոր հիասթափություն է առաջացնում հայության բոլոր շրջաններում: 1949 թ. դադարեցվում է սփյուռքահայերի մեծ հայրենադարձությունը, հունիսին իրականացվում է տասնյակ հազարավոր «քաղաքականապես անհուսալի» հայ մարդկանց արքարն Ալթայի երկրամաս և ԽՍՀՄ ծայրամասյին այլ շրջաններ:

Անհատի պաշտամունքի վերացումից հետո Հայաստանում ևս աշխուժանում է հասարակական-քաղաքական կյանքը: 1965 թ.՝ Հայոց մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի կապակցությամբ, հայրենիքում և սփյուռքում սկսվում է ազգային գարթոնքը, ավելի են սերտանում Հայաստան-սփյուռք կապերը, աշխուժանում է հանրապետության տնտեսական ու մշակութային կյանքը: Սակայն այդ գործընթացը 1970-ական թվականներին ոչ միայն կանգ է առնում, այլև երկիրը թնակոյսում է խոր լճացման ժամանակաշրջան: Հայաստանում ծավալվում է ազգային-այլախոհական շարժումը՝ նպատակաուղղված Հայկական հարցի, ցեղասպանու-

թյան ճանաչման, մարդու իրավունքների պաշտպանության, Հայաստանի անկախության վերականգնման և այլ խնդիրների լուծմանը:

1988 թ. փետրվարին, օգտվելով վերակառուցման քաղաքականության ընձեռած հնարավորությունից, հայ ժողովուրդը դուրս է գալիս ազատագրական պայքարի՝ 1921 թ. ապրիլնաբար Ադրբեջանին բռնակցված Արցախը Հայրենիքի հետ վերամիավորելու պահանջով: Արցախյան հուժկու շարժումը և անկախության համար ծավալված պայքարը տալիս են իրենց պտուղները. 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, իսկ սեպտեմբերի 21-ի համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը սեպտեմբերի 23-ին երկիրը հայտարարում է անկախ պետություն:

Հաղթանակ տանելով Արցախյան ազատագրական պատերազմում և հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ՝ հայկական երկու պետությունները թնակոյսել են XXI դար՝ ապագայի նկատմամբ հավատով և նոր մարտահրավերներին ընդդիմանալու պատրաստականությամբ:

ԳԼՈՒԽ 1. ՆՈՐԱՆԿԱԽ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

§ 1. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

Հայաստանի Հանրապետության հոչակումը: Ազգային անկախ պետականությունը ծնվեց պատմական դժվարին պայմաններում: Ռուսական գործերի հեռանալով Կովկասյան ճակատը մերկացել էր: 1918 թ. թուրքական արշավանքը դեպի Անդրկովկաս բնաջնջման իրական սպառնալիք էր ստեղծել հայ ժողովրդի արևելյան հատվածի համար:

Անդրկովկասյան Դաշնային ժողովրդավարական Հանրապետությունը (ԱԴԺՀ) չցանկացավ կազմակերպել երկրամասի պաշտպանությունը: Վրաց մենշևիկներն իրենց հարցերը մեկուսի լուծեցին՝ ապավինելով Գերմանիայի հովանավորությանը: Մուսավաթականները ոգևորված էին թուրքերի հաղթանակներով և առաջխաղացումով: Պատերազմի ամբողջ ծանրությունն ընկած էր հայկական նորաստեղծ զինված ուժերի վրա, որոնք անկարող էին միայնակ պահել ռազմաճակատային գիծը, առավել ևս, որ վրացական ուժերը լուրջ դիմադրություն ցույց չէին տալիս:

Հայերի համար մի աղոտ հույս էր մնացել՝ գերմանացիների պաշտպանությունը: Գերմանիայի ներկայացուցիչ Ֆոն Լոսովի առաջարկով

Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ Հ. Օհանջանյանն ու Ա. Զոհրաբյանը որոշեցին մեկնել Բեռլին: Մայիսի 25-ին գերմանական պատվիրակությունը հեռացավ Բաթումից:

Մայիսի 26-ին գումարվեց Սեյմի վերջին նիստը, որը վրացիների պնդումով որոշում ընդունեց Սեյմի կազմալուծման մասին: Կեսօրին Սեյմը ցրվեց, իսկ 5 ժամ հետո՝ Նույն սրահում գումարվեց Վրաց ազգային խորհրդի նիստը Ն. Ժորդանիայի նախագահությամբ, որը հայտարարեց Վրաստանի անկախությունը:

Նույն օրը՝ մայիսի 26-ին, գումարվեց Հայոց ազգային խորհրդի նիստ, որտեղ, չնայած բողոքներին ու դժգոհություններին, Վրաստանի անկախությունն ընդունվեց որպես փաստ: Միաժամանակ, Ազգային խորհուրդն իր վրա վերցրեց հայկական շրջանների ժամանակավոր կառավարության գործառույթները:

Հարկ է նշել, որ այդ օրերին հայ քաղաքական գործիչների միջև անկախության հարցի շուրջ կար տարաձայնություն: Մայիսի 26-ի նիստին մասնակցող Հայոց ազգային խորհրդի ու Սեյմի անդամները՝ Ա. Ահարոնյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ս. Մամիկոնյանը

և ուրիշներ, ինչպես նաև սոցիալիստ-
հեղափոխականները (էսէռները)
վճռականորեն դեմ էին անկախություն
հայտարարելուն: Իսկ Խ. Կարճիկյա-
նը, Ս. Վրացյանը, Ա. Երզնկյանը և
ուրիշները ստեղծված վիճակից դուրս
գալու միակ ելքը համարում էին ան-
կախության հռչակումը և հայկական
իշխանության կազմակերպումը:

Մայիսի 27-ին հայտարարվեց
«Արևելակովկասյան մուսուլմանական
հանրապետության» (ԱԿՄՀ) անկա-
խության մասին: Հանրապետությունը,
ի դեպ, հենց այդ ժամանակ առաջին
անգամ կոչեցին «Ադրբեջան»: Հայոց
ազգային խորհուրդը հակվեց դեպի
Հայաստանի անկախության հայտա-
րարումը:

Անկախության խնդիրը քննարկ-
վեց Ազգային խորհրդի **մայիսի 28-ի**
նիստերում (առավոտյան և երեկո-
յան): Այդ օրը պետք է պատասխան
տրվեր նաև Բաթումում թուրքերի
կողմից Հայաստանին ներկայացված
վերջնագրին, որովհետև հաջորդ օրը
լրանում էր վերջնագրի ժամկետը:
Բոլորն քննարկումներից հետո **Հայոց
ազգային խորհուրդը վճռեց հռչա-
կել Հայաստանի անկախությունը:**
Միաժամանակ որոշվեց Հայաստա-
նի (որպես անկախ պետության) նոր
պատվիրակություն ուղարկել Բաթում՝
թուրքերի հետ հաշտության պայմա-
նագիր կնքելու նպատակով:

1918 թ. մայիսի 30-ին Թիֆլիսի մա-
մուլում **Նիկոլ Աղբալյանի** ձևակեր-
պումով հրապարակվեց Հայոց ազգա-
յին խորհրդի կոչը, որտեղ ասվում էր.

*Կառավարության նստավայրը Երևանում
1918–1920 թթ.*

«Անդրկովկասյան քաղաքական ամ-
բողջության լուծումով և Վրաստանի
ու Ադրբեջանի անկախության հռչակու-
մով ստեղծված նոր կացության հան-
դեպ Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն
հայտարարում է հայկական գավառնե-
րի գերագույն և միակ իշխանությու-
նը՝ որոշ ծանրակշիռ պատճառներով
թողնելով մոտիկ օրերում կազմելու
հայոց ազգային կառավարություն: Ազ-
գային խորհուրդը ժամանակավորա-
պես ստանձնում է կառավարության
բոլոր գործառնությունները հայկական
գավառների քաղաքական-վարչական
դեկը վարելու համար»:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապե-
տության հռչակման օրը եղավ **մայիսի
28-ը**: Այդ օրը նվիրական դարձավ հայ
ժողովրդի համար և մտավ ազգային
տոնացույցի մեջ՝ որպես սրբազան
օրերից մեկը:

Հայաստանի առաջին հանրապե-
տության հռչակումը հայոց պատմու-
թյան նորագույն ժամանակաշրջանի
ամենակարևոր իրադարձություննե-
րից է, որը XIX դարի երկրորդ կեսի և

XX դարասկզբի հայոց ազատամարտի արդյունքն էր: Վերականգնվեց վաղուց կորսված անկախ պետականությունը:

Բաթումի պայմանագիրը: Ինչպես գիտեք, Տրապիզոնի հաշտության բանակցություններում Անդրկովկասի պատվիրակությունը մերժեց ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որով Ռուսաստանը Թուրքիային էր թողնում Արդահանը, Կարսը և Բաթումը: Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով վերսկսվեցին բանակցությունները Բաթումում (1918 թ. մայիսի 11-ին): Թուրքական պատվիրակությունը գլխավորում էր արդարադատության նախարար **Խալիլ բեյը**, իսկ անդրկովկասյան պատվիրակությունը՝ կառավարության նախագահ և արտաքին գործերի նախարար **Ա. Չխենկելին**: Պատվիրակության կազմում էին հայ պատվիրակներ՝ խնամատարության նախարար **Հ. Քաջազունին** և ֆինանսների նախարար **Ա. Խատիսյանը**:

Թուրքերի համար անսպասելի կոնֆերանս ժամանեց նաև գեներալ Ֆոն Լոսովի գլխավորած գերմանական պատվիրակությունը՝ Անդրկովկասում կայսերական Գերմանիայի շահերը պաշտպանելու պատճառաբանությամբ: Ֆոն Լոսովը պնդում էր, որ Թուրքիան բավարարվի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի շրջանակներով և դրանից դուրս տարածքային պահանջներ չներկայացնի: Գերմանիայի իշխանությունները հետապնդում էին երկու նպատակ:

Նախ՝ խուսափել համաշխարհային հանրության մեղադրանքից, ապա, կանգնեցնելով Թուրքիայի առաջխաղացումն Անդրկովկասում, ազատված ռազմական ուժերն օգտագործել Միջագետքում և Պաղեստինում՝ անգլիացիների դեմ կռվելու համար:

1918 թ. մայիսի 30-ին Հայոց ազգային խորհրդի պատվիրակները հասան Բաթում: Նույն օրը նրանք նամակով դիմեցին թուրքական պատվիրակության նախագահ Խալիլ բեյին՝ առաջարկելով սկսել անջատ բանակցություններ Հայաստանի և Թուրքիայի պատվիրակությունների միջև: Հայ պատվիրակները տեղեկացնում էին, որ իրենք հանդես են գալիս Հայոց ազգային խորհրդի անունից: Թուրքերը հասել էին իրենց նպատակին: Անդրկովկասյան Դաշնությունը փլուզվել էր, ջլատվել էին ուժերը: Սակայն եթե մայիսի 27-ին Խալիլ բեյը Հ. Քաջազունուն և Ա. Խատիսյանին հայտարարում էր, թե «Ազգային խորհրդին չի դիմել և դիմել չի կարող, քանի որ այդպիսի մարմին չի ճանաչում», ապա մայիսյան հերոսամարտերում հայկական զորքի սխրանքի ու փաստացի անկախություն հայտարարելու մասին գրավոր հավաստում ստանալուց հետո համաձայնեց նստելու բանակցությունների:

Մայիսի 30-ին Բաթումում սկսվեցին բանակցություններ թուրքական և հայկական պատվիրակությունների միջև: Դրանք ընթանում էին հայերի համար խիստ աննպաստ պայմաններում: Խալիլ բեյը պնդում էր

իրենց նախագծի ընդունումը՝ դնելով տարածքային, Բաքվից հայկական ուժերը դուրս բերելու, «Բաքուն հեղափոխականներից մաքրելու» պահանջներ: Հայկական կողմն առաջ էր քաշում Ազգային խորհրդի մշակած ծրագիրը, այդ թվում և տարածքային հարցերը:

Միաժամանակ թուրքերը խուսափում էին հայ-վրացական և հայ-ադրբեջանական սահմանների հարցը քննելուց: Պատճառաբանվում էր, որ այդ խնդիրը կորոշվի երեք պետությունների փոխադարձ համաձայնությամբ: Դա նշանակում էր, որ առայժմ անորոշ էր մնում հայկական տարածքների՝ Լոռու, Զանգեզուրի, Ղարաբաղի և այլ շրջանների ճակատագիրը:

Բաթումի բանակցությունների ընթացքում հայերի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցը քննարկվել էր նաև երիտթուրքերի կողմից: Առաջարկվել էր շարունակել հայերի ջարդն Անդրկովկասում և այդպես վերջ դնել Հայկական հարցին: Սակայն ընդունվել էր երկրորդ մոտեցումը. համաձայնել փոքր Հայաստանի ստեղծմանը՝ դա դիտելով որպես հարցի լուծում՝ ապագայում խաղաղության վեհաժողովի և միջազգային հանրության առաջ արդարանալու համար:

1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում ստորագրվեց հայ-թուրքական հաշտության պայմանագիր: Դրանով օսմանյան կառավարությունն ընդունեց և ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը: Բացի պայմանագրից, ստորագրվեցին նաև դրան կից երեք

հավելվածներ, որոնք վերաբերում էին տարանցիկ և սահմանակից շրջաններում կատարվող առևտրին, կրոնական ազատություններին, նաև մեկ լրացուցիչ համաձայնագիր՝ հայկական զորքի զորացրման ու երկաթուղու շահագործման կարգի մասին:

Բաթումի հիմնական պայմանագիրը բաղկացած էր 14 հոդվածից: Պայմանները Հայաստանի համար չափազանց ծանր էին: Թուրքիան զավթեց ոչ միայն Արդվինը, Կարսը, Արդահանը, Օլթին, Կադզվանը, Ախալքալաքը, Ախալցխան, այլև ամբողջ Սուրմալուի գավառը, Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառների երեք քառորդը, Երևանի գավառի կեսը, Շարուր-Դարալագյազի մեկ հինգերորդ մասը: Թուրքերին էր մնում Ալեքսանդրապոլը, երկաթուղին՝ մինչև Զուլֆա: Արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությանը փաստացի մնում էր 12 հազար քառ. կմ տարածք, որն ընդգրկում էր Սևանա լճի ավազանը և Արարատյան դաշտի մի մասը:

Բաթումի պայմանագիրը միանշանակ չընդունվեց հայ գործիչների և հասարակական-քաղաքական ուժերի կողմից: Անդրանիկ Օզանյանը չճանաչեց Բաթումի պայմանագիրը և իր կամավորական ջոկատով հեռացավ Մյունիխ ու Նախիջևան: Հնչակյան կուսակցության Թիֆլիսի կենտրոնական վարչությունը ևս պահանջեց չեղյալ համարել Բաթումի պայմանագիրը: Իրենց բողոքի ծայնը բարձրացրին նաև Երևանի հայոց ազգային խորհրդի դաշնակցական թևը, ՀՅԴՎրաստանի և Թիֆլիսի կոմիտեները:

Հարկ է նշել, որ այդ պայմանագիրը գործեց միայն մի քանի ամիս: Այն իրավական ուժ չի ունեցել, որովհետև չի վավերացվել ո՛չ Հայաստանի, ո՛չ

էլ Թուրքիայի կառավարությունների կողմից, ինչը նախատեսված էր պայմանագրի վերջին 14-րդ հոդվածով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք, թե ինչ ավարտ ունեցավ 1918 թ. թուրքական արշավանքն Անդրկովկաս: ԱԴԺՀ-ն ինչո՞ւ չցանկացավ կազմակերպել երկրամասի պաշտպանությունը: Ե՞րբ գումարվեց Մեյմի վերջին նիստը: Ներկայացրե՛ք ուժերի դասավորությունը տարածաշրջանում 1918 թ. մայիսի վերջի դրությամբ:
2. Անկախության հարցում ի՞նչ տարաձայնություններ կային հայ քաղաքական գործիչների միջև. ձեր կարծիքով՝ ովքե՞ր էին ճիշտ: Ի՞նչ հարցեր քննարկվեցին, և ի՞նչ որոշումներ կայացվեցին Ազգային խորհրդի մայիսի 28-ի նիստերում: Ե՞րբ և ո՞ւմ ձևակերպումով հրապարակվեց Հայոց ազգային խորհրդի կոչը, ի՞նչ էր հայտարարում այն:
3. Ե՞րբ և որտե՞ղ վերսկսվեցին Տրապիզոնում ընդհատված բանակցությունները, ովքե՞ր էին մասնակցում: Ի՞նչ նպատակ էին հետապնդում Գերմանիայի իշխանությունները: Ներկայացրե՛ք Բաթումի բանակցությունների ընթացքը և արդյունքները: Ե՞րբ ստորագրվեց Բաթումի հաշտության պայմանագիրը, ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ: Ինչո՞ւ այդ պայմանագիրը իրավական ուժ չունեցավ:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԵՅՈՒԹ

Հ. Քաջազնունին՝ Հայաստանի անկախության հայտարարության մասին

«Ընտրություն անելու տեղ չէր մնացել: Պատմությունը բերել կանգնեցրել էր մեզ մի որոշ գծի առջև. պետք է հանդգնություն ունենայինք անցնել վրայից, եթե չէինք ուզում՝ խորտակվել: Պետք է տեր գառնայինք մեր հայրենիքին, ապա թե ոչ, կկորցնեինք այն՝ գուցե անդառնալիորեն: Եթե տատանվեինք, եթե ուշացնեինք մեր հայտարարությունը, Հայաստանը բաժին կդառնար հարևաններին՝ թուրքերին, վրացիներին, ադրբեջանցիներին»:

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ

Իշխանության մարմինների ստեղծումը: Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո Հայոց կենտրոնական ազգային խորհուրդը սկսեց

ձևավորել օրենսդիր և գործադիր իշխանության մարմինները:

Մինչ նորակազմ կառավարությունը Թիֆլիսից կժամաներ Երևան,

որը ճանաչվել էր նորաստեղծ հայոց պետության մայրաքաղաք, տեղում պետական կառույցներ ստեղծելու և կարգուկանոն հաստատելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք էին կատարել Երևանի հայոց ազգային խորհուրդը ու ժողովրդի կողմից դիկտատոր ճանաչված **Արամ Մանուկյանը** (Սարգիս Հովհաննիսյան (1879–1919 թթ.))։ Ինչպես գիտեք, վերջինս պետական շինարարության փորձ էր ձեռք բերել դեռևս 1915 թ. Վան–Վասպուրականի նահանգապետ եղած ժամանակ։ Երևանում ստեղծվել էր «Ժամանակավոր վարչություն»՝ Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ։

Բարձրագույն օրենսդիր իշխանությունը, որը կոչվեց Հայաստանի խորհուրդ (հետո՝ պառլամենտ կամ խորհրդարան), ձևավորվեց Թիֆլիսի, ինչպես նաև Երևանի հայոց ազգային խորհուրդների հիմքի վրա (46 մարդ)։ Նրա կազմում կային 18 դաշնակցական, 6–ական ներկայացուցիչ Հայ ժողովրդական կուսակցությունից (ՀԺԿ), սոցիալ–դեմոկրատական և սոցիալիստ–հեղափոխական կուսակցություններից ու մահմեդականներից։ Խորհրդի անդամներից 38–ը հայեր էին, մյուսները՝ այլազգիներ։ Հայաստանի Հանրապետությունը հավակնում էր լինելու ժողովրդավարական պետություն։

Գործադիր բարձրագույն իշխանությունը՝ կառավարությունը, կոչվում էր մինիստրների խորհուրդ, հետագայում՝ նախարարների խորհուրդ։ **1918 թ. հունիսի 7–ին** Հայոց ազգային

խորհուրդը (13 կողմ և 2 դեմ) կառավարության նախագահ (վարչապետ) ընտրեց Հովհաննես Քաջազնունուն։ ՀՀ առաջին կառավարության մեջ հիմնականում ընդգրկվեցին ՀՅԴ ներկայացուցիչներ։

1918 թ. հուլիսի 17–ին ՀՀ կառավարությունը և Հայոց կենտրոնական ազգային խորհուրդը Թիֆլիսից տեղափոխվեցին Երևան։

Օգոստոսի 1–ին Երևանի քաղաքային ակումբի շենքում բացվեց Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ նիստը։ Ընտրվեցին Հայաստանի խորհրդի նախագահ (Ավետիք Սահակյան), երկու փոխնախագահներ։

ՀՀ առաջին կառավարության մեջ մտան ՀՅԴ 4 գործիչներ. Հ. Քաջազնունի՝ նախարար–նախագահ, Ա. Խատիսյան՝ արտաքին գործերի նախարար, Ա. Մանուկյան՝ ներքին գործերի նախարար, Խ. Կարճիկյան՝ ֆինանսների նախարար, և երկու անկուսակցական գործիչ՝ գորավար Հ. Հախվերդյան՝ զինվորական նախարար, և Գ. Պետրոսյան՝ արդարադատության նախարար։ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը հրաժարվեց կառավարության մեջ մտնելուց և խորհրդարանում մնաց որպես ընդդիմադիր ուժ։

Խորհրդարանը հավանություն տվեց կառավարության ծրագրին։ Վարչապետը երկրի վիճակը բնութագրում էր որպես «անձև քառս և ավերակների կույտ»։ Առաջնահերթ էր սահմանադիր ժողովի հրավիրումը երկրի հիմնական օրենքը՝ Սահմանադրությունն ընդունելու համար,

սակայն ժողովը այդպես էլ չհրավիրվեց: ՀՀ-ն ժամանակավորապես առաջնորդվում էր նախկին ցարական Ռուսաստանի որոշ չափով փոփոխված օրենքներով: ՀՀ-ում հարկավոր էր լուծել գաղթականության, պարենավորման, ֆինանսների, հաղորդակցության, բանակի ստեղծման, ազգամիջյան ներքին խռովությունների հնազանդեցման հարցերը, սահմանային վիճելի խնդիրները և այլն:

1919-1920 թթ. ժողովրդավարական հիմունքներով ընտրությունների միջոցով կազմավորվեցին համայնքային ինքնավարությունները՝ **զեմստովները**: Ինքնավար մարմիններ ստեղծվեցին քաղաքներում և գավառներում, բացառությամբ մի քանի վայրերի, որտեղ անկայուն քաղաքական իրավիճակի պատճառով հնարավոր չէրավ ընտրություններ անցկացնել: Ընտրովի էին նաև գյուղական տաճարների պաշտոնները: Տեղական իշխանությունների այս ամբողջ համակարգը ենթակա էր ներքին գործերի նախարարությանը, որն իրականացնում էր երկրի կառավարման ամբողջ գործը:

1920 թ. մայիսին հանրապետության տարածքը բաժանվեց 4 նահանգների՝ **Արարատյան, Շիրակի, Վանանդի և Սյունյաց**: Այդ ժամանակ ՀՀ տարածքը հասավ իր առավելագույն չափին՝ շուրջ **70 հազար քառ. կմ՝ շուրջ 2 մլն ազգաբնակչությամբ**:

Անչափ կարևոր էր երրորդ իշխանության՝ դատաիրավական մարմինների ու արդարադատության կա-

յացումը: 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին ընդունվեց երդվյալ ատենակալների դատարան հիմնելու մասին օրենքը: 1920 թ. կեսերին սկսեցին գործել այդ հիմունքներով կազմակերպված՝ Երևանի, Շիրակի և Կարսի շրջանային դատարանները: Դատավարությունը կատարվում էր հայերենով: Բարձրագույն դատական մարմիններն էին **դատաստանական ատյանը՝** քաղաքացիական և քրեական պալատներով, և **Սենատը**: Վերջինս բաղկացած էր երկու վճռաբեկ պալատներից՝ քաղաքացիական ու քրեական գործերի վերաբերյալ որոշումներ ընդունելու համար:

Ազգային պետության հաստատման կարևոր պայմանը և երաշխիքը հայերենի՝ որպես պետական լեզվի ճանաչումն էր: Պետական լեզվի մասին օրենքը, որը ստորագրել էր խորհրդարանի փոխնախագահ Լևոն Շանթը, ընդունվեց **1919 թ. դեկտեմբերի 26-ին**: 1920 թ. մայիսի 30-ին օրենք ընդունվեց պետական լեզվին չտիրապետող պաշտոնյաներին աշխատանքից ազատելու պայմանների մասին: Բացառություն էր արվում միայն փորձառու սպաներին, որոնց ազատումը կվնասեր գործին:

Ընդունվեցին պետական խորհրդանիշները՝ դրոշը, զինանշանը և օրհներգը: Ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանի 1918 թ. սեպտեմբերի 13-ի կարգադրությամբ ՀՀ պետական-հասարակական հիմնարկություններին պարտավորեցվում էր ունենալ և կրել «Հանրապետության դրոշակ»:

Որոշվեց, որ պետական դրոշը լինելու է եռագույն՝ կարմիր, կապույտ, նարնջի: Գործնականում դժվար էր նարնջի գույն ապահովելը, ուստի այն փոխարինվեց դեղինով: Կարմիրը մարմնավորում էր ազգային-ազատագրական պայքարում հայերի թափած արյունը, կապույտը՝ ազատագրված Հայաստանի լուրթ երկինքը, իսկ նարնջագույնը՝ աշխատանքը:

Զինանշանի (գերբի) մասին օրենքը հաստատվեց **1920 թ. հուլիսի 23-ին**: Զինանշանի հեղինակներն են ճարտարապետ, ակադեմիկոս **Ալեքսանդր Թամանյանը** և նկարիչ **Հակոբ Կոջոյանը**:

Երկրի օրհներգն էր «Մեր հայրենիք» երգը, որի երաժշտության հեղինակն է Բարսեղ Կանաչյանը:

Առաջին հանրապետության դրոշը, զինանշանը և օրհներգը Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը ժառանգել է որպես պետական խորհրդանիշներ:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունը սահմանեց պետության տոնական օրերը՝ հիմնվելով ազգային (Նան երկրում ապրող ռուսների և մահմեդականների) սովորույթների և արժեքների վրա: Որոշումներ ընդունվեցին «Հայրենիքին արած ծառայության համար», «Կարդան գորավար» և այլ շքանշաններ ունենալու մասին: Կարևոր էր նաև ազգային դրամի արժույթի, և սեփական ֆինանսական համակարգի ձևավորումը: 1919 թ. կեսերից շրջանառության մեջ դրվեցին հայկական չեկերը, իսկ 1920 թ. ապրի-

լին Լոնդոնում տպվեցին հայկական դրամանիշները: Հիմնվեցին պետական բանկը, առևտրաարդյունաբերական պալատը, կազմակերպվեց մաքսային գործը:

1919 թ. ընտրությունները եղան առաջինը և միակը Հայաստանի Հանրապետությունում: Հունիսի 21-23-ը տեղի ունեցան խորհրդարանի ընտրությունները, որոնք անցկացվեցին համամասնական (կուսակցական) ընտրակարգով և այն ժամանակվա համար բացառիկ ժողովրդավարությամբ: Ընտրություններին իրավունք ունեին մասնակցելու 20 տարին լրացած քաղաքացիները՝ առանց սեռի, ազգության և կրոնական խտրության, ընդհանուր, գաղտնի, հավասար, ուղղակի քվեարկությամբ: Ընտրացուցակներում գրանցվեց 366 հազար մարդ: Ընտրվեցին խորհրդարանի 80 անդամներ (այդ թվում՝ 3 կին), որոնցից 72-ը ՀՅԴ անդամներ էին, 4-ը՝ էսէռներ, 1-ը՝ անկուսակցական, 2-ը՝ թուրք-թաթարներ, 1-ը՝ եզդի:

Ազգային բանակը: Զինված ուժերը պետության անվտանգության ապահովման կարևոր միջոց են: Հայաստանի Հանրապետությունը ծնվել էր պատերազմի բովում, և նրան վիճակված էր կռիվներով պաշտպանել իր գոյությունը:

1918 թ. մարտին ձևավորված առանձին հայկական կորպուսը ենթարկվեց արմատական վերակառուցման: 1918 թ. սեպտեմբերին հրաման արձակվեց կորպուսը լուծարելու և դրա փոխարեն մեկ դիվիզիա ձևավորելու

Մովսես Միլիկյան

մասին: Հայտարարվեց 20–25 տարեկան երիտասարդների զորահավաք հայկական դիվիզիան կազմավորելու համար: Հրամանատար նշանակվեց գեներալ **Մովսես Միլիկյանը**:

Սահմանային վայրերում կազմավորվեցին միլիցիայի զորամասեր: Վերացվեցին ոչ կանոնավոր զինված խմբերը: Անդրանիկը ևս լուծարեց իր ջոկատը, որը հանրապետության ռազմական ուժերի համակարգից դուրս էր: 1919 թ. նա Ամենայն հայոց կաթողիկոսի միջոցով գեներլ հանձնեց Հայաստանի կառավարությանը և հեռացավ արտասահման, որտեղ շարունակեց ազգանվեր գործունեությունը:

Աստիճանաբար վերացվում էին նաև հիմնականում արևմտահայերից կազմված ոչ կանոնավոր զինված խմբավորումները: Այդուհանդերձ, դրանց մի մասը պահպանվեց և մասնակցեց թուրք–թաթարական խռովությունների և 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության ճնշմանը:

1919 թ. ապրիլի 25–ին ստեղծվեց զինվորական խորհուրդ՝ **Թովմաս Նազարբեկյանի** գլխավորությամբ:

Նրան հանձնվեց նաև սպարապետությունը: Նույն թվականին հայկական դիվիզիան վերակազմավորվեց: Հայաստանի գինված ուժերում 1920 թ. սկզբին կար 4 առանձին բրիգադ՝ 9 գնդով, զինվորական միլիցիայի մեկ գունդ և 2 գումարտակ, մեկ հեծյալ բրիգադ՝ 2 գնդով, գնդացրային ու թնդանոթային մարտկոցներ, ավիաջոկատ (Կարսում), 2 զրահագնացք և այլ ուժեր: 1920 թ. սեպտեմբերին Սևանա լճի վրա գործարկվեց «**Աշոտ Երկաթ**» ռազմանավը: Հայկական բանակում կար նաև եզդիների ստորաբաժանում: Կազմակերպվեց փամփուշտների արտադրություն: Հայոց բանակը հիմնականում սպառազինվեց անգլիական զենքով ու զինամթերքով: Զենք ստացվեց նաև Դենիկիևից: Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Դիլիջանում և այլուր բացվեցին զինվորական հոսպիտալներ:

Մեծ ուշադրություն էր դարձվում սպայական կադրերի պատրաստմանը: Գլխավոր շտաբին կից բացվեցին սպայական դասընթացներ: Հայկական բանակում ծառայում էին 33 գեներալ և 250 գնդապետ, ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 2500 սպա:

Թուրք–հայկական պատերազմի ժամանակ Հայաստանն ուներ 10 գնդից բաղկացած շուրջ 40 հազարանոց բանակ, որի մարտական ուժը 25 հազար էր:

Որոշ զորամասերում ցածր էր կարգապահական մակարդակը: 1919 թ. հուլիսի 24–ին թուրք–թաթարական զանգվածային ապստամբություններ

րի ժամանակ դասավորության համար մահապատիժ սահմանելու որոշում ընդունվեց: Օրենքն արգելում էր բանակում կուսակցական կառույցի գոյությունը: Ծառայության մեջ գտնվող զինվորներն իրավունք չունեին մաս-

նակցելու խորհրդարանի և տեղական ինքնավարության մարմինների ընտրություններին:

Աշխատանք էր կատարվում բանակն ազգայնացնելու, այնտեղ հայերենն արմատավորելու ուղղությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպե՞ս և ո՞ւմ կողմից ձևավորվեցին ՀՀ իշխանության մարմինները: Ո՞րն էր ՀՀ բարձրագույն օրենսդիր մարմինը, ազգային ու կուսակցական ի՞նչ կազմ ուներ: Ո՞րն էր ՀՀ բարձրագույն գործադիր մարմինը: Ի՞նչ գիտեք Ա. Մանուկյանի, Հ. Քաջագնունու, Ա. Մահակյանի մասին: Ներկայացրե՛ք ՀՀ առաջին կառավարությունը: Ի՞նչ խնդիրներ էին ծառացած ՀՀ-ի առջև, դրանցից որի՞ լուծումն էր, ձեր կարծիքով, առաջնային. ինչո՞ւ:
2. Ներկայացրե՛ք տեղական ինքնակառավարման համակարգը: Ե՞րբ և ի՞նչ վարչամիավորների բաժանվեց ՀՀ-ն: Որքա՞ն էին կազմում ՀՀ տարածքը և բնակչությունը: Ներկայացրե՛ք Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգը: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում հայերենի՝ որպես պետական լեզվի ճանաչումը:
3. 1919 թ. ընտրությունների արդյունքում ձևավորված ՀՀ խորհրդարանի կազմը համեմատե՛ք առաջին խորհրդարանի կազմի հետ և տվե՛ք ձեր մեկնաբանությունները:
4. Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ զինված ուժերի ստեղծումը: Համառոտ ներկայացրե՛ք ՀՀ ազգային բանակի ստեղծման պատմությունը: Ի՞նչ զորատեսակներ ուներ և ի՞նչ զինատեսակներով էր զինված հայկական բանակը:

§ 3. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Սոցիալ-տնտեսական կացությունը: Համաշխարհային պատերազմի պատճառով խիստ տուժել էր հանրապետության արդյունաբերությունը, հետադիմել էր գյուղատնտեսությունը: Խախտվել էին երկրի թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին տնտեսական կապերը:

1919 թ. գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը նախապատերազմյան՝ 1913 թ. համեմատությամբ կրճատվել էր 6, ցանքատարածությունները՝ 3 անգամ: Խիստ նվազել

էր անասունների գլխաքանակը: Գյուղացին զրկվել էր գյուղատնտեսական գործիքներից, չունեի սերմացու: Գյուղում հաստատված ընչազուրկ գաղթականները ծայրահեղ ծանր վիճակում էին:

Սպառման շուկաների փակման հետևանքով խիստ կրճատվել էին բամբակի մշակումը և արտադրությունը:

Անկում էր ապրում արդյունաբերությունը: Չէին աշխատում Ալավեր-

դու և Ղափանի պղնձահանքերը և ձուլարանները, երկրի աղահանքերը: Ծանր վիճակում էր երկաթուղային տրանսպորտը:

Նման պայմաններում անխուսափելի էր զանգվածային սովը, որը վրա հասավ 1918 թ. վերջերին: Սով-յալների թիվն անցնում էր կես միլիոնից՝ գաղթականներ և տեղացիներ: Օրական մահանում էր միջին հաշվով 2 հազար մարդ: Սովամահ եղավ Սուրմալուի գավառի բնակչության կեսից ավելին:

Կառավարությունը դիմեց արտակարգ միջոցների: Հայտարարվեց հացի, ինչպես նաև կարևոր հումք հանդիսացող բամբակի պետական մենաշնորհ: Հացի բռնագրավում էր կատարվում, կենտրոնացվում պետության ձեռքում ու բաշխվում բնակչությանը: Չունևորները հաց էին ստանում անվճար, իսկ մյուսները՝ վճարով:

Հայաստանի ռազմական և տնտեսական շրջափակումը բացառում էր մոտակա շուկաների հետ կապեր հաստատելը և հաց ներմուծելը: Օգնություն կազմակերպելու նպատակով ԱՄՆ մեկնեց վարչապետ Հովհաննես Քաջազունին: 1919 թ. մայիսին ԱՄՆ-ից ստացվեց 1,3 մլն փութ ալյուր, 257 հազար փութ ցորեն, 6 մլն տուփ կաթ (փոշի) և այլ պարենամթերք:

Ներքին կյանքի բարդ խնդիրներից էր գաղթականության և որբերի հարցը: Գաղթականների թիվը հասնում էր 300 հազարի: 1918 թ. սեպտեմբերի 28-ին ընդունվեց գաղթականներին հողով, աշխատանքով կամ պետա-

կան նպաստով ապահովելու օրենքը: Մեկ այլ օրենքով նախատեսվում էր գաղթական կանանց աշխատանքի տեղավորելու համար բացել ջուլ-հականոցներ, որոնք պետք է ապահովվեին համապատասխան բամբակահումքով ու սարքավորումներով: Գաղթականներին բնակեցնում էին լքյալ և սակավամարդ բնակավայրերում, մասամբ՝ քաղաքներում:

ՀՀ-ում կային նաև 40 հազարից ավելի որբ և անապաստան երեխաներ: 1919 թ. վերջերին պետությունը կարողացավ մանկատներում կազմակերպել միայն 13 հազարի խնամքը: Մյուսների հոգսը ստանձնեց Մերձավոր Արևելքի Օգնության ամերիկյան կոմիտեն (Ամերկոմ): Այս շրջանում արտաքին օգնությունը զգալի դեր կատարեց սովը մեղմելու և մարդկանց փրկելու համար:

ՀՀ սահմանների ընդարձակումը գաղթականների վերաբաշխման ու բնակեցման հնարավորություններ ստեղծեց:

Տնտեսական վերափոխումներ:

Պետությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում հողային քաղաքականությանը: Սակայն նոր օրենսդրություն դեռ չէին ընդունում. սպասում էին Հայկական հարցի լուծմանը, որով որոշվելու էին ՀՀ սահմանները և հողային ֆոնդի ծավալը:

Հողային քաղաքականության հիմքում Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Անդրկովկասյան Սեյմի ընդունած օրենքներն էին, որոնց համաձայն կատարվելու էր կալվածատերերի հողի

մասնակի բռնագրավում: Ստեղծված հողային ֆոնդը, գտնվելով տեղական իշխանությունների տրամադրության տակ, օգտագործվելու էր վարձակալության հանձնելու նպատակով:

Ինչ վերաբերում էր եկեղեցապատկան ու վանքապատկան գյուղերին, ապա դրանք առայժմ մնում էին գրեթե անձեռնմխելի: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն 1919 թ. օգոստոսի 27-ին դիմել էր իշխանություններին՝ խնդրելով հողային օրենքի գործադրությունը «միառժամանակ հետաձգել, մինչև գումարվի ազգային սահմանադիր ժողովը»: Հայոց առաքելական եկեղեցու հողատեր լինելը պատճառաբանվում էր նրա մշակութային և կրթական գործունեությամբ, որն իրականացվում էր հողային հասոյթների հաշվին:

Հողային բարեփոխումը կենսագործելու համար ստեղծվեցին նահանգային և գավառային հողային կոմիտեներ՝ իրենց ենթակա հանձնաժողովներով:

Հայաստանում կալվածատիրական հողային սեփականությունը մեծ տարածում չունեց: Այդ պատճառով գյուղացու հողաբաժինը շատ չնեժացավ: Հողի մասին օրենքն ընդունվեց 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության ճնշումից հետո:

Նոր օրենքը հենվում էր հողի ազգայնացման էսէռական ծրագրի վրա, որ կիրառվել էր Խորհրդային Ռուսաստանում: Այն է՝ կալվածատիրական հողատիրությունը վերացվում էր առանց հատուցման: Վերացվում էին նաև

հողի մասնավոր սեփականությունը և վաճառքը: Բոլոր հողերն ազգայնացվում էին, հանձնվում գյուղական համայնքներին, ինչպես նաև պարբերաբար հավասար սկզբունքով վերաբաժանվում էին գյուղացիների միջև՝ ըստ շնչերի կամ աշխատող ձեռքերի: Հողի մասին օրենքը գյուղացիության կողմից ընդունվեց մեծ գոհունակությամբ: Ստեղծվեց սերմագնման կոմիտե, որը սերմացու հայթայթեց ու բաժանեց հողագործներին:

1920 թ. ամռանը հողային բարեփոխումն անցկացվեց Հայաստանի մի քանի շրջաններում միայն: Շատ տեղերում այն չկենսագործվեց թուրք-հայկական պատերազմի պատճառով: Հողային բարեփոխումների գործընթացն ընդհատվեց, և հարցի լուծումը ժառանգություն մնաց խորհրդային իշխանությանը:

Պետությունը թույլատրում էր սեփականության տարբեր ձևերի՝ պետական, մասնավոր, կոոպերատիվ, կոնցեսիա և այլնի կիրառումը: Վարվում էր ճիշտ ֆինանսական քաղաքականություն, մտցվեց եկամտային-առաջադիմական հարկ: Պետական ծախսերը հիմնականում ծածկվում էին հարկերի հաշվին:

Տնտեսական բազմաթիվ առաջարկություններ էին անում հայ կապիտալիստները և օտարերկրացիները: Այլ երկրներում ապրող հայ կապիտալիստներից շատերը ցանկություն էին հայտնում գործունեություն ծավալելու Հայաստանում: Նրանք մտադիր էին Հայաստանում կառուցել էլեկտրակա-

յաններ, անցկացնել երկաթուղիներ, յուրացնել խոպան հողեր, շահագործել հանքավայրեր:

Որոշ սփյուռքահայ մեծահարուստներ միջոցներ կտակեցին Հայաստանի Հանրապետությանը: Եգիպտահայ մեծահարուստ Մելքոնյան եղբայրները հայրենիքին կտակեցին իրենց ամբողջ ունեցվածքը, Ա. Մելիք-Ազարյանը՝ Թիֆլիսում գտնվող տունը, բաքվեցի Արշակ Ղուկասյանը՝ իր միջոցները: Ստավրոպոլից Պոպովը 25 մլն ռուբլի նվիրեց համալսարանին: Երիտասարդ ռամկավարները պատրաստվում էին հիմնադրել Հայաստանի օդային տրանսպորտը: Իսկ դաշնակցությունը ԱՄՆ-ում անցկացրեց «Հայաստանի բանակի օր»՝ միջոցներ հավաքելով գինված ուժերի կարիքների համար:

Ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ քայլ առ քայլ վերականգնվում էր երկրի տնտեսությունը:

Հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հանրապետությունում զարգանում էր նաև հասարակական-քաղաքական կյանքը: Լայն գործունեություն ծավալեցին քաղաքական կուսակցությունները և հասարակական կազմակերպությունները: Անկախության հռչակման պահին գոյություն ուներ պատմականորեն ձևավորված կուսակցությունների կայուն քաղաքական համակարգ: Այս շրջանում գործող քաղաքական կուսակցությունների թիվը հասնում էր 8-ի: Դրանցից 3-ը հայ ազգային ավանդական կուսակցություններն էին՝ Ս. Գ. հնչակյան, ՀՅԴ և արմենականների իրա-

վահաջորդ Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը (ՀՍՌԿ): Գործում էին նաև 1917 թ. ապրիլին հիմնված Հայ ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ), սոցիալ-դեմոկրատների (մենշևիկներ, բոլշևիկներ), սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսէռներ) կազմակերպությունները: 1920 թ. ձևավորվեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը:

Առաջին հանրապետության գոյության 2,5 տարիների ընթացքում ՀՅԴ-ն եղել է հիմնական կառավարող կուսակցությունը: Երկու անգամ կազմվել է կոալիցիոն կառավարություն. ՀԺԿ-ի հետ՝ 1918 թ. նոյեմբեր-1919 թ. հունիս ամիսներին և էսէռների հետ՝ 1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին:

Առաջին գումարման խորհրդարանում՝ Հայաստանի խորհրդում, պաշտոնապես գործել են չորս կուսակցական խմբակցություններ՝ ՀՅԴ, ՀԺԿ, սոցիալ-դեմոկրատական (մենշևիկ և բոլշևիկ) և սոցիալիստ-հեղափոխական (էսէռ): Երկրորդ գումարման խորհրդարանում կուսակցական խմբակցություն են ունեցել միայն ՀՅԴ-ն և էսէռները: Մնացած կուսակցությունները խորհրդարանում ընդհանրապես ներկայացուցչություն չունեին:

Կուսակցական ու հասարակական բոլոր կազմակերպությունները ժամանակի ընթացքում վերանայեցին իրենց ծրագրերն ու խնդիրները:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը 1919 թ. սեպտեմբերին գումարած երկրորդ համագումարում որոշեց ծառայել Հայաստանի անկախ պե-

տականության ու մշակույթի զարգացմանը, նպաստել ժողովրդավարական և խորհրդարանական իրավակարգի հաստատմանը: Այդ կուսակցությունը որոշ վերապահությամբ կողմ էր միացյալ և անկախ Հայաստանի ստեղծմանը: Ընդդիմադիր լինելով կառավարող ՀՅԴ-ին՝ ՀԺԿ-ն կարճ ժամանակով նրա հետ կազմեց կուլիցիոն կառավարություն:

Հարևան երկրներում գտնվող հայ բոլշևիկները (մի քանի հարյուր մարդ), հալածվելով վրացական ու ադրբեջանական իշխանությունների կողմից, 1919 թ. կեսերից ապաստանեցին Հայաստանում: Նույն թվականի սեպտեմբերին Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունները միավորվեցին և ստեղծեցին կենտրոնական ղեկավար մարմին՝ Հայաստանի կոմիտե (Արմենկոմ): 1920 թ. սկզբներին արտաքին մի շարք իրադարձություններ (բոլշևիկյան զորքերի մուտքը Անդրկովկաս, խորհրդա-քեմալական մերձեցումը և այլն) ավելի նպաստեցին Արմենկոմի գործունեության աշխուժացմանը:

1920 թ. հունվարին Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների՝ Երևանում հրավիրված 1-ին կոնֆերանսը քաղաքական որոշում ընդունեց. «Պատրաստ լինել իշխանությունը գրավելու, երբ նեցուկ կունենանք մի հարևան երկիր, որով հնարավոր կլինի կապվել բանվորագյուղացիական Ռուսաստանի հետ»: Նման հնարավորություն ստեղծվեց 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի խորհրդայնացումով, որն

էլ ազդակ դարձավ Մայիսյան ապստամբության համար:

1919 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին գումարվեց ՀՅԴ-ի 9-րդ ընդհանուր ժողովը կամ համագումարը: Անկախ և միացյալ Հայաստանի հռչակումից հետո համագումարը հրաժարվեց երկու՝ Արևելյան (Ռուսաստանի կազմում) և Արևմտյան (անկախ) Հայաստանների վերաբերյալ կուսակցության ծրագրային կետերից:

Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական, ներքին ու արտաքին քաղաքականության խնդիրներում հիշատակված կուսակցությունները դրսևորում էին տարբեր մոտեցումներ ու դիրքորոշումներ: Բոլոր կուսակցությունները, բացի բոլշևիկներից, ազգի և պետության համար ճակատագրական ու վճռական պահերին թիկունք էին կանգնում կառավարությանը:

Ամենազանգվածային հասարակական ուժն **աբհեստակցական միություններն** էին: Գործում էր 13 միություն: Ամենաբազմամարդը երկաթուղայինների արհմիությունն էր: Գոյություն ունեին կանանց, գյուղացիական, սկաուտների (ռազմամարզական), Կարմիր խաչի կազմակերպություններ, դաշնակցական երիտասարդական միություն և այլն: Բոլորն էլ գտնվում էին դաշնակցության քաղաքական ազդեցության տակ: Բացառություն էր 1919 թ. ստեղծված **«Մպարտակ»** երիտասարդական կազմակերպությունը, որը հայ բոլշևիկների ազդեցության ներքո էր:

Այսպիսով՝ ստեղծված քաղա-

քական, տնտեսական, ռազմական դժվարին իրավիճակում անգամ երկրի հասարակական-քաղաքական կյան-

քը բավականաչափ աշխույժ էր, ինչը վկայում էր ժողովրդավարության գոյության մասին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին ՀՀ տնտեսական ծանր դրության պատճառները: Ներկայացրե՞ք ՀՀ կառավարության իրականացրած արտակարգ միջոցառումները: Դրանք ի՞նչ արդյունքներ ունեցան:
2. Ի՞նչն էր ընկած ՀՀ հողային քաղաքականության հիմքում, ի՞նչ փոփոխություններ արձանագրվեցին: Ներկայացրե՞ք տնտեսական այն միջոցառումները, որոնք իրականացվեցին ՀՀ-ում. ի՞նչ հետևանքներ ունեցան դրանք:
3. Քաղաքական ի՞նչ կուսակցություններ էին գործում ՀՀ-ում. վերհիշե՛ք, թե երբ և ովքեր էին դրանք հիմնադրել: Հասարակական ի՞նչ կազմակերպություններ էին գործում ՀՀ-ում. որքա՞ն էր դրանց թիվը, որո՞նք էին բազմամարդ: Բերե՛ք փաստեր, որոնք վկայում են, որ ՀՀ-ն ժողովրդավարական երկիր էր:
4. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք կառավարող և ոչ կառավարող, խորհրդարանական և ոչ խորհրդարանական կուսակցությունները:

§ 4. ԵՐԿՐԻ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆԸ ՄՊԱՌՆԱՅՈՂ ՎՏԱՆԳՆԵՐԸ

Թուրք-թաթարական խռովությունները: Առաջին հանրապետության օրոք մշտապես առկա էին երկրի կայունությանը սպառնացող վտանգներ: Դրանք առաջին հերթին Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի ներսում կազմակերպված թուրք-թաթարական խռովություններն էին:

Ինչպես գիտեք, Թուրքիան և Ադրբեջանը ձգտում էին տիրանալու ՀՀ մի շարք տարածքների՝ Կարսին, Լեռնային Ղարաբաղին, Զանգեզուրին, Նախիջևանին, Շարուրին, Դարալագյազին, Մուրմալուին, Վեդիին, Բասարգեչարին: Երկրի կայունության դեմ ուղղված քայքայիչ

գործողությունները գլխավորապես կազմակերպվում էին թուրքական գործակալների և Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության կողմից:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Թուրքիան ամեն ինչ անում էր հայկական տարածքներն իր ազդեցության տակ պահելու համար: Թուրքական զորքերի կողմից այնտեղ կազմավորվել էին տեղական «անկախ հանրապետություններ»՝ իրենց կառավարություններով, այսպես կոչված՝ «շուրաներ»: Ընդհանուր առմամբ ՀՀ տարածքում ստեղծվել էին շուրջ 20 մեծ ու փոքր մահմեդական իշխանություններ, որոնք հրաժարվում էին

հանրապետության կառավարությանը ենթարկվելուց:

Հիմնականում գտնվելով ճանապարհային կարևորագույն հանգույցներում՝ մահմեդական «անկախ» կազմավորումները խափանում էին հաղորդակցության ուղիների բնական գործունեությունը: Նրանք ունեին թնդանոթներով և գնդացիներով զինված ուժեր, որոնց գլուխ կանգնած էին փորձառու թուրք սպաներ: Խոռվարարներին զենք, զինամթերք և սպաներ էր մատակարարում Թուրքիան, իսկ Ադրբեջանը հատկացնում էր դրամ:

Հակահայկական եռանդուն գործունեություն էր ծավալել հատկապես Երևանում Ադրբեջանի ներկայացուցչությունը, որը 1919 թ. մարտից ղեկավարում էր խան Թեքինսկին, իսկ օգոստոսից՝ նրան փոխարինած Հախվերդովը:

Հայաստանի իշխանություններին հաջողվել էր բացահայտել Երևանում ադրբեջանական ներկայացուցչության հեռագրերի ծածկագրային բանալին: Հայկական կողմը, երկար ժամանակ (1919–1920 թթ.) հետևելով այդ կապին, 1920 թ. հրապարակեց իր բացահայտումները՝ մերկացնելով ՀՀ-ում Ադրբեջանի հակահայկական քայքայիչ գործունեությունը:

Խան Թեքինսկին մի փաստաթղթում իր ղեկավարներին խորհուրդ էր տալիս երկու շաբաթվա ընթացքում նվաճել Ջանգեզուրը և գորքերը շարժել դեպի Դամարլու (Արտաշատ): Դրանից անմիջապես հետո Թեքինս-

կին Հայաստանի կառավարության պահանջով հեռացվեց երկրից:

ՀՀ կայունությանն սպառնացող վտանգն ավելի մեծացավ Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության հետևանքով, երբ ընդդեմ Հայաստանի գաղտնի համագործակցություն հաստատվեց քեմալական Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Ռուսաստանի միջև:

Անդրկովկասից անգլիական զորքերի հեռանալուց հետո բռնկվեց թուրք-թաթարական ընդհանուր խռովություն՝ ընդգրկելով Օլթիից մինչև Օրդուբադ ընկած շրջանները: Ապստամբությունն սկսվեց 1919 թ. հուլիսին՝ Բեյլուք-Վեդիում, որին շուտով միացան Շարուր-Նախիջևանի, Մուրմալուի, Ջանգիբասարի, ապա՝ Կարսի թուրք-թաթարները:

ՀՀ իշխանությունները ձգտում էին խաղաղ միջոցներով կանխելու այդ խռովությունները: Սակայն հանդիպելով ուժեղ դիմադրության՝ նրանք հարկադրված դիմում էին զենքի և մեկուսացնում խռովության կազմակերպիչներին: 1919 թ. սեպտեմբերին վճռական գործողություններով հաջողվեց պատժել խռովարարներին:

1920 թ. մայիսյան բոլշևիկյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո խռովություններին վերջ տալու ավելի մեծ հնարավորություն ստեղծվեց: 1920 թ. հունիսի 18-ին մայրաքաղաք Երևանից ոչ հեռու գտնվող Ջանգիբասարի թուրք ապստամբներին ՀՀ իշխանությունը ճանաչելու և զինաթափվելու վերջնագիր ներկայացվեց: Սակայն

պատասխան չստացվեց, և հաջորդ օրը հայկական ուժերը հարկադրված հարձակման անցան ու եռօրյա մարտերից հետո հսկողության տակ վերցրին ամբողջ շրջանը: Նույն ժամանակ հայկական ուժերն ազատագրեցին Կարսի մարզի վարչական մի գավառը կազմող Օլթին, որը հայտնի էր իր անխահանքերով:

1920 թ. հուլիսի 10-ից սկսված երկօրյա ռազմական գործողության շնորհիվ Ղամարլուի (Արտաշատի) շրջանը ևս ազատվեց թուրք-թաթարական պաշարումից, և վերականգնվեց երկաթուղային կապը Երևանի հետ:

Թուրք-թաթարական խռովությունները ճնշվեցին նաև Շարուր-Նախիջևանում և Սևանա լճից արևմուտք ու հյուսիս ընկած շրջաններում:

Այսպիսով՝ 1920 թ. ամռանը թուրք-թաթարական խռովությունները հիմնականում ճնշվել էին, և ՀՀ իշխանությունը տարածվում էր Ղարաբաղից մինչև Օլթի ընկած տարածքների վրա: Վերջ էր դրվել երկրի կայունությանը սպառնացող թուրք-թաթարական խռովություններին:

1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունը: Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանի բոլշևիկների գլխաված ելույթն էր ՀՀ-ում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար: Ապստամբության հարցը, արդեն ասվել է, բոլշևիկները քննարկել էին 1920 թ. հունվարյան կոնֆերանսում: Փաստորեն, Հայաստանում բոլշևիկների իշխանության հաստատումը ի սկզբանե կապվում էր միջազգային նպաս-

տավոր պայմանների, ոչ թե ներքին գործոնների հետ:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումը (1920 թ. ապրիլի 28) ոգևորեց հայ բոլշևիկներին: Աշխատավորների միջազգային օրը՝ մայիսի 1-ը, նրանք Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Մարիդամիշում և այլուր նշեցին ցույցերով ու հանրահավաքներով:

Իշխանության ազդեցության տակ գտնվող արհեստակցական միություններն էլ իրենց հերթին էին կազմակերպել տոնական հանրահավաք: Միաժամանակ փողոց էին դուրս եկել ցուցարարների երկու խմբեր՝ տարբեր կարգախոսներով: Բոլշևիկ ցուցարարների կարգախոսներն ունեին քաղաքական ու հակակառավարական բովանդակություն:

Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները, որոնց ազդեցությունը համեմատաբար ուժեղ էր երկաթուղային բանվորների շրջանում, փորձեցին խաղաղ ցույցերը վերածել ապստամբության: Դրան նպաստեց այն, որ բոլշևիկների ազդեցության տակ անցան «**Վարդան գորավար**» գրահագնացքը՝ կապիտան Սարգիս Մուսայելյանի հրամանատարությամբ, և քաղաքի գլխավորական կայագրի զգալի մասը: Բոլշևիկներն Ալեքսանդրապոլի մայիսմեկյան ցույցի անունից ողջույնի հեռագիր ուղարկեցին Ադրբեջանի հեղկոմին, որտեղ մուսավաթականների դեմ տարած հաղթանակը գնահատում էին նաև որպես հայ բոլշևիկների հաղթանակ: Միաժամանակ Ադրբեջանից խնդրում էին պարենային օգնություն:

ուժերը ապստամբներին ստիպեցին նահանջել Ալեքսանդրապոլ:

Ալեքսանդրապոլում մայիսի 10-ին ՀՌՀԿ-ն կոչ հրապարակեց՝ իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելու մասին: Իշխանափոխությունը տեղի ունեցավ անարյուն, քանի որ տեղական իշխանությունները չդիմադրեցին:

Բանակցություններ սկսվեցին կառավարության ներկայացուցիչների ու ՀՌՀԿ-ի միջև: Իշխանությունների անձնատուր լինելու առաջարկը ապստամբները մերժեցին:

Կառավարությունն Ալեքսանդրապոլ ուղարկեց հիմնականում արևմտահայ կամավորականներից բաղկացած մի զորամաս՝ **Սեպուհի** հրամանատարությամբ: Սեպուհը վերջնագիր ներկայացրեց ՀՌՀԿ-ին՝ առանց կռիվի զրահագնացքը վերադարձնելու և հանձնվելու մասին: Մայիսի 13-ի երեկոյան վերջնագրի հարցը քննարկվեց ՀՌՀԿ-ի նիստում և որոշվեց քաղաքը հանձնել առանց դիմադրության:

Մայիսի 14-ի առավոտյան Ալեքսանդրապոլում վերականգնվեց ՀՀ

օրինական իշխանությունը: Բոլշևիկ ղեկավարների մի մասը դիմեց փախուստի, մյուսները ձերբակալվեցին: Ապստամբության կենտրոնի պարտությունը կանխորոշեց նրա անհաջողությունը նաև մյուս վայրերում: Ելույթները ճնշվեցին Սարիղամիշում, Կարսում, Նոր Բայազետում, Ղազախ-Շամշադինում, Զանգեզուրում:

1920 թ. մայիսին բոլշևիկների գլխաված ապստամբությունը Հայաստանում ավարտվեց պարտությամբ: Բոլշևիկյան կազմակերպությունները հայտարարվեցին օրենքից դուրս: Գնդակահարվեցին ապստամբության մի շարք ղեկավարներ և մասնակիցներ (Ստեփան Ալավերդյան, Սարգիս Մուսայելյան, Բագրատ Ղարիբջանյան, Եգոր Սևյան, Արտաշես Մելքոնյան և ուրիշներ): Ապստամբությունը դատապարտված էր անհաջողության. ապստամբները թույլ էին, իսկ ապստամբությունը՝ անկազմակերպ: Հաղթանակի համար լուրջ նախադրյալներ չկային: Մայիսյան ապստամբությունը պետությանը միայն վնաս հասցրեց՝ ապակայունացնելով ներքին դրությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին երկրի կայունությանը սպառնացող ի՞նչ վտանգներ կային: Ինչպե՞ս էր Թուրքիան փորձում ՀՀ տարածքում ուժեղացնել իր ազդեցությունը: ՀՀ իշխանություններին ե՞րբ և ի՞նչ միջոցներով հաջողվեց ճնշել հակապետական խռովությունները:
2. Ներկայացրե՛ք 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության պատճառները: Ովքե՞ր էին այն կազմակերպել: Երկրի կառավարության կազմում ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան: Նկարագրե՛ք ապստամբության սկիզբը և ընթացքը: Ի՞նչ ավարտ և հետևանքներ ունեցավ Մայիսյան ապստամբությունը:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

§ 1. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊԵՐԸ

Հարաբերությունները Քառյակ միության երկրների հետ: Անկախության առաջին իսկ օրերից Հայաստանի Հանրապետության առաջնահերթ խնդիրներից էր միջազգային ճանաչման հասնելը: Հանրապետության դիվանագիտական անդրանիկ փաստաթուղթը 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի հաշտության պայմանագիրն էր, որով Օսմանյան կայսրությունը ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը: Պայմանագրի համաձայն՝ ՀՀ-ն դիվանագիտական կապեր չպետք է ունենար Թուրքիայի դեմ պատերազմող երկրների հետ: Ուստի անկախության սկզբնական շրջանում Հայաստանի արտաքին հարաբերությունները սահմանափակվում էին Քառյակ միության երկրների և անմիջական հարևանների շրջանակով: **Հայաստանի Հանրապետությունը** ստիպված էր կատարել իր ստանձնած այդ պարտավորությունը, քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում կենսականորեն կարևորում էր խաղաղ հարաբերությունների պահպանումը Թուրքիայի հետ: Հունիսի երկրորդ կեսին Կ. Պոլիս մեկնեց ՀՀ դիվանագիտական առաքելությունը՝ Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ **Ավետիս Ահարոնյանի** գլխավորությամբ՝ Բաթումի պայմանագրի պայմանները

վերանայելու և Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմաններին համապատասխանեցնելու նպատակով: Դեռևս հունիսի սկզբին նման առաքելությամբ Քառյակ միության երկրների մայրաքաղաքներ՝ Բեռլին ու Վիեննա էր մեկնել հայկական մեկ այլ պատվիրակություն՝ **Համո Օհանջանյանի** գլխավորությամբ: Հայոց ազգային խորհրդի կողմից կազմված հայկական երկու պատվիրակությունները հանդես էին գալիս Հայաստանի կառավարության անունից և գործում էին համախորհուրդ:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև Բաթումում կնքված պայմանագրերը Բեռլինում ու Վիեննայում լուրջ քննարկման առարկա էին դարձել: Գերմանիան ու Ավստրո-Հունգարիան կարծում էին, որ **ղրանք ընդունելի չեն, քանզի** կնքվել են առանց իրենց մասնակցության: Առաջարկվում էր Թուրքիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև սահմանի հարցը վերաքննարկել Կ. Պոլսում հրավիրվելիք կոնֆերանսում: Նախատեսված կոնֆերանսը, սակայն, չկայացավ: Պատճառներից գլխավորն այն էր, որ առկա էին գերմանա-թուրքական խոր հակասություններ թուրք-անդրկովկասյան սահմանի, Կովկասում ազ-

դեցության ոլորտների բաժանման և այլ հարցերի շուրջ, որոնք հարթել չհաջողվեց: Անդրկովկասին տիրանալու Թուրքիայի ձգտումը հակասում էր պատերազմում նրա դաշնակից Գերմանիայի ծրագրերին: Վերջինին նպատակն էր տարածաշրջանը միավորել սեփական ազդեցության ոլորտում գտնվող դաշնային պետության սահմաններում: Ինչ վերաբերում է Քաղյակ միության մյուս երկու երկրներին՝ Ավստրո-Հունգարիային և Բուլղարիային, ապա ոչ Հայաստանի, ոչ էլ տարածաշրջանի նկատմամբ վերջիններս առանձնակի հետաքրքրություններ չունեին և Հայաստանի պատճառով Թուրքիայի հետ հարաբերությունները փչացնել չէին ցանկանում:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված **Մուդրոսի** զինադադարն ազդարարեց Քաղյակ միության, այդ թվում՝ Թուրքիայի պարտությունն Առաջին աշխարհամարտում: Ուժը կորցրին Բաթումի և Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրերը: Թուրքական զորքերը թեև հեռանում էին Անդրկովկասից և Հայաստանից, սակայն ազատագրված արևմտահայկական տարածքներն այդպես էլ չզինագրավվեցին պատերազմում հաղթող դաշնակից պետությունների զորքերի կողմից: Դա հնարավորություն էր տալիս Թուրքիային վերահաստատելու իր տիրապետությունը հայկական նահանգներում: Հայաստանի դրությունը բարդանում էր նաև նրանով, որ Անդրկովկասին տիրելու համար

պայքարն ընթանում էր ոչ միայն գերմանա-թուրքական խմբավորման, այլև Խորհրդային Ռուսաստանի և Անտանտի միջև:

Դիվանագիտական կապերի հաստատումը: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը՝ իբրև Անտանտի փոքր դաշնակից, սկսեց վարել աշխույժ արտաքին քաղաքականություն՝ փորձելով ամրապնդել երկրի միջազգային դիրքերը: Եթե Թուրքիա գործուղված ՀՀ պատվիրակությունը 1918 թ. նոյեմբերին վերադարձավ Երևան, ապա Հ. Օհանջանյանի պատվիրակությունը գործուղվեց Շվեյցարիա՝ Անտանտի երկրների հետ կապեր հաստատելու և Հայկական հարցի քննարկումները շարունակելու համար: Իսկ արդեն 1919 թ. փետրվարից Փարիզում, Լոնդոնում ու եվրոպական այլ մայրաքաղաքներում դիվանագիտական գործունեություն ծավալեց Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորած պատվիրակությունը: Կարճ ժամանակում դիվանագիտական ներկայացուցչություններ ու հյուպատոսություններ հիմնվեցին աշխարհի տասնյակ պետությունների մայրաքաղաքներում՝ Փարիզում, Լոնդոնում, Հռոմում, Բեռլինում, Վաշինգտոնում, Տոկիոյում, Պեկինում, Աթենքում, Բուխարեստում, Մադրիդում, Օսլոյում, Ամստերդամում, Կիևում, Կահիրեում, Թեհրանում, Թիֆլիսում, Բաքվում և այլուր: Նշանակվեցին դեսպաններ և հյուպատոսներ: ԱՄՆ-ում Հայաստանի դեսպանն էր խորհրդարանի պատ-

Դիանա Արզար

գամավոր **Արմեն Գարուն** (Գարեգին Փաստրմաճյան), Հոռնում՝ **Միքայել Վարանդյանը**, իսկ Տոկիոյում՝ առաջին հայ կին դիվանագետ **Անահիտ Արզարյանը** (Դիանա Արզար): Կ. Պոլսում ՀՀ ժամանակավոր ներկայացուցիչ նշանակվեց **Ֆ. Թախթաջյանը**, սակայն Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական կապեր այդպես էլ չհաստատվեցին:

Երևանում իրենց գործունեությունն սկսեցին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Իրանի, Ադրբեջանի, Վրաստանի և այլ երկրների դիվանագիտական ներկայացուցչություններն ու լիազոր ներկայացուցիչները:

1918 թ. հոկտեմբերին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի կառավարության հետ: Կիևում հիմնվեց Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություն, իսկ Օդեսայում և Խարկովում բացվեցին հյուպատոսություններ: Վերջիններս մեծ աշխատանք ծավալեցին Ուկրաինայում ապաստանած

բազմահազար հայությանն օգնելու, նրանց հայրենիք տեղափոխելու, ինչպես նաև Ուկրաինայում Հայաստանի համար պարենային օգնություն հայթայթելու ուղղությամբ:

ՀՀ դիվանագիտական գործունեության կարևոր ուղղություններից էր Ռուսաստանը: Քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով այդ երկրի հարավում ու արևելքում հիմնվել էին ոչ խորհրդային պետական կազմավորումներ: Ի տարբերություն վերջինների, որոնց հետ հաստատվեցին բարեկամական սերտ հարաբերություններ, Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը չէր շտապում ճանաչել Հայաստանի անկախությունը:

1919 թ. ամռանը ծովակալ **Ա. Կուչակի** գլխավորած Միբիրի կառավարությանը կից հիմնվեց Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություն: Առավել սերտ էին Հայաստանի հարաբերությունները գեներալ **Ա. Գենսկիի** իշխանության տակ գտնվող՝ Ռուսաստանի հարավի պետական կազմավորումների հետ: Այստեղ, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասում հանգրվանել էին ցեղասպանությունից փրկված 100 հազարից ավելի հայ գաղթականներ, որոնց օգնելու խնդիրը խիստ հրատապ էր: Քաղաքական և առևտրատնտեսական կապեր կային Դոնի և Կուբանի, Թերեքի կառավարությունների հետ: Այդ երկրամասերում հիմնվել էին Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություններ: Դոնում և Կուբա-

նում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչն էր Ս. Վրացյանը, իսկ Հայաստանում Դենիկլինի գինվորական ներկայացուցիչն էր գնդապետ Մ. Զինկևիչը:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետությունն անկախությունից ի վեր

ծավալել էր դիվանագիտական լայն գործունեություն, սակայն երկրի միջազգային դրության ամրապնդումը կախված էր հաղթանակած տերությունների կողմից Հայաստանի անկախության ճանաչումից և Հայկական հարցի արդարացի լուծումից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին Առաջին հանրապետության ձեռնարկած առաջին դիվանագիտական քայլերը: Ո՞րն էր Բաթումի պայմանագրի հարցում գերմանա-թուրքական հակասությունների պատճառը:
2. Ո՞ր երկրների հետ դիվանագիտական կապեր հաստատեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը: Ժամանակաշրջանի նշանավոր ի՞նչ հայ դիվանագետների կարող էր ներկայացնել:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Վիեննայում՝ գտնվող Հ. Օհանջանյանի՝ 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ի հաղորդումից երևան՝ Հայոց ազգային խորհրդին և կառավարությանը՝ Քառյակ միության երկրների բարձրաստիճան գործիչների հետ իր հանդիպումների արդյունքների մասին.

«Երևում է, որ ընդունելությունները քաղաքավարության համար են, ոչինչ չեն ուզում՝ անել, չեն ուզում՝ իրենց վրա վերցնել ազգին հուզող խնդիրը, չեն ուզում՝ ոչ մի դեպքում՝ իրենց դաշնակից Թուրքիային նեղացնել, ոչ մի անախորժ քայլ անել, ընդհանուր խոսքեր՝ իրենց համակրանքների մասին հայ ժողովրդի տառապանքների հանդեպ, բայց դրանից մենք ոչ մի շահ չունենք»:

(Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 180, թ. 25)

§ 2–3. ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ: ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ՀՀ արտաքին քաղաքականության ոչ պակաս կարևոր և բարդ խնդիր էր հարաբերությունների կարգավորումն անմիջական հարևանների հետ: Պատմականորեն ձևավորված և ցարական տիրապետության ժամանակներից

ժառանգություն մնացած ազգամիջյան, տարածքային–սահմանային և այլ վեճերի պատճառով փոխադարձ անվստահություն կար Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ հարաբերություններում:

Բարեկամական սերտ հարաբերություններ հաստատվեցին հարևան **Իրանի (Պարսկաստան)** հետ: Թեհրանում հիմնված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունը ղեկավարում էր խորհրդարանի պատգամավոր **Հովսեփ Արղությանը**: Նրա ջանքերով 1920 թ. ամռան ընթացքում Թեհրանում, Թավրիզում, Մպահանում և Իրանի հայաշատ այլ քաղաքներում ստեղծվեցին կոմիտեներ, որոնք ձեռնամուխ եղան Հայաստանի օգտին հանգանակություն կազմակերպելու գործին: Երևանում հաստատված Իրանի հյուպատոսությունը գլխավորում էր **Ասաղույլա** խանը:

Հայ-վրացական հարաբերությունները: Հայաստանի անկախացումից հետո առաջիններից մեկը՝ 1918 թ. հուլիսի կեսերին, ՀՀ դիվանագիտական առաքելություն հիմնվեց հարևան **Վրաստանի Ժողովրդավարական Հանրապետությունում**, որը ղեկավարում էր **Արշակ Զամալյանը**: Շուտով Հայաստանում իր ներկայացուցչին նշանակեց նաև վրացական կառավարությունը: Սակայն նորանկախ երկու պետությունների միջև գոյություն ունեցող տարածքային վեճերը խոչընդոտեցին բարեկամական սերտ հարաբերությունների հաստատմանը: Վրաստանը ձգտում էր իր կազմում պահելու Ախալքալաքի և Լոռու հայկական գավառները, որոնք Ռուսական կայսրության վարչատարածքային ոչ արդարացի բաժանումների արդյունքում հայտնվել էին Թիֆլիսի նահանգի սահմաններում:

Հայաստանի իշխանությունները թեև ջանում էին հասնել խնդրի հանգուցալուծմանը խաղաղ, դիվանագիտական ճանապարհով, սակայն վրացական իշխանությունների անգիջում և կարծր դիրքորոշման պատճառով կողմերին այդպես էլ չհաջողվեց խուսափել պատերազմից: 1918 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Հարավային Լոռուց, Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառներից թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո վրացական կողմը դիմեց վճռական գործողությունների՝ այդ շրջաններում սեփական վարչակարգը հաստատելու նպատակով: Մինչև դեկտեմբերի սկիզբը Վրաստանի զինված ուժերին հաջողվեց ռազմակալել Ախալքալաքի ու Բորչալուի գավառները, հարձակումներ գործել Լոռու մի շարք բնակավայրերի վրա և բռնություններ գործադրել հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ:

Երբ սպառվեցին տարածքային վեճերը բարեկամաբար լուծելու բոլոր հնարավորությունները, Հայաստանի իշխանությունները ստիպված ռազմական պատասխան գործողություններ ձեռնարկեցին վրացական զինագրավումից հայկական տարածքները ազատագրելու և հայ բնակչության անվտանգությունը ապահովելու համար: Կառավարության հրամանով հայկական բանակային զորամասերը տարբեր ուղղություններով հակահարձակման անցան և համառմարտերից հետո մինչև դեկտեմբերի կեսերն ազատագրեցին հայկական

տարածքների զգալի հատվածը, այդ թվում՝ Ախալքալաքի գավառի մեծ մասը։ Զարգացնելով հաջողությունները՝ հայկական ուժերն առաջացան նաև դեպի Հյուսիսային Լոռի և հասան Բոխիս-Խաչեն ու Շուլավեր հայկական ավանները։ Դեկտեմբերի 23-ին հայերի հսկողության տակ անցավ Սադախլո կայարանը։ Մարտական գործողությունները շարունակվեցին մինչև դեկտեմբերի 28-ը։ Տարածաշրջանում գտնվող Անտանտի (Անգլիայի և Ֆրանսիայի) զինվորական ներկայացուցիչների միջնորդությամբ դեկտեմբերի 31-ին կողմերի միջև հաստատվեց զինադադար։

Վրաց-հայկական 20-օրյա պատերազմը թեև ավարտվեց հայկական կողմի հաղթանակով, սակայն ծանր հետևանքներ ունեցավ ինչպես ամբողջ վրացահայության, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության համար, որը գրկվել էր արտաքին աշխարհի հետ Վրաստանի տարածքով հաղորդակցվելու հնարավորությունից։

Հարևան երկրների միջև տարածքային վեճերը կարգավորելու նպատակով **1919 թ. հունվարի 9-17-ը** Թիֆլիսում Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրվեց հայ-վրացական հաշտության կոնֆերանս, որը նախագահում էր տարածաշրջանում անգլիական զորքերի հրամանատար, գնդապետ Ստյուարտը։ Բանակցությունների արդյունքում կողմերը համաձայնության եկան Լոռին հայտարարել «չեզոք գոտի», որի մեջ

մտնում էին Բորչալուի գավառի Ալավերդու (Թումանյան), Ուզունլարի (Օձուն) և Վորոնցովկայի (Կալինինո, այժմ՝ Տաշիր) շրջանները՝ իրենց չորս տասնյակ գյուղերով։ «Չեզոք գոտում» սահմանվելու էր հատուկ կառավարում, որն իրականացվելու էր Հայաստանի և Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչների համատեղ ուժերով և անգլիացի զեներալ-նահանգապետի ընդհանուր վերահսկողությամբ։ Գոտում տեղակայվելու էին հայկական և վրացական զորամասեր։ Ինչ վերաբերում է Զավախքին, ապա վերջինս թեև համարվում էր վիճելի տարածք, սակայն փաստորեն մնում էր վրացական կողմի հսկողության ներքո։

Հաշտությունից հետո վերահաստատվեցին հայ-վրացական բնականոն միջպետական հարաբերությունները։ 1919 թ. մարտին կողմերը ճանաչեցին միմյանց անկախությունը։ Դեռևս փետրվարի վերջերից Թիֆլիսում վերսկսել էր իր գործունեությունը ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունը։ Շուտով վերականգնվեց երկաթուղային երթևեկությունը, աշխուժացան առևտրատնտեսական կապերը։

Տարածքային վեճերը կարգավորելու հերթական փորձը կողմերը ձեռնարկեցին 1919 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին տեղի ունեցած հայ-վրացական բանակցություններում, սակայն դրանք ավարտվեցին անարդյունք։ Հարցի վերջնական լուծումը տեղափոխվեց Փարիզի վեհաժողով։ 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի

պայմանագրի համաձայն՝ Հայաստանի սահմանները Վրաստանի, ինչպես նաև Ադրբեջանի հետ պետք է որոշվեին փոխհամաձայնությամբ, հակասությունների դեպքում սահմանագիծը նշելու էին դաշնակից տերությունները:

1920 թ. աշնանը թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ, երբ առկա էր քենավական զորքերի Լոռի ներխուժելու վտանգը, Վրաստանի կառավարության առաջարկությամբ **նոյեմբերի 13-ին** Թիֆլիսում ստորագրվեց հայ-վրացական համաձայնագիր ժամանակավորապես Լոռու «չեզոք գոտի» վրացական զորք մտցնելու մասին: Ըստ համաձայնագրի 2-րդ կետի՝ «չեզոք գոտում» վրացական զորքի գտնվելու փաստը չէր առաջացնելու տարածքի նկատմամբ վրացական կողմի որևէ նոր իրավունք: Համաձայնագիրը կնքվեց 3 ամիս ժամկետով, որը լրանալուց հետո, կողմերի համաձայնությամբ, կարող էր երկարաձգվել: Հակառակ դեպքում համաձայնագիրը կորցնելու էր ուժը. զորքերը դուրս էին բերվելու, Լոռու «չեզոք գոտում» վերականգնվելու էր նախկին դրությունը:

1920 թ. աշնան վերջին Հայաստանում տիրող ծանր իրավիճակը, թուրք-հայկական պատերազմում հայկական կողմի պարտությունը Վրաստանին հնարավորություն ընձեռեցին պարբերաբար խախտելու համաձայնագրի դրույթները: Ավելացվեց «չեզոք գոտում» տեղակայված վրացական զորամասերի թվաքանակը, դրանք զբաղեցրին նաև գոտու սահման-

ներից դուրս գտնվող հայկական այլ քնակավայրեր՝ Զալալօղլի (Մտեփանավան), Շահալի կայարան (Վահագնի), Փամբակ և այլն: Շուտով «չեզոք գոտու» կառավարումից հեռացվեց Հայաստանի կառավարության լիազոր ներկայացուցիչը, և Լոռիում հաստատվեց վրացական գեներալ-նահանգապետություն:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ուժը կորցրած համաբեկով 1920 թ. նոյեմբերի 13-ի հայ-վրացական համաձայնագիրը ՀՍԽՀ հեղկոմը վճռական քայլեր ձեռնարկեց Լոռին խորհրդայնացնելու և Հայաստանին միացնելու ուղղությամբ:

Հայ-ադրբեջանական և հայ-թուրքական հարաբերությունները: Հայաստանի անկախացումից հետո շարունակում էին լարված ու թշնամական մնալ **հայ-թուրքական և հայ-ադրբեջանական** հարաբերությունները: Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանությունները, ոգևորված Անդրկովկասում Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականության աշխուժացմամբ, հավակնություններ հանդես բերեցին Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագյազի (Վայոց ձոր), Զանգեզուրի, Ղարաբաղի և հայկական այլ տարածքների նկատմամբ: Օրակարգում շարունակում էին մնալ նաև համաթուրանականության թուրքական ծրագրերը, որոնց իրականացման ճանապարհին, սակայն, ամուր մխրճված էր հայկական սեպը:

Բաթումի պայմանագրով Թուրքիան ոչ միայն իր տիրապետությունն

էր հաստատում Հայաստանի զգալի տարածքներում, այլև պարտավորեցնում էր հայկական կողմին Բաքվից դուրս բերել և անմիջապես լուծարել այնտեղ գտնվող իր ազգային զորամասերը: Դա հնարավորություն էր տալու թուրքերին հեշտությամբ գրավելու Բաքուն և իրականացնելու արևելահայության նոր տեղահանություններ ու կոտորածներ: Այդ վտանգի գիտակցումն էր, որ ստիպեց Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին չճանաչել հայկական զորամասերի լուծարման վերաբերյալ Բաթումի պայմանագրի կետերը և, համագործակցելով Ստեփան Շահումյանի գլխավորած Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի հետ, դիմել ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը:

Թուրքական զորքերի ռազմարշավը դեպի Բաքու սկսվեց 1918 թ. հունիսի կեսերին: Ինքնապաշտպանության սկզբնական շրջանում հայկական ուժերին, որոնց կազմում առանձնանում էր **Համազասպի** բրիգադը, հաջողվեց առժամանակ կասեցնել թուրքական հարձակումը: Ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում մեծ ավանդ ունեցան **Գրիգոր Կորգանովը, գեներալ Հակոբ Բազրատունին, հայտնի հայդուկներ Մեքաստացի Մուրադն ու Մեպուիը** և այլք: Բաքվի մատույցներում համառմարտերը վերսկսվեցին 1918 թ. օգոստոսի սկզբներին և շարունակվեցին մինչև սեպտեմբերի կեսերը, երբ համալրված թուրքական գերակշիռ ուժերին հաջողվեց անցնել վճռական

գործողությունների և սեպտեմբերի 15-ին ներխուժել քաղաք: Հայության հերոսական ինքնապաշտպանության շնորհիվ Բաքվի 100 հազարի հասնող հայ բնակչության շուրջ կեսին հաջողվեց տեղափոխվել քիչ թե շատ ապահով վայրեր: Սակայն քաղաք ներխուժած թուրքական զորքերը և թուրք-թաթարական խաժամուժը մի քանի օր շարունակ այստեղ կոտորեցին շուրջ 30 հազար հայերի:

Բաքվի 26 կոմիսարները, որոնց թվում էին Ս. Շահումյանը, Գ. Կորգանովը և ուրիշներ, սեպտեմբերի 20-ին գնդակահարվեցին անդրկասպյան էսէռական իշխանությունների և անգլիացիների կողմից:

Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգների հայկական գավառներում հայերի հալածանքների քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: 1918-1920 թթ. միայն Նուխիի և Արեշի գավառներում կողոպտվեցին և ավերվեցին ավելի քան հինգ տասնյակ հայկական բնակավայրեր, տեղի շուրջ 50 հազար հայ բնակչությունից փրկվեց միայն 10 հազարը:

Ոգևորված թուրքական բանակի հաջողություններով՝ Ադրբեջանի կառավարությունը նոր ոտնձգությունների դիմեց **Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի** նկատմամբ և իր զորքերը կենտրոնացրեց վերջիններիս սահմանների երկարությամբ: Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո Լեռնային Ղարաբաղը փաստացի դուրս էր մնացել Ելիզավետպոլի նահանգի կազմից: 1918 թ. հուլիսի 22-26-ը

արցախցիների Շուշիում հրավիրված առաջին համագումարը երկրամասը հռչակեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, լուծարեց հեղափոխական ուժերի ստեղծած ազգային ճակատի ժամանակավոր կառավարությունը և կազմեց «Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարությունը»:

1918 թ. հոկտեմբերի սկզբին թուրք-ադրբեջանական զորքերին մեծ կորուստների գնով հաջողվեց գրավել Արցախի մի շարք տարածքներ, այդ թվում՝ Շուշի կենտրոնը: Վտանգված էր նաև Զանգեզուր-Սյունիքը: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, որն իր որոշումներով հայկական նշված տարածքներն արձանագրել էր որպես հանրապետության անբաժանելի մաս, քայլեր ձեռնարկեց դրանց կառավարումը և պաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Դեռևս հուլիսի վերջին Նախիջևանից Զանգեզուր տեղափոխված զորավար Անդրանիկը հոկտեմբերի սկզբին իրեն հռչակեց երկրամասի գերագույն զինվորական հրամանատար: Գավառի վարչական իշխանությունը ժամանակավորապես իրականացնելու էր Զանգեզուրի հայկական ազգային խորհուրդը: Վերջինս 1919 թ. սկզբին վերակազմվեց որպես «Զանգեզուր-Ղարաբաղի մարզային խորհուրդ» և գործելու էր Հայաստանի Հանրապետության անունից: Որպես վերջինիս ներկայացուցիչ՝ մարտին Գորիս ժամանեց կապիտան **Արսեն Շահմազյանը**՝ ստանձնելով գեներալ-կոմիսարի պաշտոնը: 1919 թ. նոյեմ-

բերին նրան փոխարինեց **Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը**:

1918 թ. վերջին տարածաշրջանում ամրապնդվեցին Անտանտի, մասնավորապես Անգլիայի դիրքերը: Անգլիացի գեներալ Թոմսոնը 1918 թ. նոյեմբերի կեսերին դարձավ Բաքվի գեներալ-նահանգապետ: Մեծ Բրիտանիայի ադրբեջանամետ քաղաքականությունը պայմանավորված էր Բաքվի նավթի գործոնով: Թոմսոնի պահանջով նախ կասեցվեց արցախցիներին օգնության շտապող Անդրանիկի գորախմբի առաջխաղացումը դեպի Շուշի, իսկ 1919 թ. հունվարին բրիտանական զինվորական ներկայացուցչությունը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ նշանակեց իր հայատյացությամբ հայտնի **Խոսրով բեկ Սուլթանովին**: Ադրբեջանի իշխանություններին ենթարկվելու՝ հայությանն ուղղված վերջինիս կոչը, որն ուղեկցվեց ադրբեջանական զորքերի ներխուժումով Արցախ, ապարդյուն էր. հայ բնակչությունը շարունակեց գինված պայքարն իր ազատության համար:

Ի տարբերություն Արցախ-Զանգեզուրի, 1918 թ. վերջին օսմանյան բանակի զինագրավումից ազատագրված հայկական մեկ այլ երկրամասի՝ **Շարուր-Նախիջևանի** կառավարումն անգլիական զինվորական ներկայացուցչության համաձայնությամբ հանձնվում էր Հայաստանի Հանրապետությանը: 1919 թ. մայիսի 3-ին անգլիացի գեներալ Դեյին և զորա-

վար Դրոն (Դրաստամատ Կանայան) ստորագրեցին համապատասխան հրաման: Սկսվեց հայ գաղթականության վերադարձը հայրենի օջախներ: Սակայն Հայաստանի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված մուսուլմանական բնակչությունը Ադրբեջանի և Թուրքիայի հովանավորությամբ ցուցաբերեց անհնազանդություն և շուտով դիմեց զենքի: Երկրամասում գտնվող հայկական փոքրաթիվ գործառնախն չհաջողվեց ճնշել թվական մեծ գերազանցություն ունեցող ապստամբներին: 1919 թ. հուլիսի կեսերին Շարուր-Նախիջևանի երկրամասը գրեթե հայաթափվեց: Հայության զանգվածային նոր կոտորածներ տեղի ունեցան 1919 թ. վերջին Գողթան գավառի Վերին և Ներքին Ագուլիս գյուղերում: Նախիջևանի կոռստով Հայաստանի Հանրապետությունը զրկվում էր Երևան-Ջուլֆա երկաթգծով հարևան Իրանի հետ կապից, խոցելի էին դառնում Սյունիքի արևմտյան սահմանները:

Այդուհանդերձ, Հայաստանի իշխանությունները փորձում էին կարգավորել հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները: 1918 թ. սեպտեմբերից Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակված **Տիգրան Բեկզադյանը** 1919 թ. մարտին Գանձակից տեղափոխվեց Բաքու: Նույն ամսին Երևանում բացվեց Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը՝ Ալի խան Թեքինսկու գլխավորությամբ: Սակայն վերջինս, արդեն ասվել է, զբաղվեց

Գարեգին Նժդեհ

լրտեսական գործունեությամբ ու շուտով հեռացվեց Հայաստանից:

1919 թ. վերջին – 1920 թ. սկզբին հայ-ադրբեջանական կռիվները բորբոքվեցին նոր թափով: Զանգեզուրի ինքնապաշտպանությունն ամրապնդելու նպատակով 1919 թ. հոկտեմբերին այստեղ ժամանեց ռազմական և քաղաքական հմուտ գործիչ **Գարեգին Նժդեհը**: Նրան շուտով հաջողվեց բարձրացնել զանգեզուրցիների ոգին, իսկ երկրամասը վերածել ամուր պաշտպանված ամրոցի: 1920 թ. ապրիլի սկզբին Նժդեհի ուժերը Որոտանի կիրճում ջախջախիչ պարտության մատնեցին Կապանը գրավել ձգտող Նուրի փաշայի զորքերին:

Լարված էր մնում իրավիճակը նաև Արցախում: 1920 թ. մարտի 20-ին ադրբեջանական բանակը և տեղի մուսուլմանների զինված խմբերը դիմեցին լայնածավալ հարձակման: Հայկական ուժերը հուժկու հակահարված տվեցին թշնամուն և ստիպեցին նահանջել: Ծանր կորուստների վրեժը

թուրք-ադրբեջանցի հրոսակները լուծեցին Շուշիի ու շրջակա հայկական գյուղերի անգն բնակչությունից: Արյունարբու Սուլթանովի հրահանգով նրանք մարտի 23-ին միայն Շուշիում գազանաբար կոտորեցին շուրջ 8 հազար հայերի և հրկիզեցին քաղաքի հայկական թաղամասերը: Արյունահեղությունը շարունակվեց մինչև ապրիլի սկզբները:

1920 թ. ապրիլին Արցախի բնակչությանը Սյունիքից օգնության հասան գորավարներ Դրոյի և Նժդեհի ջոկատները: **Ապրիլի 25-ին արցախցիների 9-րդ համագումարը երկրամասը հռչակեց Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մասը:**

Իրադրությունը երկրամասում, ինչպես նաև ամբողջ Անդրկովկասում կտրուկ փոխվեց 1920 թ. ապրիլի վերջին՝ պայմանավորված տարածաշրջանում Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականության աշխուժացմամբ և վերջինիս կողմից Ադրբեջանի խորհրդայնացումով: Դրանից անմիջապես հետո խորհրդային կողմը Հայաստանի կառավարությունից պահանջեց հայկական գործառններն անհապաղ դուրս բերել Ղարաբաղից և Զանգեզուրից: Ստեղծված ռազմաքաղաքական անբարենպաստ իրավիճակում 1920 թ. մայիսի 25-ին Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցած արցախցիների 10-րդ համագումարը Լեռնային Ղարաբաղը հռչակեց խորհրդային:

1920 թ. ամռանը խորհրդային զորքերի կողմից Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի զինագրավմամբ

հայկական երկրամասերի խնդիրը տեղափոխվեց հայ-ռուս-ադրբեջանական հարաբերությունների ոլորտ: Ադրբեջանի բոլշևիկյան իշխանությունները, սերտորեն համագործակցելով քեմալական թուրքերի հետ, Մոսկվայի կենտրոնական ղեկավարությունից պարբերաբար պահանջում էին նշված տարածքները փոխանցել Խորհրդային Ադրբեջանին:

Հայկական երկրամասերի խորհրդային զինագրավումն ուղեկցվում էր կարմիր զորամասերի և թուրք-ադրբեջանցի զինվորների կողմից Արցախի ու Զանգեզուրի հայ բնակչության նկատմամբ պարբերաբար գործադրվող բռնություններով և թալանով: Զանգեզուրում Հայաստանի և խորհրդային զինված ուժերի միջև տեղի ունեցած բախումներում հակառակորդը լուրջ անհաջողություններ կրեց: Գորիսից պարտադրված նահանջից առաջ՝ օգոստոսի 2-ի գիշերը, բոլշևիկները տեղում գնդակահարեցին մի խումբ զինվորական և քաղաքական հայ գործիչների, այդ թվում՝ Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավորներ Արշակ Շիրինյանին և Վահան Խորենուն:

Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության (ՌՄԴԽՀ) կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև **օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում** ստորագրված համաձայնագրով կողմերի միջև ռազմական գործողությունները դադարեցվում էին, իսկ Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը հայտա-

րարվում էին «վիճելի տարածքներ», օրինականացվում էր խորհրդային գորքերի կողմից դրանց գինագրավման փաստը:

Խորհրդային ուժերի հարձակումները և գործադրվող բռնությունները, սակայն, Զանգեզուրում չդադարեցին: 1920 թ. սեպտեմբերին երկրամասի մի շարք գյուղերում, իսկ հոկտեմբերին՝ Սիսիանում՝ **Պողոս Տեր-Դավթյանի** գլխավորությամբ, բռնկվեցին հակախորհրդային նոր ապստամբություններ: Գարեգին Նժդեհը, որը հուլիսի սկզբին բոլշևիկների՝ Գորիս ներխուժելուց հետո ստիպված էր իր փոքրաթիվ ուժերով քաշվել **Խուստուփ լեռը**, գլխավորեց համազանգեզուրյան ապստամբությունը: **Նոյեմբերի 14-ին** Նժդեհը վերջնագիր ներկայացրեց

Կարմիր բանակի հրամանատարությանը՝ պահանջելով դադարեցնել բռնությունները և հեռանալ Զանգեզուրից: Ապստամբներին ճնշելու՝ կարմիրբանակային ստորաբաժանումների վերջին փորձերը հաջողություն չունեցան. նոյեմբերի 21-ին ապստամբներն ազատագրեցին Գորիս կենտրոնը: Հայաստանի խորհրդայնացման նախօրեին կարմիր գորքերից ազատագրվեց ամբողջ Զանգեզուրը: Երկրամասը կառավարելու համար Գ. Նժդեհի անմիջական ղեկավարությամբ ստեղծվեց Զանգեզուրի գյուղացիության ժամանակավոր խորհուրդ:

1920 թ. վերջին Հայաստանի խորհրդայնացումով Արցախի, Զանգեզուրի և Շարուր-Նախիջևանի հիմնախնդիրը հայտնվեց նոր իրադրության մեջ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ սրվեցին հայ-վրացական հարաբերությունները 1918 թ. վերջին: Ինչ լուծում ստացավ հայ-վրացական հակամարտությունը: Ներկայացրե՞ք հայ-վրացական հարաբերությունները 1920 թ. ընթացքում:
2. Որո՞նք էին հայ-ադրբեջանական լարված հարաբերությունների պատճառները: Վերհանե՞ք հայկական զորքի խաղացած դերը Բաքվի 1918 թ. հերոսական պաշտպանության ժամանակ: Ինչպե՞ս զարգացան իրադարձություններն Արցախի և Զանգեզուրի համար պայքարում: Ինչո՞ւ Ադրանիկին չհաջողվեց իր զորամասով մտնել Արցախ: Ինչ ընթացք ստացավ հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո: Ո՞ր համաձայնագրով դադարեցին ռազմական գործողությունները Խորհրդային Ռուսաստանի և ՀՀ զինված ուժերի միջև: Գնահատե՞ք Նժդեհի դերը Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության գործում:

§ 4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՓԱՐԻԶԻ ԽՍՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՈՒՄ: ՄԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Հայկական պատվիրակությունների գործունեությունը Փարիզի խորհրդածոդովում: Առաջին աշխարհամարտի արդյունքներն ամփոփելու, պարտված երկրների հետ հաշտության պայմանագրեր կնքելու նպատակով **1919 թ. հունվարի 18-ին** Ֆրանսիայի մայրաքաղաք Փարիզում աշխատանքներն սկսեց դաշնակից տերությունների Խաղաղության խորհրդածոդովը:

Հայկական հարցը սերտորեն առնչվում էր Թուրքիայի հետ պայմանագրի մշակման խնդրին: Այդ կապակցությամբ ընդունված որոշումներից մեկում մասնավորապես նշվում էր, որ օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյաների հալածանքները և սարսափելի կոտորածները նկատի ունենալով՝ դաշնակից տերությունները կարծում են, թե մի շարք տարածքներ, այդ թվում՝ Հայաստանը (ներառյալ Կիլիկիան), պետք է ամբողջապես անջատվեն կայսրությունից: Այդ տարածքները նախատեսվում էր դնել առանձին պետությունների հովանավորության (մանդատի) ներքո:

Խորհրդածոդովին մասնակցելու համար Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և արևմտահայերն իրենց պատվիրակություններն ուղարկեցին Փարիզ: Հայությունը հույս ուներ, որ իր կրած ծանր տառապանքները և ավանդը դաշնակիցների տարած հաղթանակում պետք է

գնահատվեն, իսկ Հայկական հարցը ստանա արդարացի լուծում: Հայաստանի կառավարության պատվիրակությունը գլխավորում էր Ավետիս Ահարոնյանը, անդամներն էին Միքայել Պապաջանյանը և Համազասպ Օհանջանյանը: Արևմտահայերի շահերը ներկայացնող Հայոց ազգային պատվիրակությունը ղեկավարում էր եգիպտահայ մեծահարուստ Պողոս Նուբար փաշան, անդամներն էին Արշակ Չոպանյանը, Վահան Թեքեյանը և այլք:

Հայկական երկու պատվիրակությունները Փարիզում լայն գործունեություն ծավալեցին, սակայն աշխատում էին անջատ և անհամերաշխ, քանի որ տարբեր մոտեցումներ ունեին ինչպես ապագա Հայաստանի կառավարության, այնպես էլ ընդգրկվելիք տարածքների վերաբերյալ:

Այդուհանդերձ, տարաբնույթ վիճաբանություններից հետո հայկական երկու պատվիրակությունների նախագահները **1919 թ. փետրվարի 12-ին** Փարիզում ստորագրեցին հայկական պահանջների համատեղ հուշագիր, որը փետրվարի 25-ին Միացյալ Հայաստանի քարտեզով ներկայացվեց Խաղաղության խորհրդածոդովի Տասի խորհրդին:

Հուշագրում պահանջվում էր ճանաչել Միացյալ Հայաստան անկախ պետությունը, որը ներառելու էր Արևմտյան Հայաստանի յոթ նահանգները

*Հայաստանի Հանրապետության
սրարվիրակությունը Ալեկոյիս Ահարոնյանի
գլխավորությամբ*

(Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա, Էրզրում և Տրապիզոն), Կիլիկիայի չորս սանջակները, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետությունը՝ ընդլայնված սահմաններով՝ Երևանի նահանգով, Կարսի շրջանով (բացառությամբ Արդահանի հյուսիսի), Թիֆլիսի նահանգի հարավային և Գանձակի նահանգի հարավարևմտյան մասերով։ Առաջարկվում էր առնվազն 20 տարով դաշնակից պետություններից մեկին հանձնել Հայաստանի մանդատը (հովանավորությունը), պատժի ենթարկել հայկական ջարդերի կազմակերպիչներին ու իրականացնողներին, պարտավորեցնել Թուրքիային փոխհատուցել հայերի կրած վնասները։ Ընդհանուր առմամբ, արևմտահայությանը հասցված նյութական վնասի ամբողջական գումարը, համաձայն 1919 թ. փետրվարին Փարիզում տեղի ունեցած Հայոց ազգային համագումարի տվյալների, կազմում էր 19 միլիարդ 130 միլիոն 982 հազար ֆրանկ։

Միացյալ Հայաստանի հռչակումը։ Փարիզի խորհրդածոդովում հայկական պատվիրակությունների գործունեության ընթացքում ի հայտ եկած հակասությունները հարթելու ինչպես նաև միջազգային դիվանագիտության առջև միասնական հանդես գալու անհրաժեշտությունը հրամայական էր դարձնում Միացյալ Հայաստանի հռչակումը։ Դրան էր ձգտում թե՛ արևմտահայությունը, թե՛ արևելահայությունը։

1919 թ. փետրվարի 6-13-ը Երևանում հրավիրված արևմտահայերի 2-րդ համագումարը, որին մասնակցում էին նաև ՀՀ կառավարության անդամներ, բանաձև էր ընդունել Միացյալ Հայաստանի հռչակելու անհրաժեշտության մասին։ Համագումարում ընտրված Արևմտահայ գործադիր մարմինը, առաջնորդվելով «Մեկ ազգ, մեկ հայրենիք» կարգախոսով, դիմեց «Արարատյան Հանրապետության» կառավարությանը՝ որոշումը կյանքի կոչելու համար։ Համագումարը միաժամանակ երաշխիքներ էր ակնկալում դաշնակից պետություններից՝ միացյալ և անկախ հայկական պետության գոյության համար։

«Ամբողջական Հայաստանի անկախության» մասին հայտարարություն ընդունվեց նաև Պոդոս Նուբարի նախաձեռնությամբ **1919 թ. փետրվարի 24-ից ապրիլի 22-ը Փարիզում** հրավիրված Հայոց ազգային համագումարում։ Վերջինիս աշխատանքներին մասնակցում էին աշխարհի տարբեր երկրներում (ԱՄՆ, Անգլիա, Ֆրան-

սիա, Իտալիա, Եգիպտոս, Պարսկաստան և այլն), ինչպես նաև Անդրկովկասում ապաստանած արևմտահայ գաղթականների ներկայացուցիչները:

1919 թ. ապրիլի 26-ին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը հավանության արժանացրեց Միացյալ Հայաստանի գաղափարը: Մեկ ամիս անց՝ **1919 թ. մայիսի 28-ին** Հայաստանի անկախության հռչակման առաջին տարեդարձի օրը, հանրապետության կառավարությունը ստորագրեց և հանդիսավոր պայմաններում հռչակեց **«Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակագրի ակտը»:** Պատմական այդ փաստաթղթում մասնավորապես նշվում էր. *«Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի և ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իրրև անկախ պետական միություն»:*

Միացյալ Հայաստանի հռչակումը չնայած ոչ միանշանակ ընդունվեց ինչպես հայ քաղաքական կուսակցությունների, այնպես էլ աշխարհափյուռ հայության կողմից, այդուհանդերձ վճռական քաղաքական քայլ էր հայության երկու հատվածների մերձեցման համար: Այն ունեցավ նաև արտաքին քաղաքական կարևոր նշանակություն:

Հայկական հարցը Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում: Հայաստանի մանդատի հարցի քննարկումները շարունակվեցին ամբողջ 1919 թ. ընթացքում: Հայաստանի ճանաչման և մանդատին առնչվող հարցերն ուսումնասիրելու նպատակով 1919 թ. սեպտեմբերին տարածաշրջան գործուղվեց ԱՄՆ պատվիրակությունը՝ գեներալ **Ջեյմս Հարբորդի** գլխավորությամբ: Սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին պատվիրակությունը շրջագայեց Փոքր Ասիայում և Անդրկովկասում, Էջմիածնում հանդիպում ունեցավ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի հետ:

Հայկական երկու պատվիրակությունները

Հարբորդի առաքելության ծավալուն զեկուցագրում, որը 1919 թ. հոկտեմբերին ներկայացվեց ԱՄՆ պետդեպարտամենտ (արտաքին գործերի նախարարություն) և Մենատ, առաջարկվում էր Հայաստանի և Անդրկովկասի համար սահմանել մեկ ընդհանուր ամերիկյան մանդատ:

1920 թ. հունվարի 19-ին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ղեկավարների՝ **Փարիզում** տեղի ունեցած նիստում վերջապես որոշվեց դե ֆակտո (փաստացի) ճանաչել Հայաստանի կառավարությունը՝ պայմանով, որ ճանաչումը չի կանխորոշում հայկական

պետության ապագա սահմանների հարցը: Այդ ապաված իրադարձությունը Երևանում տոնվեց մեծ հանդիսավորությամբ և նշվեց 101 թնդանոթային համագարկով:

Հայկական հարցի լուծումն այնուամենայնիվ կախված էր Անտանտի երկրների և Թուրքիայի միջև պայմանագիր կնքելուց: 1920 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Լոնդոնում դաշնակից տերությունների դեսպանների, ապա **Սան Ռեմոյում** (Իտալիա) **ապրիլի 19-26-ը** տերությունների Գերագույն խորհրդի խորհրդաժողովներում քննարկվեց և վերջնականապես մշակվեց Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագիծը:

Հայկական հարցի քննարկումների կապակցությամբ Սան Ռեմո էին հրավիրվել հայկական պատվիրակությունների ղեկավարներ Ա. Ահարոնյանը և Պ. Նուբարը: Խորհրդաժողովում դժվարին քննարկումներ ծավալվեցին հատկապես Էրզրումի խնդրի շուրջ, որն անվտանգության տեսակետից անհրաժեշտ էր մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ: Բայց հայկական կոտորածներից հետո Էրզրումում մեծամասնություն էր կազմում մահմեդական բնակչությունը: Խորհրդաժողովի մասնակիցներին հայտնի էր նաև, որ Թուրքիայում մեծ թափ էր հավաքել Մուստաֆա Քեմալի գլխավորած թուրք-ազգայնական (քեմալական) շարժումը, որի գլխավոր պայքարը ուղղված էր Արևմտյան Հայաստանում անկախ հայկական պետություն ստեղծելու դեմ: Դաշնակիցները, այնուամեն-

այնիվ, հավանություն տվեցին Միացյալ Հայաստանի ստեղծմանը՝ հարցը շարունակելով կապել ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատը ստանձնելու խնդրի հետ: Նման առաջարկով Գերագույն խորհուրդը Սան Ռեմոյից դիմեց ԱՄՆ-ի կառավարությանը և նախագահ **Վուդրո Վիլսոնին**: Վերջինիս, «որպես անկախ և անաչառ արքիտրի (իրավարարի)», առաջարկվում էր որոշել հայ-թուրքական սահմանի հարցը:

1920 թ. ապրիլի 23-ին ԱՄՆ-ի կառավարությունը փաստացի (դե ֆակտո) ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը, իսկ նախագահ Վիլսոնը համաձայնեց ստանձնել Հայաստանի սահմանները որոշող իրավարարի առաքելությունը: Ճանաչումից անմիջապես հետո Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովը վերջնականապես հավանություն տվեց Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագծին, որով նպաստավոր ընթացք էր տրվում Հայկական հարցին:

Հայաստանի մանդատը ստանձնելու և այնտեղ ամերիկյան գորքեր ուղարկելու խնդրի շուրջ ԱՄՆ-ում թեժ քննարկումներ ծավալվեցին 1920 թ. մայիսի վերջերից, երբ նախագահ Վիլսոնը հարցը պաշտոնապես մտցրեց Կոնգրես: Սակայն հունիսի 1-ին ԱՄՆ-ի Սենատը, հաշվի առնելով արտաքին գործերի կոմիտեի բացասական կարծիքը, որոշեց մերժել Վիլսոնի առաջարկը:

Սրի պայմանագիրը և Հայաստանը: Սան Ռեմոյի կոնֆերանսի որոշումները դրվեցին 1920 թ. **օգոստոսի**

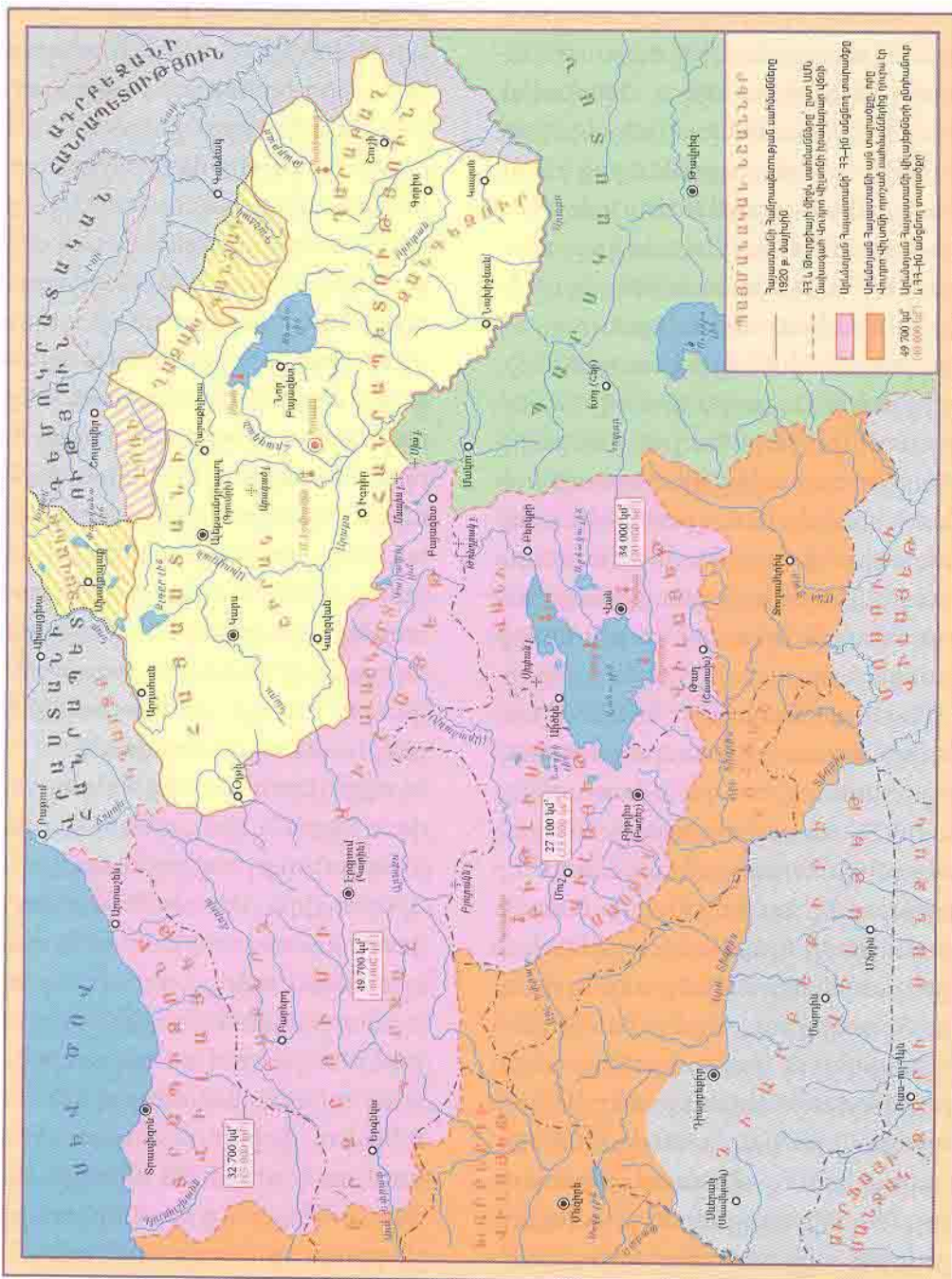
10-ին Փարիզի արվարձան **Սևրում** Թուրքիայի հետ ստորագրված խաղաղության պայմանագրի հիմքում: Գլխավոր դաշնակից տերություններից (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա և Ճապոնիա), ինչպես նաև մի շարք այլ պետություններից բացի, Թուրքիայի սուլթանական կառավարության հետ պայմանագիրը ստորագրեց նաև Հայաստանը՝ ի դեմս պաշտոնական պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի: Վերջինս և Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարը գլխավոր դաշնակից պետությունների հետ կնքեցին նաև լրացուցիչ պայմանագիր՝ փոքրամասնությունների իրավունքների, դիվանագիտական և առևտրական հարաբերությունների վերաբերյալ:

Սևրի պայմանագրի 433 հոդվածներից Հայաստանին ամբողջությամբ վերաբերում էին 6-րդ՝ «Հայաստան» բաժնի 88-93-րդ հոդվածները: Դրանց համաձայն՝ Թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանը որպես ազատ և անկախ պետություն, երկու պետությունների միջև սահմանն անցնելու էր Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներով: Սահմանի վերջնական որոշումը հանձնարարվում էր ԱՄՆ-ի նախագահին, իսկ կողմերը պարտավորվում էին ոչ միայն անվերապահ ընդունել միջնորդական իրավաբար որոշումը, այլև համաձայնել բոլոր այն միջոցառումներին, որոնք կառաջարկվեին՝ Հայաստանին դեպի Սև ծով ելք տալու և սահմանագծին հարող

օսմանյան ցանկացած տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ: Թուրքական կողմը պարտավորվում էր իրավաբար վճռի հրապարակման օրից հրաժարվել Հայաստանին հանձնված տարածքների նկատմամբ բոլոր իրավունքներից: Հայաստանի սահմաններն Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ որոշվելու էին այդ պետությունների փոխհամաձայնությամբ, տարածայնությունների դեպքում սահմանագիծը նշելու էին գլխավոր դաշնակից տերությունները: Ինչ վերաբերում է Կիլիկիային, ապա Սևրի պայմանագրով չէր նախատեսվում այն մտցնել ստեղծվող հայկական պետության կազմի մեջ: Այնուամենայնիվ, կարծես իրականանում էր հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը, արդարացի լուծում էր ստանում Հայկական հարցը, ստեղծվում էր միացյալ և անկախ Հայաստանը:

Հայության կողմից երկար սպասված Սևրի պայմանագիրը, ցավոք, իրականություն չդարձավ, մնաց որպես չիրագործված միջազգային փաստաթուղթ: Դրա պատճառներից գլխավորն այն էր, որ պայմանագիրը ստորագրած Թուրքիայի սուլթանական կառավարությունն այլևս փաստական իշխանություն չունեի երկրում, իշխանությունը պատկանում էր Մուստաֆա Բենալի գլխավորած Անկարայի կառավարությանը: Վերջինս ոչ միայն չճանաչեց Սևրի պայմանագիրը, այլև դիմեց դիվանագիտական ու ռազմական բոլոր միջոցներին՝ այն տապալելու համար: Իսկ

ԿԵՆՏՐԱԼԻԶԱՅԻՆ ԿՄԻՏԵ ՏՈՒ ԵՂԵՏՈՒՄԵՐՈՒ

դաշնակից տերություններից ոչ մեկը ճշշում չգործադրեց քեմալականների վրա՝ ընդունել տալու պայմանագրի դրույթները, ավելին՝ երբեմնի հակաթուրքական դիրքորոշումը փոխարինվեց քեմալականների հետ համագործակցելու և բոլշևիկյան Ռուսաստանի դեմ նրանց ուղղորդելու քաղաքականությամբ: Խորհրդային Ռուսաստանը, որը չէր ստորագրել Սևրի պայմանագիրը, նույնպես հանդես եկավ այդ փաստաթղթի դեմ:

Այսպիսով՝ մեծ տերությունները հերթական անգամ ձախողեցին Հայկական հարցի գործնական լուծումը: Այնուհանդերձ, **1920 թ. նոյեմբերի 22-ին**, երբ թուրք-հայկական պատերազմում պարտված Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնած էր անկման եզրին, ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնը վերջապես հայտնեց իր իրավարար (արբիտրաժային) որոշումը Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նահանգներում հայ-թուրքական սահմանագծի վերա-

բերյալ: Որոշման համաձայն՝ Միացյալ Հայաստանը պետք է ստանար Վանի և Բիթլիսի նահանգների երկու երրորդը, գրեթե ամբողջ Էրզրումի նահանգը, Տրապիզոնի նահանգի մեծ մասը՝ ներառյալ նավահանգիստը: Ընդհանուր առմամբ այդ տարածքը կազմելու էր մոտ 90 հազար քառ. կմ: Միավորվելով գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետության հետ, որի տարածքը 1920 թ. կեսերին կազմում էր ավելի քան 70 հազար քառ. կմ, հայկական անկախ պետությունը ստեղծվելու էր ավելի քան 160 հազար քառ. կմ ընդհանուր տարածքի վրա՝ ելք ունենալով դեպի Սև ծով:

Ինչպես Սևրի պայմանագիրը, այնպես էլ նրանից բխող Վիլսոնի իրավարար որոշումը հայ-թուրքական սահմանի վերաբերյալ թեև չիրագործվեցին, բայց նայնպես Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրավունքների միջազգային ճանաչման վկայագրերը դարձան:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ և ե՞րբ գումարվեց Փարիզի խորհրդածոդովը: Ինչ տարաձայնություններ կային հայկական երկու պատվիրակությունների միջև, և ինչպե՞ս լուծվեցին դրանք: Ինչ պահանջներ էին ներկայացվում Հուշագրում:
2. Երբ և որտե՞ղ առաջին անգամ ընդունվեց Միացյալ և անկախ Հայաստան հռչակելու որոշումը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ հենց այդ ժամանակ ընդունվեց հիշյալ որոշումը: Ինչ արձագանք ստացավ 1919 թ. մայիսի 28-ի «Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակագրի ակտը»:
3. Ինչո՞ւ էր Հարբորդն առաջարկում Հայաստանի և Անդրկովկասի համար սահմանել մեկ ընդհանուր ամերիկյան մանդատ: Ինչո՞ւ Սենատը մերժեց Հայաստանի մանդատը ստանձնելու առաջարկը: Ներկայացրե՞ք Սան Ռեմոյի կոնֆերանսի արդյունքները:
4. Ներկայացրե՞ք Սևրի պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող բաժինը: Ինչո՞ւ Սևրի պայմանագիրը չիրագործվեց:

§ 5. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԻԿԱՅՈՒՄ ԵՎ ԿԻԼԻԿԱՇԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեզեոնը: 1916 թ. հոկտեմբերի վերջին դիվանագետներ Մ. Սայքսի ու ժ. Պիկոյի և Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարի միջև Լոնդոնում ձեռք բերված համաձայնությամբ ստեղծվել էր հիմնականում հայ կամավորներից բաղկացած **Արևելյան լեզեոնը (Հայկական լեզեոն):** Ֆրանսիական կառավարությունը հոգում էր լեզեոնի կազմավորման և ապահովման ծախսերը: Նախատեսվում էր պատերազմի հաղթական ավարտից հետո այն դարձնել Ֆրանսիայի հովանավորությամբ ստեղծվելիք Կիլիկիայի Ինքնավար Հանրապետության գլխավոր ուժերի հիմքը:

Ֆրանսիական զորքերի կազմում Հայկական լեզեոնը հատկապես աչքի ընկավ **Պաղեստինում՝ 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ի Արաբայի ճակատամարտում:** Մարտի ելքը վճռվեց հոգուտ ֆրանսիական զորքերի՝ շնորհիվ հայ մարտիկների խիզախության:

Մուդրոսի գլխադադարից հետո լեզեոնը տեղափոխվեց Կիլիկիա և գլխազրավեց երկրամասի ռազմավարական կարևոր կետերը: 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին լեզեոնի կազմում կար չորս գումարտակ՝ բաղկացած ավելի քան 5 000 զինվորներից: Սևրի պայմանագրի ստորագրումից հետո, երբ մեծ տերությունները սկսեցին զիջումների գնալ և մերձենալ քեմալական Թուրքիայի

հետ, ֆրանսիական իշխանությունները, հրաժարվելով Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մտադրությունից, 1920 թ. օգոստոսին Հայկական լեզեոնը լուծարեցին: Դրանով Կիլիկիահայերը զրկվեցին թուրք-քրդական հրոսակներից և քեմալական զորքերից պաշտպանվելու իրական հնարավորությունից:

Կիլիկիահայության դրությունը և ինքնապաշտպանական մարտերը: Մուդրոսի գլխադադարից հետո Կիլիկիան գլխազրավեց անգլիական զորքերի կողմից, իսկ 1919 թ. նոյեմբերին նրանց փոխարինեցին ֆրանսիական զորամասերը: Ցեղասպանությունից մազապուրծ և տեղահանված Կիլիկիահայերը սկսեցին խումբ-խումբ վերադառնալ հայրենի օջախները: Արդեն 1920 թ. սկզբներին ամբողջ Կիլիկիայում ապրում էր ավելի քան 150 000 հայ: Սակայն Կիլիկիայում հաստատված ֆրանսիական վարչությունը որևէ գործունե միջոց չձեռնարկեց հայերի անվտանգությունն ապահովելու համար: Տեղերում իշխանության գլուխ մնացած թուրք պաշտոնյաները և թուրք-քրդական գլխավոր խաժամուժն առիթը բաց չէին թողնում հալածելու երկրամասի քրիստոնյաներին, այդ թվում՝ Կիլիկիահայերին: Վերջիններին համար առավել լուրջ սպառնալիք դարձավ քեմալական շարժումը, որի թիրախն էր կայսրության քրիստոնյա բնակչությունը: Շարունակելով սուլ-

թանական և երիտթուրքերի կառավարությունների՝ հայերի ցեղասպանության քաղաքականությունը՝ քեմալականները իրականացնում էին քրիստոնյաների բնաջնջումը Կիլիկիայում: Օգտվելով վերջիններիս նկատմամբ ֆրանսիական կառավարության երկդիմի քաղաքականությունից (1920 թ. սկզբներին ֆրանսիական իշխանությունները սկսել էին դուրս բերել զորքերը Կիլիկիայից)՝ քեմալականները 1920 թ. ընթացքում կոտորեցին կամ բռնագաղթի ենթարկեցին Կիլիկիայի տասնյակ հազարավոր հայերի: Այսպես էին քեմալականները տապալում դաշնակիցների կողմից Կիլիկիայում «հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու մտադրությունները:

Քեմալականների առաջին թիրախը դարձավ հայաբնակ **Մարաշը**, ուր նրանք անակնկալ ներխուժեցին 1920 թ. հունվարի կեսերին: Հայերն ինքնապաշտպանության դիմեցին, մի քանի տասնյակ հայ լեգեոնականների շուրջը միավորվեցին տղամարդիկ, կանայք և պատանիները: Սակայն բացակայում էր ընդհանուր հրամանատարությունը, անբավարար էին զենքն ու զինամթերքը: Թուրքական կանոնավոր ուժերը կոտորեցին հայերի համառ դիմադրությունը և սրի քաշեցին տեղի 12 000 հայ բնակչությանը: Հրաշքով փրկվածները՝ մոտ 8 000 մարդ, ստիպված էին լքել հայրենի օջախները և տեղափոխվել Սիրիա: Բաղաքում կրակի մատնվեցին քրիստոնյաների բոլոր տները, հայկական հինգ եկեղեցիները:

Մարաշում թուրքական վայրագությունների և հայերի կոտորածի մասին հայտնի էր դարձել դաշնակից երկրներին: «Կիլիկիայի սարսափների» պատասխանատվությունը դնելով Մ. Քեմալի և Կ. Պոլսի օսմանյան կառավարության վրա՝ դաշնակիցները, սակայն, գործնական որևէ քայլ չկատարեցին թուրքերի հարձակումները դադարեցնելու համար:

Մարաշից հետո թուրքերը 1920 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին պաշարեցին **Հաճնը և Այնթապը**: Հայրենի օջախներ էր վերադարձել 1915 թ. տարագրված հայերի մի մասը. Հաճն՝ շուրջ 8 000 և Այնթապ՝ 18 000 մարդ: Թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ կիլիկիահայության ինքնապաշտպանությունն այստեղ առավել կազմակերպված բնույթ կրեց:

Հաճնում ինքնապաշտպանության բարձրագույն խորհրդի նախագահն էր տեղի հայոց հոգևոր առաջնորդ **Պետրոս Սարաճյանը**, պաշտպանության ուժերի հրամանատար նշանակվեց սպա **Սարգիս Ճեպեճյանը**, նրա տեղակալն էր **Կայծակ Արամը (Թերգյան)**: Կազմավորվեց 4 վաշտ՝ մոտ 1200 երկրապահներով, և 60 հոգանոց հեծյալ գունդ: Ստեղծվեցին պաշտպանությունն ապահովող այլ մարմիններ: Սակայն խիստ անբավարար էին զենքն ու զինամթերքը: Մարտի կեսերին ինքնապաշտպանության ղեկավարները վճռականորեն մերժեցին թուրքական զորքի հրամանատարության կողմից ներկայացված՝ անձնատուր լինելու մասին վերջնագիրը

և պատրաստվեցին պաշտպանության: Ապրիլի սկզբին թուրքերը շրջապատեցին քաղաքը, բայց հաճնցիները շարունակում էին դիմադրությունը: Կատաղի կռիվների ընթացքում հայերը լուրջ կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին, առգրավեցին զենք և զինամթերք: Հաճնի պաշտպանությունը տևեց մինչև 1920 թ. հոկտեմբերի կեսերը, երբ համալրված թուրքական ուժերը կոտրեցին պաշտպանների համառ դիմադրությունը, գրավեցին քաղաքը և կոտորեցին շուրջ 6 000 հայ բնակիչներին: Միայն 400 հաճնցիներ ճեղքեցին պաշարման օղակը և ծանր մարտերով հասան Ադանա:

Օգտվելով ֆրանսիական զորամասերի մասնակի նահանջից՝ 1920 թ. ապրիլի 1-ին քեմալական զորքերը պաշարեցին նաև **Այնթապը**: Ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից էին քահանա **Ներսես Թավուզճյանը**, **Ասատուր Լևոնյանը** և այլք: Ստեղծվեց շուրջ 750 հոգուց բաղկացած զորախումբ, որը կապ հաստատեց Այնթապի ֆրանսիական կայազորի հետ: Ինքնապաշտպանական մարտերի առաջին փուլը շարունակվեց մինչև մայիսի վերջը: **1920 թ. մայիսի 30-ին Անկարայում** ստորագրված ֆրանս-թուրքական զինադադարով ֆրանսիական զորամասերը պետք է վերջնականապես հեռանային Այնթապից: Միայնակ մնալով թշնամու դեմ՝ հայերը չընկճվեցին և շարունակեցին հերոսական ինքնապաշտպանությունը: Հենց դրա շնորհիվ այնթապցիները խուսափեցին կոտորածից: Մակայն

1921 թ. սկզբներին, այնուամենայնիվ, ստիպված էին լքել քաղաքը:

Կիլիկիա հայության դրությունը գնալով ավելի աղետալի էր դառնում: Հայ ազգային-քաղաքական շրջանակները շարունակում էին ուղիներ որոնել Կիլիկիայում հայկական պետականությունը վերականգնելու համար: Այդ նպատակով **1920 թ. օգոստոսի 4-ին** Ադանայում հռչակվեց Կիլիկիայի ինքնավարությունը՝ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո: Ստեղծվեց ինքնավարության կառավարություն՝ Հայոց ազգային պատվիրակությունում Կիլիկիայի լիազոր ներկայացուցիչ **Միհրան Տամատյանի** գլխավորությամբ: Մերի պայմանագրով Կիլիկիայի հովանավորությունը ստանձնած Ֆրանսիան, սակայն, կտրականապես դեմ արտահայտվեց ինքնավարությանը: Ֆրանսիական վարչությունը սկսեց ճնշումներ գործադրել կիլիկիահայերի վրա և, հայտարարելով ռազմական դրություն, դադարեցրեց հայկական ինքնավարության գործունեությունը:

Ծանր և օրհասական էր հայության դրությունը նաև **Զեյթունում** ու նրա շրջակայքում: 1919 թ. այստեղ բնակվում էր շուրջ 1200 հայ, որոնք ստեղծել էին ինքնապաշտպանության կոմիտեներ, կազմավորել զինված ջոկատներ: Հայությունը պարբերաբար ենթարկվում էր թուրքական հարձակումների: 1920 թ. գարնանը Զեյթունն ամբողջությամբ շրջափակվեց: Ուժերը թեև անհավասար էին, սակայն զեյթունցիները կարողացան որոշ ժամանակով անառիկ պահել հայրենի

երկրամասը: Դրությունը փոխվեց 1921 թ. ամռանը, երբ թուրքական հրամանատարությունը պահանջեց վայր դնել զենքերը և տեղափոխվել Մարաշ: Ձեռնունցիների մի մասը ենթարկվեց, իսկ մոտ 500-ը ապաստանեցին քաղաքի զորանոցում և, շարունակելով դիմադրությունը, փորձեցին ճեղքել պաշարումը: Հերոսական ջանքերի շնորհիվ պաշարվածների մի մասը դուրս եկավ շրջապատումից և փրկվեց:

1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված ֆրանս-թուրքական պայմանագրով հայաթափված Կիլիկիան հանձնվում էր Թուրքիային:

Ֆրանսիական զորամասերը 2 ամսվա ընթացքում լքելու էին երկրամասը: Անպաշտպան մնացած կիլիկիահայության վերջին բեկորները ստիպված էին արտագաղթել հարևան արաբական երկրներ ու Եվրոպա: Մինչև 1923 թ. սկիզբը Կիլիկիայից հեռացան նաև շուրջ 6 000 ուրֆահայեր: Դրանով փաստորեն ավարտվեց երկրամասի հայաթափումը:

Այսպիսով՝ կիլիկիահայերի հերոսական դիմադրության և ինքնապաշտպանական մարտերի շնորհիվ էր միայն, որ նրանց մի մասը կարողացավ խուսափել բնաջնջումից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը: Երբ և ո՞ւմ միջև կայացած համաձայնությամբ ստեղծվեց Ազգային լեգեոնը: Ի՞նչ դերակատարություն ունեցավ լեգեոնը Կիլիկիայում: Ի՞նչո՞ւ ֆրանսիացիները լուծարեցին այն:
2. Որքան հայեր վերադարձան Կիլիկիա: Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչո՞ւ էր Ֆրանսիան երկդիմի քաղաքականություն վարում կիլիկիահայերի հանդեպ: Ի՞նչ հետևանքներ դա ունեցավ:
3. Հիմնավորե՛ք, որ քեմալականներն իրոք հայերի ցեղասպանության սուլթանական և երիտթուրքական քաղաքականության շարունակողներն էին: Ներկայացրե՛ք կիլիկիահայության ինքնապաշտպանական մարտերը: Ո՞ր պայմանագրով Ֆրանսիան Կիլիկիան զիջեց Թուրքիային:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Կիլիկիայի «անկախ» քրիստոնեական հանրապետության հռչակման մասին
1920 թ. օգոստոսի 4-ի հայտարարությունից.

«Հիմնվելով մանավանդ ամեն ժողովրդի՝ իր ճակատագիրը ինքը որոշելու անկապտելի իրավունքին վրա, որի աղբյուրը ունի ֆրանսական հեղափոխության աննման սկզբունքներուն մեջ, մենք հանդիսավորապես կը հայտարարենք թե՝ Կիլիկիան այս օրեն սկսյալ ազատ երկիր մըն է՝ Թուրքիայեն բոլորովին անկախ, օժտված տեղական քրիստոնյա ինքնավարությունը մը և դրված ֆրանսական հոգատարության ներքո...»:

(«Յուշամատյան մեծ եղեռնի» (1918–1965), Բեյրութ, 1965, էջ 911)

ԳԼՈՒԽ 3. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ: ՔԵՄԱԼԱ-ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը: Քեմալական շարժումը և Հայաստանը: Ռուսաստանի կենտրոնական մասերում խորհրդային իշխանությունն ամրապնդելուց հետո բոլշևիկյան վարչակարգը ձեռնամուխ եղավ նախկին Ռուսական կայսրության տարածքները, այդ թվում՝ Անդրկովկասը սեփական ազդեցության ոլորտը վերադարձնելու գործին:

Կարմիր բանակի ուժերով 1920 թ. ապրիլի 28-ին խորհրդայնացվում է Ադրբեջանը: Խորհրդային Ռուսաստանին օժանդակում էր Մուստաֆա Քեմալ փաշայի գլխավորած՝ Թուրքիայի նորաստեղծ Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը, որի իշխանությունն Օսմանյան կայսրությունում, ի տարբերություն սուլթանական կառավարության, գնալով ավելի իրական էր դառնում: Ազգային մեծ ժողովի անունից Քեմալը 1920 թ. ապրիլի 26-ին նամակով դիմել էր ՌՄԴԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Վ. Լենինին: Փաստաթղթում առաջարկվում էր դիվանագիտական սերտ հարաբերություններ հաստատել երկու երկրների միջև և ռազմական դաշինք կնքել ընդդեմ «իմպերիալիստական Արևմուտքի»: Նշվում էր նաև, որ ան-

հրաժեշտության դեպքում քեմալականները պատրաստ են ռազմական գործողություններ ծավալելու «իմպերիալիստական Հայաստանի դեմ»:

Քեմալական շարժման գաղափարախոսությունը և ծրագրային նպատակները պաշտոնական ձևակերպումներ էին ստացել 1919 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին Էրզրում և Սեբաստիա քաղաքներում տեղի ունեցած քեմալականների համաժողովներում: Մշակվել և հավանության էր արժանացել «Թուրքական ազգային ուխտ» կոչվող մի փաստաթուղթ, որը 1920 թ. հունվարի 28-ին օրենքի ուժ ստացավ հիմնականում քեմալականներից կազմված օսմանյան «խորհրդարանում»: Ըստ այդ փաստաթղթի՝ «բուն թուրքական տարածք» էին հռչակվում Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան, ինչպես նաև Կարսը, Արդահանը և Բաթումը: Նշվում էր նաև, որ հայկական կազմակերպված համայնքի ստեղծումը (Արևմտյան Հայաստանում) կանխելը պետք է լինի յուրաքանչյուր թուրքի սրբազան գործը, իսկ Հայաստանի ոչնչացումը՝ առաջնահերթ խնդիրը: Այսպիսով, քեմալականները ոչ միայն չէին հրաժարվում սուլթանական և երիտթուրքերի կառավարությունների հայերին բնաջնջելու քաղաքականու-

թյունից, այլև դառնում էին դրա անմիջական շարունակողը:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո 11-րդ Կարմիր բանակի ղեկավարությունը շտապեց վերջնագրեր ներկայացնել Հայաստանի կառավարությանը՝ Ղարաբաղից և Զանգեզուրից հայկական գործերը դուրս բերելու պահանջով: Հակառակ դեպքում սպառնում էին դրանք գրավել զենքի ուժով: Տարածաշրջանում գտնվող բոլշևիկ գործիչները, Մերգո Օրջոնիկիձեի գլխավորությամբ, Մոսկվայից պահանջում էին անհապաղ թույլատրել ռազմական միջոցներով խորհրդայնացնել Հայաստանը և Վրաստանը: Սակայն ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1920 թ. մայիսի 25-ի որոշումով հանձնարարվեց. «Շարունակել բանակցությունները Հայաստանի կառավարության հետ և չստանձնել ռուսական գործերի օգնությամբ անմիջապես խորհրդայնացնելու նախաձեռնությունը»:

Այս որոշումը չէր վերաբերում Ռուսաստանի համար ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Ղարաբաղ-Զանգեզուր-Նախիջևան հատվածին, որով նախատեսվում էր անմիջական ցամաքային կապ հաստատել քեմալական Թուրքիայի հետ: 1920 թ. մայիս-օգոստոսին խորհրդային գործերը զինագրավեցին հայկական այդ տարածքները: Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել էր օրհասական դրության մեջ, վտանգված էին նրա անկախությունն ու անվտանգությունը: Դա

հետևանք էր Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության աշխուժացման, որի հիմքում դրված էր Խորհրդային Ադրբեջանի և քեմալական Թուրքիայի հետ սերտ համագործակցության սկզբունքը: Վերջիններս Մոսկվայի կողմից դիտվում էին որպես «խմբերիալիստական Արևմուտքի» դեմ պայքարող ուժեր և մոսկովյանական Արևելքում «համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության» գաղափարները տարածող «առաջամարտիկներ»:

Հայ-ռուսական բանակցությունները Մոսկվայում: 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Թիֆլիսի համաձայնագիրը: Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունների հետ լարված բնույթ էին կրում: Խորհրդային Ռուսաստանը չէր շտապում ճանաչել Հայաստանի անկախությունը և դիվանագիտական կապեր հաստատել նրա հետ: Ավելին՝ Հայաստանը համարվում էր հակառակորդ երկիր:

Հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով 1920 թ. մայիսին Մոսկվա գործուղվեց Հայաստանի պատվիրակությունը խորհրդարանի պատգամավոր Լևոն Շանթի գլխավորությամբ (անդամներ՝ Լևոն Զարաֆյան և Համբարձում Տերտերյան): Պատվիրակության առջև խնդիր էր դրված հասնելու Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի Հանրապետության (Լեռնային Ղարաբաղով հանդերձ) անկախության ճանաչմանը, խորհրդային կողմի համար սկզբունքորեն ընդունելի դարձ-

ներու Արևմտահայաստանի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը և այլն: Բանակցությունների նախնական փուլում խորհրդային պատվիրակությունը, հանձինս ՌՍԴԽՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գեորգի Չիչերինի և նրա հայազգի տեղակալ Լևոն Կարախանի, պատրաստակամություն էր հայտնում պայմանագիր կնքելու և բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու երկու պետությունների միջև: Պայման էր դրվում, որ Հայաստանը հրաժարվի արևմտյան կողմնորոշումից, Հայկական հարցը դուրս բերի Սևրի խորհրդաժողովի օրակարգից և լուծումը փոխանցի խորհրդային կառավարությանը:

Հայ-ռուսական բանակցությունները Մոսկվայում, կողմերի հակադիր դիրքորոշումների պատճառով դրական արդյունք չտալով, ընդմիջվեցին: Հայաստանի իշխանությունների հետ կապեր հաստատելու և բանակցությունները վերսկսելու նպատակով տարածաշրջան էր ժամանելու Հայաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Բորիս Լեգրանի գլխավորած պատվիրակությունը:

1920 թ. օգոստոսի սկզբին Թիֆլիսում վերսկսվեցին բանակցությունները: Դրանք ավարտվեցին ՌՍԴԽՀ կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև օգոստոսի 10-ին ստորագրված համաձայնագրով, Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի Հանրապետության անկա-

խությունը, իրավական ձևակերպում տալիս խորհրդային գործերի կողմից Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի գինացրավման փաստին: Հայաստանի իշխանությունները համաձայնագրին կարևոր նշանակություն չէին տալիս, այն համարում էին «ձևական», իսկ արևմտյան դաշնակիցներին վստահեցնում էին, թե իրենք «շարունակում են մնալ հակաբոլշևիկ»:

Նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանի կառավարությունը երկրի արտաքին քաղաքական բոլոր նպատակները և Հայկական հարցի լուծումը կապում էր Սևրի պայմանագրի հետ՝ համոզված, որ եվրոպական դաշնակիցների ջանքերով հայերի սպասելիքներն անպայման իրականանալու են: Ցավոք, այդ համոզմունքը Հայաստանի իշխանություններին մղում էր տարածաշրջանում Ռուսաստանի դերի թերագնահատմանը, իսկ դրան հակառակ՝ օր օրի ամրապնդվում էր քեմալա-բոլշևիկյան գործակցությունը, որն ուղղված էր Հայաստանի դեմ:

Քեմալա-բոլշևիկյան համագործակցությունը: Միջազգային ոչ նպաստավոր իրադրությունը և՛ Խորհրդային Ռուսաստանին, և՛ քեմալական Թուրքիային ստիպում էր համագործակցել՝ «միասնական հակահմալերիալ խտական» ճակատ ստեղծելու նպատակով: 1920 թ. ամռանը Մոսկվայում ընթացող քեմալա-բոլշևիկյան բանակցություններում կողմերի տարածայնությունները հիմնականում կապված էին թուրք-հայկական խնդրի հետ:

Քեմալա-բոլշևիկյան բանակցու-

թյուններն ավարտվեցին օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում՝ կողմերի միջև նախաստորագրված «Սրտագին և անկեղծ բարեկամության» պայմանագրով: Վերջինիս նախագծի տարբերակներից մեկի համաձայն՝ Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր «Թուրքական ազգային ուխտը», խոստանում ֆինանսական օգնություն, զենքի ու զինամթերքի մատակարարումներ: Միաժամանակ կողմերը պարտավորվում էին «փոխադարձ համաձայնությամբ և կարճ ժամանակում ձեռնարկել անհրաժեշտ բոլոր միջոցները՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև հաղորդակցության ճանապարհները բացելու համար»:

Քենալա-բուլչևիկյան մերձեցումն ամրապնդվեց Կոմունիստական III ինտերնացիոնալի (Կոմինտերն) գործադիր կոմիտեի նախաձեռնությամբ **1920 թ. սեպտեմբերի 1-8-ը Բաքվում** հրավիրված՝ Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում: Վերջինիս պատվիրակների թվում էր Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից և իրականացնողներից մեկը՝ Էսվեր փաշան:

Համագումարում հնչած ելույթներում և ընդունված փաստաթղթերում Արևելքի ժողովուրդներին կոչ էր արվում «սրբազան պատերազմ» ծավալելու «միջազգային ինպերիալիզմի», այդ թվում՝ նրա «ղաշնակից» Հայաստանի դեմ: Իրենց հերթին, համագումարին մասնակցող կոմունիստ հայ պատվիրակները հանդես եկան խորհրդային հանրապետությունների օգնությամբ Հայաստանը խորհրդայնացնելու կոչով:

Գեներալ Նազարբեկյանը (կենտրոնում) Ֆրանսիական բանակի սպայակազմի հետ

Նրանք համոզված էին, որ դա է հայ ժողովրդի «փրկության միակ ուղին»:

Համագումարի կողմից կազմավորված «Քարոզչության և գործողության խորհուրդը» մշակեց և սեպտեմբերի 18-ին ընդունեց «Մերձավոր Արևելքի քաղաքական ներկա պահի մասին» բանաձև-փաստաթուղթը: Վերջինիս դրույթներն ամբողջությամբ ուղղված էին Հայաստանի Հանրապետության և հայ ժողովրդի դեմ: Առաջարկվում էր հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել քեմալականներին և Հայաստանի Հանրապետության վրա վերջիններիս ռազմարշավի միջոցով նպաստել Հայաստանի խորհրդայնացմանը: Համաձայն ծրագրի՝ Ռուսաստանից պահանջվում էր հարմար պահին՝ «թուրք-հայկական նոր կոտորածները» կանխելու պատրվակով, որպես փրկարար ու հաշտարար՝ մտնել Հայաստան և այնտեղ հաստատել խորհրդային վարչակարգ:

Դավադիր այս ծրագրի երևան գալուց ընդամենը մի քանի օր անց քեմալական Թուրքիան, առանց պատերազմ հայտարարելու, լայնածավալ

ռազմական գործողություններ սկսեց
Հայաստանի Հանրապետության դեմ:
Մինևոյն ժամանակ Խորհրդային

Ռուսաստանն էլ աշխուժացնում էր
իր քաղաքականությունը Հայաստանի
խորհրդայնացման ուղղությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը ավելի շուտ չէր ձեռնարկում կայսրության նախկին տարածքներն իր ազդեցության ոլորտը վերադարձնելու գործը: Անդրկովկասի հանրապետություններից ո՞րն առաջինը խորհրդայնացվեց և ե՞րբ: Ինչ է պարունակում «Թուրքական ազգային ուխտ» փաստաթուղթը: Ինչ նշանակություն ունեւո Ռուսաստանի համար Ղարաբաղ-Ջանգեզուր-Նախիջևան հատվածը: Ինչ դեր էր նախատեսում Ռուսաստանը Խորհրդային Ադրբեջանի և քեմալական Թուրքիայի համար:
2. Բնութագրե՞ք Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները: Ինչ նպատակով 1920 թ. մայիսին Մոսկվա գործուղվեց Հայաստանի պատվիրակությունը: Ինչ խոչընդոտներ առաջացան Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ: Ինչո՞վ ավարտվեցին այդ բանակցությունները:
3. Ե՞րբ և ինչո՞վ ավարտվեցին խորհրդա-քեմալական բանակցությունները: Վերհանե՞ք խորհրդա-քեմալական մերձեցման պատճառները:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՌՍԴԻՅՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Վ. Լենինին՝ Թուրքիայի Ազգային մեծ Ժողովի կառավարության անունից Մ. Քեմալի 1920 թ. ապրիլի 26-ի նամակից.

«Մենք պարտավորություն ենք ստանձնում միավորել մեր ողջ գործունեությունը և ռազմական բոլոր գործողությունները ռուսական բոլշևիկների հետ, որոնք նպատակ ունեն պայքարելու իմպերիալիստական կառավարությունների դեմ: ... Թուրքական կառավարությունը պատրաստ է ռազմական գործողություններ վարելու իմպերիալիստական Հայաստանի դեմ և պարտավորվում է ստիպել Ադրբեջանական Հանրապետությանը մտնել խորհրդային պետությունների շրջանակը»:

(Документы внешней политики СССР, т. II, Москва, 1958, с. 725-729)

Արևելքի Ժողովուրդների Առաջին համագումարի (1920 թ. սեպտեմբերի 1-8, Բաքու) կողմից կազմավորված Արևելքի Ժողովուրդների Բարոդչություն և գործողության խորհրդի նախագահությունն սեպտեմբերի 18-ի «Եզրակացությունից» ուղղված Կոմինտերնի գործկոմի նախագահությունը և ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին (պատճենը՝ ՌՍԴԻՅՀ արտգործ Ժողկոմատին).

«Ամեն գնով և հրատապ օգնել Թուրքիայում մարող ազգայնական շարժմանը, ... դրան հնարավոր է հասնել միայն Թուրքական ազգայնական զորքերի հետ դաշինքում՝ Հայաստանի վրա հարձակման միջոցով: ... Թուրքական զորքերը կսկսեն հարձակումը Հայաստանի վրա, իսկ մենք մեր ամբողջ մամուլով և հրապարակայնորեն Եվրոպայում ահավոր

Մուստաֆա Քեմալի խոստովանությամբ, Թուրքիայի նպատակն էր «ոչնչացնել հայկական բանակն ու հայկական պետությունը»:

Պատերազմը սկսվելուն պես Հայաստանի կառավարությունն օրենք ընդունեց երկրում ռազմական դրություն մտցնելու մասին: Հայտարարվեց զինապարտների և պահեստայինների համընդհանուր զորակոչ, պատիժներ սահմանվեցին (ընդհուպ մինչև զնդակահարություն) դասալքության և այլ հանցագործությունների համար, ստեղծվեց Հայրենիքի փրկության կոմիտե: Երկիրը պաշտպանելու կոչով իշխանությունները սեպտեմբերի 30-ին դիմեցին Հայաստանի բնակչությանը, հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին: Օգնության կոչ ուղղվեց նաև եվրոպական մեծ տերություններին և ԱՄՆ-ին, սակայն որևէ արձագանք չեղավ:

Օգտագործելով ուժերի գերազանցությունը՝ թուրքերը սեպտեմբերի 29-ին գրավեցին Մարիդամիշը և Կադզվանը, ապա՝ Մերդենեկը: Մինչև հոկտեմբերի վերջին օրերը հայկական զինված ուժերին հաջողվեց համախմբվել և կասեցնել թուրքերի հետագա առաջխաղացումը:

Թուրք-հայկական պատերազմի վճռական փուլը սկսվեց հոկտեմբերի 28-ին Կարսի ճակատում թուրքական զորքերի կատաղի հարձակմամբ: Հայկական զորքը, որ թվապես զիջում էր թուրքականին, անձնագուհի դիմադրում էր, հակահարձակման փորձեր կատարում: Սակայն թշնամուն հա-

ջողվեց կոտրել հայերի դիմադրությունը: Հոկտեմբերի 31-ին Կարս քաղաքն իր անառիկ թվացող ամրոցով հանձնվեց թուրքերին: Ցավոք, իրենց բարձրության վրա չէին ոչ Կարսը պաշտպանող հայ զինվորները, ոչ էլ բանակի հրամանատարությունը, թույլ էր նրանց բարոյահոգեբանական և մարտական պատրաստվածությունը: Հայկական զորքի մեծ մասին թեև հաջողվեց նահանջել, սակայն գերի ընկածներն էլ քիչ չէին: Նրանց թվում էին գեներալներ Դ. Բեկ-Փիրումյանը, Բ. Արաքատյանը և այլք: Թշնամուն մնաց մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք: Ռազմագերիները և ձերբակալվածները, որոնց թիվը հասնում էր մոտ 3500-ի, արքորվեցին Էրզրում՝ տաժանակիր աշխատանքի: Նրանց մեծ մասը ոչնչացվեց արքորի ճանապարհին կամ արքորավայրերում:

Կարսի անկումը, որը մեր պատմության ողբերգական դրվագներից մեկն է, կանխորոշեց պատերազմում Հայաստանի պարտությունը:

Պատերազմի ավարտը: Նոյեմբերի 7-ին Ալեքսանդրապոլի (Գյումրի) անկումից հետո Հայաստանի կառավարությունը ստիպված ընդունեց թուրքական հրամանատարության կողմից ներկայացված զինադադարի պայմանները: Սակայն հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 8-ին, Անկարայի քեմալական կառավարությունը ներկայացրեց զինադադարի նոր ավելի ծանր պայմաններ, որոնք, ըստ էության, կապիտուլյացիայի (անձնատվության) պահանջ էին: Նոյեմբերի 10-ին Հա-

յաստանի կառավարությունը մերժեց զինադադարի թուրքական պահանջները և միջնորդության խնդրանքով պաշտոնապես դիմեց Խորհրդային Ռուսաստանին։ Վերջինս նոյեմբերի 11-ին հանդես եկավ հայտարարությամբ, ուր պատրաստակամություն հայտնեց միջնորդի դեր ստանձնելու պատերազմող կողմերի միջև։ Սակայն թուրքական կողմը մերժեց ռուսական միջնորդությունը և շարունակեց ռազմական գործողությունները։

Մթափ գնահատելով պատերազմում Հայաստանի անհուսալի դրությունը և ձգտելով կասեցնել թուրքերի սկսած հարձակումը դեպի երկրի խորքերը՝ Հայաստանի կառավարությունը նոյեմբերի 18-ին ընդունեց թուրքական հրամանատարության ներկայացրած զինադադարի պահանջները։ Նույն օրը ռազմական գործողությունները դադարեցին։

Թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի Հանրապետությունը պարտություն կրեց։ Դրան նպաստեցին ինչպես արտաքին քաղաքական անբարենպաստ դրությունը՝ պայմանավորված քեմալա-բոլշևիկյան համագործակցությամբ, այնպես էլ երկրի անկայուն ներքին իրավիճակը, ռազմաճակատում հայ բոլշևիկների քայքայիչ գործունեությունը։ Պարտության համար պատասխանատվության զգալի բաժինն ընկնում է Հայաստանի ղեկավարության ու քաղաքական ուժերի, հայկական բանակի հրամանատարության ու զինվորականության վրա։

Համո Օհանջանյան

Հայաստանի ծանր պարտությունը պատերազմում 1920 թ. նոյեմբերի կեսերին երկրում առաջ բերեց ներքաղաքական վերաճումների անհրաժեշտություն։ Հայաստանի Խորհրդարանի նոյեմբերի 23-ի արտակարգ նիստում քննարկվեց և ընդունվեց Համո Օհանջանյանի կառավարության ներկայացրած հրաժարականը, նոր նախարարապետ ընտրվեց Սիմոն Վրացյանը։ Կառավարության նոր կազմը հաստատվեց խորհրդարանի նոյեմբերի 24-ի նիստում։ Թեև ընդգրկված էին քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող գործիչներ («ճախ» դաշնակցականներ և սոցիալիստ-հեղափոխականներ), որոնց մի մասը բնութագրվում էր որպես «ռուսական կողմնորոշման ջատագով» (Դրաստամատ Կանայան, Համբարձում Տերտերյան), սակայն ՀՀ արտաքին քաղաքականության մեջ էական փոփոխություն չեղավ։ 1920 թ. նոյեմբերի 25-ին թուրք-հայկական հաշտության երկկողմ բանակցությո-

յուններ սկսվեցին թուրքական զորքերի կողմից զինագրավված Ալեքսանդրապոլում: Ս. Վրացյանի ղեկավարած կառավարությունը ծանր պայման-

ներում աշխատեց ընդամենը մեկ տասնօրյակ և դարձավ Հայաստանի առաջին հանրապետության վերջին կառավարությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ դիրք էին գրավել Հայաստանի նկատմամբ 1920 թ. նրա անմիջական հարևանները: Ինչ աշխատանքներ էր տանում Թուրքիան 1920 թ. աշնանը՝ նախապատրաստվելով պատերազմի: Երբ սկսվեց թուրքական բանակի հարձակումը Հայաստանի Հանրապետության վրա: Ըստ Մուստաֆա Բեմալի՝ ինչ նպատակ էր հետապնդում թուրքական բանակը:
2. Երկրի պաշտպանությունն ամրապնդելու համար ինչ ձեռնարկեցին Հայաստանի իշխանությունները: Ինչո՞ւ Կարսը հանձնվեց թուրքերին:
3. Ինչո՞վ ավարտվեց թուրք-հայկական պատերազմը: Վերհանք Հայաստանի պարտության պատճառները: Ինչպիսի՞ն էր Սիմոն Վրացյանի գլխավորած կառավարության կազմը: Որքան ժամանակ գործեց Հայաստանի առաջին հանրապետության վերջին կառավարությունը:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ԵՅՈՒԹ

Հայաստանի քաղաքացիներին՝ Հայրենիքը պաշտպանելու համար սրբազան կռվի ելնելու մասին ՀՀ կառավարության 1920 թ. հոկտեմբերի 1-ի դիմումից.

«Քաղաքացիներ, օրերը պատմական են, հիշեցե՛ք 1918-ի օրերը, միտ բերե՛ք Սարգս-րապատն ու Ղարաբաղյիսեն, նոր հերոսությունների հրավեր է կարդացվում: Ի զե՛ն, քաղաքացիներ, ի զե՛ն, անվարան և առավել քան երբեք ինքնավստահ: ...

Ի զե՛ն, քաղաքացիներ, դեպի ռազմաճակատ՝ դեպի հաղթանակ»:

(Հայաստանի ազգային արխիվ. ֆ. 200, ց. 1, գ. 625, թ. 33)

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԸ

Հայ-ռուսական բանակցությունները Երևանում: Հայկական իշխանությունների հետ բանակցությունները շարունակելու նպատակով տարածաշրջան է գործուղվում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ **Բորիս Լեգրանը**: Թուրք-հայկական պատերազմում հայկական բանակի

պարտությունները հնարավորություն էին տալիս Խորհրդային Ռուսաստանին ավելի վճռականորեն իրագործելու Հայաստանը խորհրդայնացնելու ծրագիրը:

Լեգրանի գլխավորած խորհրդային պատվիրակությունը Թիֆլիսից Երևան է ժամանում հոկտեմբերի 11-ին

և անմիջապես վերջնագրի բնույթ կրող հուշագիր ներկայացնում Հայաստանի կառավարությանը: Հայ-ռուսական բանակցությունները վերսկսելու մի շարք նախապայմաններ են առաջարկվում. Հայաստանը պետք է հրաժարվի Սևրի պայմանագրից, Ռուսաստանին ազատ տարանցման իրավունք վերապահի դեպի Թուրքիա, հարևանների հետ տարածքային վեճերի լուծման խնդիրը հանձնի Ռուսաստանի իրավասությանը և այլն: 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն որոշում է Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար դիմել վճռական գործողությունների:

Հայ-ռուսական երևանյան բանակցությունները սկսվեցին հոկտեմբերի 13-ին և ավարտվեցին նույն ամսվա 28-ին Ռուսաստանի կառավարության կողմից լիազորված Բ. Լեգրանի և Հայաստանի պատվիրակությունը ներկայացնող Լ. Շանթի, Հ. Տերտեքյանի ու Լ. Զարաֆյանի միջև նախաստորագրված «Եզրափակիչ որոշման արձանագրությամբ» և դրան կից «Հաշտության պայմանագրով»: «Արձանագրությունում» կողմերը պարտավորվում էին հնարավորինս սեղմ ժամկետներում ստորագրել «Հաշտության պայմանագիրը»՝ հետևյալ պայմանները կատարելու դեպքում. Ռուսաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունները պետք է ճանաչեին Հայաստանի իրավունքները Նախիջևանի և Զանգեզուրի նկատմամբ, իր հերթին՝ Հայաստանի կառավարությունը պետք է պարտավորվեր հրաժարվել Ղարաբաղի նկատմամբ

պահանջներից և պիտի ընդուներ ՌՍԴԽՀ կառավարության բարեկամական օժանդակությունը՝ Թուրքիայի հետ տարածքային հարցերը լուծելու խնդրում (այն դեպքում, եթե թուրքական զորքերը հետ քաշվեին մինչև 1914 թ. ռուս-թուրքական նախկին սահմանը): Ռուսաստանը պարտավորվում էր Հայաստանին տրամադրել 2,5 մլն ռուբլի (ոսկով) վարկ:

Հայ-ռուսական դիվանագիտական փաստաթղթերը՝ «Արձանագրությունը» և պայմանագրի նախագիծը, 1920 թ. նոյեմբերի 4-ին քննարկվեցին Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոյի և ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի Բաքվում հրավիրված համատեղ նիստում, որին մասնակցում էր նաև ՌՍԴԽՀ Ազգությունների ժողկոմ Ի. Ստալինը: Վերջինս ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի հատուկ հանձնարարականով և մեծ լիազորություններով հոկտեմբերի վերջին ժամանել էր տարածաշրջան՝ «կովկասյան հարցերին» տեղում ծանոթանալու և հրատապ լուծումներ գտնելու համար:

Քննարկելով հայ-ռուսական պայմանագրի մասին Բ. Լեգրանի զեկուցումը՝ նիստի մասնակիցները կտրականապես դեմ են արտահայտվում Նախիջևանը և Զանգեզուրը Հայաստանին թողնելու նախապայմանին: Քննադատվում են նաև պայմանագրի մյուս դրույթները: Սույն նախագիծը դատապարտված էր մնալու թղթի վրա և մնաց, որովհետև արմատապես հակասում էր քաղբյուրոյի հոկտեմբերի 14-ի արդեն հիշատակված որոշմանը:

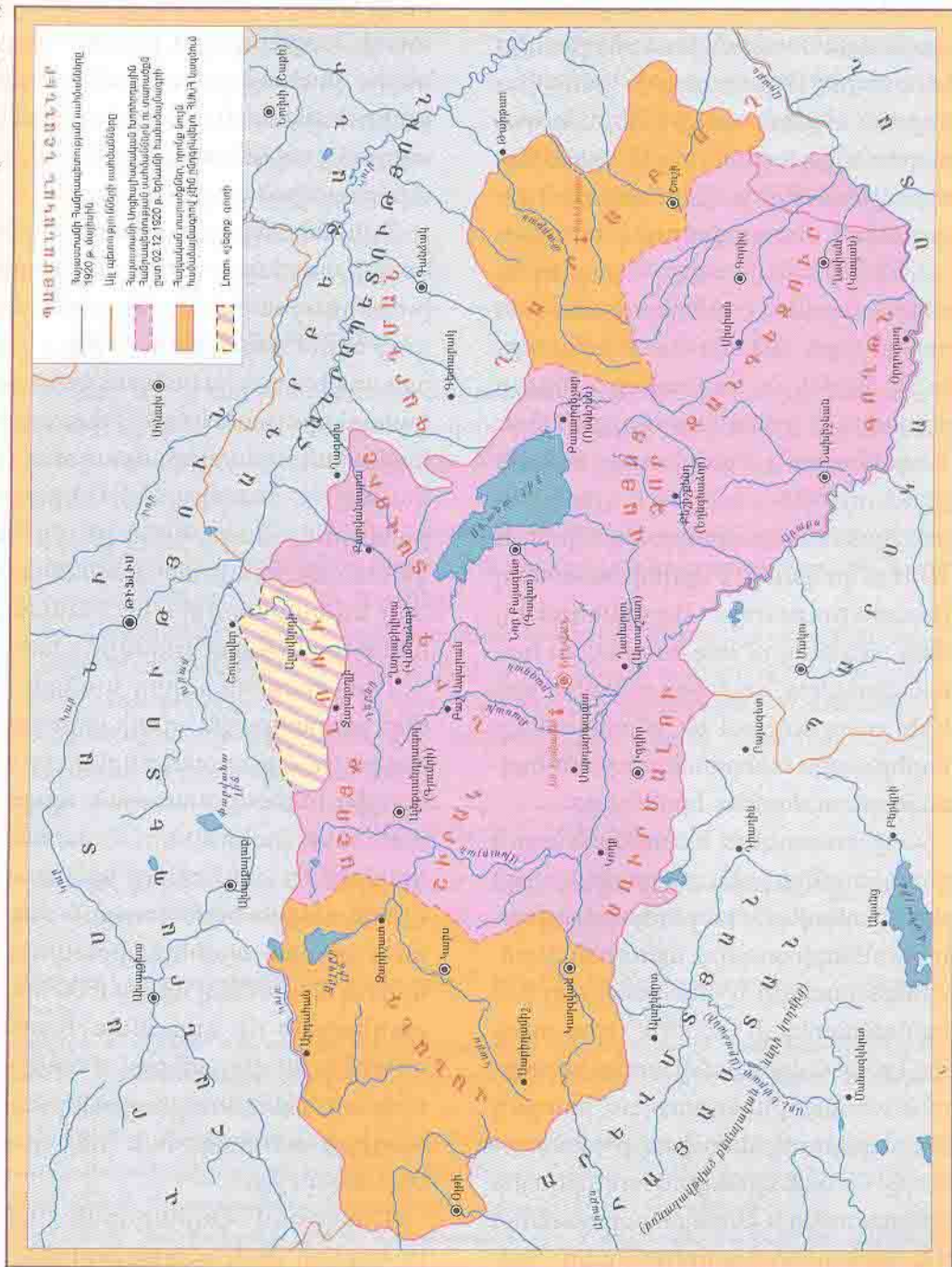
Ռուբեն Տեք-Մինասյան

Թուրք-հայկական շարունակվող պատերազմում քեմալականների ռազմական հաջողություններն անհանգստացնում էին Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններին։ Երևանում Լեզրանը և Ռուսաստանի մյուս լիազոր ներկայացուցիչ Մդիվանին նոյեմբերի 19-ին հանդիպում են Հայաստանի նախարարապետ Համո Օհանջանյանի և զինվորական նախարար Ռուբեն Տեք-Մինասյանի հետ։ Բանակցությունների ընթացքում Ռուսաստանի ներկայացուցիչները համոզում են, որ Խորհրդային միջնորդությունը կարող է իրական արդյունքներ տալ միայն Հայաստանում ռուսական բանակի առկայության պայմաններում, և որ քեմալականները «Ռուսաստանի հետ Հայաստանի համար չեն պատերազմի»։ Խորհրդայնացումն ընդունելու դիմաց Ռուսաստանի ներկայացուցիչները խոստանում էին նպաստել Հայաստանի 1914 թ. սահմանների վերականգնմանը։ Սա, փաստորեն, Հայաստանը խաղաղ

ճանապարհով Խորհրդայնացնելու պահանջ էր։

Հայաստանի Խորհրդայնացումը։ Երևանի դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը և Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը։ 1920 թ. աշնան վերջին Հայաստանի Խորհրդայնացման գործընթացը մտավ եզրափակիչ փուլ։ ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի կողմից Բաքվում կազմավորված Հայաստանի Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն, բոլշևիկ Սարգիս Կասյանի նախագահությամբ, 11-րդ Կարմիր բանակից առանձնացված հայկական «Հատուկ գնդի» ուղեկցությամբ նոյեմբերի 29-ին Ադրբեյջանից մտնում է Հայաստանի տարածք (Իջևան) և «ապստամբ աշխատավոր ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ» երկիրը հռչակում «Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն»։ Իրականում՝ Հայաստանը հռչակվում էր Խորհրդային ոչ թե «ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ», ոչ թե ժողովրդական ապստամբության ճանապարհով, այլ՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և Հայհեղկոմի անունից։

Հայաստանի հյուսիսում Հայհեղկոմի և կարմիր զորքերի գտնվելու փաստը Խորհրդային կողմը հմտորեն օգտագործեց Երևանում շարունակվող հայ-ռուսական բանակցություններում։ Դեկտեմբերի 1-ին գումարված հանրապետության Խորհրդարանի, կառավարության և դաշնակցության բյուրոյի միացյալ նիստում ռուսական կողմի ներկայացրած Խորհրդայնացման վերջնագիրը «որոշ պայմաններ

դրան հետևած «Հրամանով» Հայաստանում տեղի ունեցավ իշխանափոխություն: Հայոց պետականության պատմության մեջ առաջին Հայաստանի Հանրապետությունն իր տեղը զիջեց երկրորդ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությանը (ՀՍԽՀ): Խորհրդային Ռուսաստանի որդեգրած՝ Հայաստանը խորհրդայնացնելու քաղա-

քականության, քեմալա-բոլշևիկյան ռազմադիվանագիտական համագործակցության, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտության, Խորհրդային Ադրբեջանի թշնամական, Հայաստանի արևմտյան դաշնակիցների դատապարտելի անգործության պայմաններում Հայաստանի խորհրդայնացումն անխուսափելի էր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ դիրք էին գրավել Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները Հայաստանի նկատմամբ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ: Հայ-ռուսական բանակցությունները վերսկսելու ինչ նախապայմաններ էր առաջարկում Լեզրանի պատվիրակությունը:
2. Երբ կայացան հայ-ռուսական երևանյան բանակցությունները: Հաշտության պայմանագիրը ստորագրելու համար ինչ պայմաններ էին առաջ քաշվում: Պայմանագրի նախագիծն ինչո՞ւ մերժվեց:
3. Երբ Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն մտավ Հայաստանի տարածք: Գնահատե՞ք 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում կնքված համաձայնագիրը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Ա. Խատիսյանի պատվիրակությունը ստորագրեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Պարզաբանե՞ք՝ արդյո՞ք անխուսափելի էր Հայաստանի խորհրդայնացումը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում՝ «ՌՄԴԽՀ լիազոր ներկայացուցչի և Հայաստանի կառավարության միջև» ստորագրված համաձայնագրից.

Հոդված 1. Հայաստանը հայտարարվում է անկախ Սոցիալիստական Հանրապետություն:

Հոդված 2. Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը կազմավորվում է ժամանակավոր Ռազմահեղափոխական կոմիտե, որին անցնում է ամբողջ իշխանությունը Հայաստանում:

... Հոդված 4. Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկվում որևէ պատասխանատվության այն գործողությունների համար, որոնք կատարել է բանակի կազմում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հռչակումը:

Հոդված 5. Դաշնակցության և Հայաստանի մյուս սոցիալիստական կուսակցությունների անդամները չեն ենթարկվելու բռնությունների կուսակցական պատկանելության համար:

(Сборник действующих договоров, Вып. 3, Москва, 1922, N 79, с. 14-15)

ԳԼՈՒԽ 1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920–1922 ԹԹ.

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ԱՄԻՄՆԵՐԻՆ

Խորհրդային վարչակարգի հաստատումը: Հեղկոմների գործունեությունը: 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին Երևան մտան 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերը, և իշխանությունն ամբողջությամբ ստանձնեց Ռազմհեղկոմը՝ Սարգիս Կասյանի նախագահությամբ:

Նոր իշխանություններն «անվավեր ճանաչեցին» և «առոչինչ համարեցին» Երևանի դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը: Խախտվեց Հեղկոմի կազմի վերաբերյալ համաձայնագրի վեցերորդ հոդվածը, համաձայն որի՝ կոմիտեն պետք է ձևավորվեր կռալիցիոն հիմունքներով: Ինչ անդամ՝ Հայկոմկուսից և երկու՝ ձախ դաշնակցություն խմբակցությունից: Սակայն հայ բոլշևիկները մտադիր չէին իշխանությունը կիսել քաղաքական որևէ ուժի հետ:

Ընդօրինակելով Խորհրդային Ռուսաստանի պետական իշխանության կառուցման փորձը՝ Ռազմհեղկոմը ձևավորեց նոր վարչակարգ: Հանրապետության գործադիր իշխանության նոր մարմինները ժողովրդական կոմիսարիատներն էին: Իշխանության տեղական գործադիր մարմիններ

Սարգիս Կասյան

էին հեղկոմները, որոնք նշանակովի էին և ժամանակավոր: Դրանք կազմակերպվեցին ըստ երկրի վարչական բաժանումների՝ գավառների, շրջանների (գավառակների) և գյուղերի: Հանրապետությունում նահանգների փոխարեն ձևավորվեցին 9 գավառ և 39 շրջան:

Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմը տեղերում կազմավորված կուսակցական կազմակերպությունների միջոցով ծավալուն աշխատանք կատարեց երկրի բնակչությանը խորհրդային իշխանության կողմը գրավելու համար:

Երկրի կառավարման գործը Հայհեղկոմն իրականացնում էր ՀՍԽՀ

Ներքին գործերի ժողովմասի և Ռազմհեղկոմի նախագահ Ս. Կապա-
նի ղեկտեմբերի 6-ի ղեկընտռով (օրեն-
քով) հիմնված Արտակարգ հանձնա-
ժողովի (ռուսերեն՝ Զրեզվիչայնայա
կոմիսիա՝ Չեկա) միջոցով:

Խորհրդային Հայաստանում, մինչև
սեփական օրենքների ընդունումը,
գործելու էին ՌՍԴԽՀ օրենքները՝ Հա-
յաստանի Հեղկոմի կողմից արված
լրացումներով: Դատական հին համա-
կարգը փոխարինվում էր ժողովրդա-
կան դատարաններով:

Ամբողջ այս համակարգն օգտա-
գործվում էր Հայաստանում խոր-
հրդային վարչակարգը հաստատելու
և ամրապնդելու, ժողովրդին «գաղա-
փարապես կոփելու» և «հեղափոխա-
կան» այլ միջոցառումներն իրակա-
նացնելու համար: Խորհրդային Ռու-
սաստանի օրինակով Հայաստանում
հաստատված պետական իշխանությ-
ան ձևը բոլշևիկները համարում էին
«բանվորագյուղացիական», «պրոլե-
տարիատի դիկտատուրա»:

**Ռազմական կոմունիզմի քա-
ղաքականությունը Հայաստանում:**
1920 թ. ղեկտեմբեր – 1921 թ. փետրվար
ամիսներին Խորհրդային Հայաստա-
նում իրականացվում էր ռազմական
կոմունիզմի քաղաքականությունը,
որը դեռևս կիրառվում էր Խորհրդա-
յին Ռուսաստանում: Ռազմական
կոմունիզմը տնտեսական միջոցա-
ռումների համակարգ էր, որում բա-
ցառվում էին ազատ շուկայական
հարաբերությունները: Կենտրոնական
միջոցառումը պարենմասնատրումն

էր՝ հացահատիկի և այլ մթերքնե-
րի ու ապրանքների բռնագրավումը:
Գյուղացուն մնալու էր այնքան հաց ու
մթերք, որքան անհրաժեշտ էր սնվելու
և սերմացուի համար, մնացածը բռնա-
գրավվելու էր պետության կողմից՝
քաղաքային բնակչության և Կարմիր
բանակի պահանջները բավարարելու
պատճառաբանությամբ:

1920 թ. ղեկտեմբերի 8-ին հրապա-
րակվում է Հայհեղկոմի «Պարենային
մթերքների և այլ նյութերի հայտ-
նաբերման մասին» հրամանը, իսկ
ղեկտեմբերի 10-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը
կոչ է անում հայ գյուղացիությանը
«առանց հապաղելու հաց տրամադրել
Կարմիր բանակին»: Շուտով տեղա-
կան հեղկոմները դիմում են բռնա-
գրավումների, ունևոր գյուղացիների
ձերբակալությունների: Հեղկոմների
օրինակով կարմիրբանակայինները
նույնպես թալանում են ժողովրդի
վերջին ունեցվածքը:

ՀՍԽՀ իշխանությունները պե-
տականացնում են բանկերը, գոր-
ծարանները, խանութները, հոգևոր
հաստատությունների պատկանող
կրթամշակութային օջախները, երկրի
բնական հարստությունները և այլն:

Ռազմական կոմունիզմի քաղաքա-
կանությունը չէր համապատասխա-
նում Հայաստանի սոցիալ-տնտեսա-
կան պայմաններին: Այն կիրառվում
էր հապճեպ, բազմաթիվ չարաշա-
հումներով, առանց նկատի առնելու
Հայաստանի առանձնահատկությու-
նները և ծանր հետևանքներ ունեցավ
երկրի համար՝ խիստ սրելով իշխա-

նություն—հասարակություն հարաբերությունները:

Քաղաքական բռնությունների ալիքը: Խորհրդային իշխանությունները Հայաստանում բռնություններ էին գործադրում հայկական բանակի սպայական կազմի, Հայաստանի նախորդ կառավարության ու ազգային կուսակցությունների անդամների, մտավորականության և, ընդհանրապես, այլախոհների նկատմամբ:

Խորհրդային իշխանությունները չեն հանդուրժում, որ ՀՄԽՀ բանակի հրամանատարական պաշտոններում գտնվեն հայկական նախկին բանակի սպաները: Անգամ այն փաստը, որ ՀՄԽՀ բանակի հրամանատարի պաշտոնում էր Դրոն, չէր կանխում հայկական բանակի սպաների նկատմամբ բոլշևիկների ծրագրած բռնությունները: Բաքվում տեղակայված 11-րդ Կարմիր բանակի Հատուկ բաժնի անմիջական ցուցումով 1920 թ. դեկտեմբերին ՀՄԽՀ բանակից հեռացվում և երկրից արքորվում են հարյուրավոր սպաներ: Քաղաքական բռնությունների կիրառմանն ընդդիմանում էին մեղմ քաղաքականության կողմնակիցներ Ս. Կասյանը, Ա. Մռավյանը և Ա. Բեկզադյանը: Սակայն նրանց չի հաջողվում կանխել ղեկավարի ընթացքը, և 1921 թ. հունվարի սկզբներից բռնությունները զանգվածային բնույթ են ստանում:

ՀՄԽՀ բանակի հրամանատարի պաշտոնից ազատվում է Դրոն և հունվարի 11-ին մի խումբ հայ սպաների հետ պարտադրված լքում Հայաստանի սահմանները: Նրանց փոխարեն

Հայաստանի Կարմիր բանակում ղեկավար պաշտոնների են նշանակվում բոլշևիկ ռուս սպաներ: Բռնությունների իրականացման գործում առավել աչքի է ընկնում արտակազ լիազորություններով Հայաստան գործուղված չեկիստ Գևորգ Աթարբեկյանը: Նա պահանջում է առանց քննության անխտիր ձերբակալել բոլոր սպաներին: Աթարբեկյանի քաղաքական կոշտ գիծը պաշտպանում էին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գ. Ալիխանյանը, ՀՄԽՀ ռազմագործող կոմ Ա. Նուրիջանյանը (Ավիս), ներգործող կոմ Ի. Դովլաթյանը, Չեկայի նախագահ Ն. Այվազովը և այլք:

Խորհրդային իշխանության առաջին ամիսների ընթացքում արքորի են ենթարկվում հայկական բանակի ավելի քան 1000 սպաներ և զինծառայողներ: Աքսորվածների մեջ էին գեներալներ Թ. Նազարբեկյանը, Մ. Սիլիկյանը, Ա. Հովսեփյանցը, Ա. Բեյ-Մամիկոնյանը, զգալի թիվ էին կազմում նաև այլազգի (հիմնականում՝ ռուս) սպաները: Զինված պահակախմբի հսկողության տակ, ծաղրածանակի և թալանի ենթարկվելով՝ նրանք ձմռան սառնամանիքին Երևանից ոտքով հասան Աղստաֆա կայարան՝ մոտ 170 կմ, այստեղից էլ գնացքով ուղարկվեցին Բաքվի բանտերը: Մոտ 500 սպաներ, որոնց թվում էին նաև Ադրբեջանում և Վրաստանում ձերբակալվածները, արքորվեցին Ռուսաստանի Ռյազան քաղաքի համակենտրոնացման ճամբարները: Հայկական բանակի սպաների նկատմամբ բոլշևիկների

կողմից գործադրված բռնությունների հետևանքով բանակը ոչ միայն կորցրեց փորձառու հրամանատարական կազմը, այլև զրկվեց ազգային նկարագրից:

Սպաների աքսորից հետո այլախոհների դեմ բոլշևիկյան բռնությունները Հայաստանում ավելի սանձարձակ են դառնում: 1921 թ. հունվարի վերջերին «Ճախերի» ճնշման տակ Հայկոմկուսի պլենումը որոշում է անհաշտ պայքար ծավալել ՀՅԴ-ի դեմ, ձերբակալել և մեկուսացնել կուսակցության ղեկավարներին, նախկին կառավարության անդամներին: Կասյանը և Մռավյանը, դեմ լինելով բռնություններին, շարունակում էին պնդել, որ այդ քաղաքականությունը հղի է ծանր հետևանքներով, «բնակչության աչքում ոչ միայն հեղինակագրկում է խորհրդային իշխանությունը, այլև կարող է հանգեցնել անկազմակերպվածության և անիշխանության»: Սակայն 1921 թ. փետրվարի 1-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյից հայ կոմունիստներին հայտնում են, որ «Քաղաքական իրադրությունը հրամայաբար պահանջում է անողորմ պայքար մղել

դաշնակցություն կուսակցությանը լիակատար վերացնելու համար»:

Ջանգվածային ձերբակալություններից զերծ չի մնում նաև հայ մտավորականությունը: ՀՍԽՀ Չեկայի նորանշանակ նախագահ Շ. Ամիրխանյանը փետրվարի 13-ին Հայհեղկոմի նախագահին ուղղված զեկուցագրում տեղեկացնում է, որ արդեն ձերբակալվել է 106 մարդ՝ խոստովանելով, որ «նրանցից շատերը անմեղ են»:

Ձերբակալվածների թվում էին նախկին վարչապետներ Հովհաննես Քաջազնունին և Համո Օհանջանյանը, խորհրդարանի անդամներ Նիկոլ Աղբալյանը, Լևոն Շանթը, զորահրամանատարներ Համազասպ Սրվանձտյանն ու Նիկոլայ Կորգանովը (Դորդանյան) և ուրիշներ: Վերջին երկուսը մի քանի տասնյակ այլ քաղաքատարկյալների հետ գնդակահարվեցին Երևանի բանտում:

Հայաստանում իրականացված բռնաճնշումները հասունացրին ապստամբական տրամադրություններ, և շուտով ժողովրդական լայն զանգվածները դիմեցին զենքի:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ խորհրդային իշխանությունը խախտեց դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագիրը: Ներկայացրե՞ք գործադիր իշխանության նոր համակարգը: Ինչ դեր էր խաղում Հայաստանի կոմկուսը երկրի քաղաքական կյանքում:
2. Ինչո՞ւ և է՞րբ հայ բոլշևիկները ՀՍԽՀ-ում կիրառեցին ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը: Վերհանե՞ք այդ քաղաքականության դրսևորումները և հետևանքները:
3. Քաղաքական ինչ բռնություններ և ո՞ւմ նկատմամբ կիրառվեցին: Ովքե՞ր էին քաղաքական այդ ուղղության կողմնակիցները: Ձեր կարծիքով՝ կա՞ր անհրաժեշտություն իրականացնելու քաղաքական բռնաճնշումներ:

§ 2. 1921 ԹՎԱԿԱՆԻ ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ապստամբության պայքարները և սկիզբը: Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամենը երկուսուկես ամիս անց՝ 1921 թ. փետրվարի կեսերին, երկրում հակախորհրդային ապստամբություն բռնկվեց:

Ա. Կապանը հետագայում պիտի խոստովաներ՝ Հայաստանի բնակչությունը, որը «աննկարագրելի խանդավառությամբ ընդունեց մեզ դեմոստրերին, ընդամենը մեկ ամսվա անգործիմաց քաղաքականության և անիշխանության պայմաններում կտրուկ շրջվեց մեզանից և նորից նեղվեց դաշնակների գիրկը»:

Իշխանությունների բռնությունների քաղաքականությունից դժգոհ ժողովրդի ապստամբ զանգվածները, որոնց թվում էին հարյուրավոր արևմտահայ գաղթականներ՝ գնդապետ **Կուռո (Սուրեն) Թարխանյանի**, նախկին խմբապետներ **Մարտիրոսի (Մարտիրոս Աբրահամյան)**, **Խնկոյի, Սմբատի** և այլոց գլխավորությամբ, մի քանի օրում տապալեցին տեղական հեղկոմների իշխանությունը: 1921 թ. փետրվարի 16–18–ը ապստամբությունն արագ ընդգրկեց Հայաստանի կենտրոնական մի շարք շրջաններ՝ Կոտայքը, Թալինը, Բաշ Գյառնին (Գառնի), Դարալագյազը (Վայոց ձոր), Բաշ Ապարանը (Ապարան) և այլն: Ապստամբներն ընդհուպ մոտեցան Երևանին:

Խորհրդային իշխանությունները խուճապի մեջ էին: Փետրվարի 17–ին

ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը հաղորդում էր Բաքու 11–րդ բանակի ռազմհեղխորհրդին. «Հայկական բանակի մեծ մասն անցել է խռովարարների կողմը»: Ինչ վերաբերում է ռուսական զորամասերին, ապա դրանք դուրս էին բերվել երկրից՝ հարևան Վրաստանի խորհրդայնացման նպատակով:

Փետրվարի 18–ին ապստամբ ուժերը, գրեթե չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, մտան մայրաքաղաք Երևան: ՀՍԽՀ պետական և կուսակցական մարմիններն իրենց հավատարիմ բանակային զորամասերի ուղեկցությամբ, «Ազատամարտ» ու «Վարդան զորավար» զրահագնացքների պաշտպանության ներքո՝ նախօրոք լքել էին Երևանը և հեռացել դեպի Ղամարլու (Արտաշատ)–Վեդի–Բասար (Արարատ): Հայտնվելով ապստամբների շրջափակման օղակում՝ նրանք օգնության խնդրանքով դիմեցին Խորհրդային Ռուսաստանին: Խորհրդային իշխանությունը պահպանվեց նաև Հայաստանի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան շրջաններում՝ Համամլում (Սպիտակ), Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր), Դիլիջանում, Շամշադինում (Տավուշ):

1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության հաղթանակի շնորհիվ Երևանի և այլ վայրերի բնակներից անմիջապես ազատվեցին բոլշևիկների կողմից ձերբակալված և խոշտանգված հարյուրավոր մարդիկ:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի քաղաքականությունը: Ապստամբության ընդհանուր ղեկավարությունը ստանձնել էր դաշնակցությունը: Մայրաքաղաք Երևանում ստեղծվեց իշխանության նոր մարմին՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտե (ՀՓԿ)՝ Առաջին հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանի նախագահությամբ: Կոմիտեն իրեն համարում էր Հայաստանի կառավարություն, իսկ տեղերում իշխանությունն իրականացնում էին շրջանային և գյուղական փրկության կոմիտեները: Մինչև փետրվարի վերջը ՀՓԿ-ի իշխանությունը տարածվեց Հայաստանի կենտրոնական և հարավային շրջաններում՝ Էջմիածնում, Աշտարակում, Ալսթայում (Հրազդան), Նոր Բայազետում (Գավառ): Շարունակում էր ինքնավար մնալ Սյունիք-Զանգեզուրը:

ՀՓԿ-ի առաջին իսկ հրամաններով ազդարարվեց Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը տապալելու և անխտիր բոլոր բոլշևիկներին ձերբակալելու մասին: Գիտակցելով, որ անհնար է միայնակ դիմակայել բոլշևիկյան Ռուսաստանին, որն, անշուշտ, ձգտելու էր վերականգնել խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում, ՀՓԿ-ն փորձեց համագործակցություն հաստատել Վրաստանի մենշևիկյան իշխանությունների և Կովկասի ժողովուրդների հետ: Մակայն 1921 թ. փետրվարի 25-ին Վրաստանի խորհրդայնացումը կանխեց այդպես էլ չկայացած հայ-վրացական համագործակցությունը:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն օգնության խնդրանքով դիմեց մինչև անգամ քեմալականներին: Խնդրանքը, սակայն, արդյունք չտվեց. քեմալականները թեև խրախուսեցին հայերի հակախորհրդային գործողությունները, սակայն չաջակցեցին նրանց իրենց դաշնակիցների՝ բոլշևիկների դեմ պայքարում:

Քաղաքացիական կռիվների ընթացքը: Ապստամբության պարությունը: Փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելու և Հայաստանի տարածքում խորհրդային իշխանությունը վերահաստատելու խնդիրը ստանձնում է ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն: Վերջինիս ցուցումով Հայաստանի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան շրջաններում, ուր պահպանվում էր խորհրդային իշխանությունը, փետրվարի 26-ին ստեղծվում է կառավարման նոր մարմին՝ Ղարաքիլիսա-Դիլիջան գավառների ռազմահեղափոխական կոմիտե՝ Գ. Աթաբեկյանի նախագահությամբ: Ռազմահեղկոմի տրամադրության տակ են դրվում կարմիրբանակային գորամիավորումներ, որոնք պատրաստվում են հարձակվելու ապստամբների վրա: Մակայն հարձակումը պարբերաբար հետաձգվում է: Ղամարլու-Վեդի-Բասարի ճակատում պաշարված խորհրդային ուժերի դրությունը խիստ ծանր էր. սպառվում էին սննդամթերքի և ռազմամթերքի պաշարները: Արձագանքելով օգնության խնդրանքներին՝ Ռուսաստանի կառավարությունը հատկացնում է 150 հազար ռուբլի ոս-

կով: Ինքնաթիռով պաշարվածներին հասցված 47 կգ ոսկին օգտագործվում է Իրանից անհրաժեշտ ապրանքներ գնելու համար:

Եթե ապստամբական ուժերի և խորհրդային զորքերի միջև ռազմական գործողությունների առաջին շրջանն ընթանում էր կողմերի փոփոխակի հաջողություններով, ապա Վրաստանում և Ադրբեջանում գտնվող կարմիր-բանակային հիմնական զորամասերի՝ Հայաստան վերադառնալուց հետո ապստամբների վիճակը վատանում է:

Կարմիր բանակի Ռազմհեղխորհրդի անդամ Գ. Օրջոնիկիձեն, ձգտելով խուսափել արյունահեղությունից, մարտի 20-ին դիմադրությունը դադարեցնելու վերջնագիր է ներկայացնում ՀՓԿ-ին: Օրջոնիկիձեի միջնորդությամբ մարտի 21-ին դիվանագիտական առաքելությամբ Թիֆլիսից Երևան է ժամանում հայ մեծանուն բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը: Սակայն Օրջոնիկիձեի վերջնագիրը մնում է անպատասխան, իսկ Թումանյանի առաքելությունը՝ անարդյունք, ուստի 1921 թ. մարտի 25-ից Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերն անցնում են վճռական հարձակման: Երևանը գրավելու և ապստամբությունը ճնշելու խնդիրը դրված էր Երևանյան ուղղության կարմիր զորքերի հրամանատար **Մ. Վելիկանովի** վրա:

1921 թ. ապրիլի 2-ին 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերը մտնում են Երևան: Երկրում վերականգնվում է խորհրդային իշխանությունը:

Շրջափակման մեջ չհայտնվելու, ավելորդ զոհեր չտալու համար ապստամբները մայրաքաղաքում դիմադրություն ցույց չտվեցին և Հայրենիքի փրկության կոմիտեի գլխավորությամբ Բաշ Գյանիով ու Դարալագյազով նահանջեցին դեպի Զանգեզուր: Նահանջի միջանցքի անվտանգությունն ապահովված էր Գարեգին Նժդեհի գլխաված ուժերի կողմից:

Բոլշևիկյան ուժերը ճնշեցին Փետրվարյան ապստամբությունը և Հայաստանում (բացի Զանգեզուրից) վերահաստատեցին խորհրդային իշխանությունը: Նրանց թիկունքին կանգնած էր Խորհրդային Ռուսաստանը: Փետրվարյան ապստամբությունը թեև պարտություն կրեց, սակայն սթափեցնող ներգործություն ունեցավ խորհրդային իշխանությունների վրա, ստիպեց առավել զգուշորեն գործել Հայաստանում: Հասարակության մեջ հանդուրժողականության մթնոլորտ ստեղծելու նպատակով Հայհեղկոմի ապրիլի 24-ի դեկրետով ապստամբության բոլոր մասնակիցներին՝ ներառյալ ղեկավարներին, ներում շնորհվեց: Խորհրդային իշխանությունները ձեռնամուխ եղան նաև հայկական բանակի աքսորված սպաներին ազատ արձակելու և հայրենիք վերադարձնելու գործին: Վճռական քայլեր ձեռնարկվեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական դրությունը բարելավելու ուղղությամբ:

Անցումը նոր տնտեսական քաղաքականությանը և արտաքին օգնությունը: Ռազմական կոմունիզմի կործանարար քաղաքականության

Մարգիս Լուկաշին (Մրասյիոնյան)

հետևանքով ավերված տնտեսության հետագա անկումը կասեցնելու գործում նշանակալի դեր էր խաղալու **նոր տնտեսական քաղաքականությունը (նէպ)**: Այն մշակվել և ընդունվել էր Ռուսաստանում 1921 թ. մարտին տեղի ունեցած ՌԿ(բ)Կ 10-րդ համագումարի կողմից (տե՛ս նաև Բաժին 2. Գլուխ 2, § 1):

Նէպ-ը Հայաստանում իրականացնելու և երկրում խորհրդային իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով 1921 թ. գարնանը Հայաստան գործուղվեցին մի շարք փորձառու և հեղինակավոր պետական-կուսակցական գործիչներ՝ **Ալեքսանդր Մյասնիկյանի և Մարգիս Լուկաշինի (Մրասյիոնյան)** գլխավորությամբ: Մայիսի 21-ին Հայհեղկոմը վերակազմավորվեց ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի՝ Ժողկոմխորհի, որի նախագահ և միաժամանակ ռազմական գործերի ժողկոմ նշանակվեց Ա. Մյասնիկյանը: Ս. Լուկաշինը դարձավ ՀՍԽՀ ժողովրդական տնտեսության խորհրդի (ԺՏԽ) նախագահ և ընտրվեց ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար:

Հայաստանում անցումը նէպ-ին

տեղի ունեցավ աստիճանաբար: Հայհեղկոմի 1921 թ. ապրիլյան դեկրետներով արգելվեցին բոլոր տեսակի բռնագրավումները, սահմանվեց առևտրի և գների ազատականացում: Պարենհարկը մտցվեց ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի 1921 թ. հունիսի 24-ի հրամանով:

Տնտեսական նոր քաղաքականությունը և երկրում հաստատված կայունությունը սոցիալ-տնտեսական խոր ճգնաժամը հաղթահարելու հնարավորություններ ընձեռեցին: Սակայն դա առանց արտաքին օգնության գրեթե անհնար էր:

1921 թ. գարնանից սկսած՝ Ռուսաստանի կառավարությունը գործուն միջոցներ ձեռնարկեց Խորհրդային Հայաստանին օգնություն հատկացնելու ուղղությամբ: Մինչև 1922 թ. սկիզբը Հայաստանը Ռուսաստանից ստացավ 3,5 միլիոն ռուբլի (ոսկով) և 2 միլիոն 895 հազար փութ կենսամթերք ու նավթամթերք, խիստ անհրաժեշտ այլ ապրանքներ:

Արտաքին օգնության կազմակերպման գործում նշանակալից դերակատարում ունեցավ 1921 թ. աշնանը Երևանում հիմնված **Հայաստանի օգնության կոմիտեն (ՀՕԿ)**, որի առաջին նախագահին էր բանաստեղծ **Հովհաննես Թումանյանը**:

1920-1922 թթ. Հայաստանի բնակչությանը մեծ ծավալների մարդասիրական օգնություն էին տրամադրում խորհրդային հանրապետությունում իրենց գործունեությունը շարունակող Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան և անգլիական նպաստամատույց կոմի-

տենները (Ամերկոմ, Անգլկոմ): Ամերկոմը Հայաստանում պահում էր 69 որբանոց, մի քանի տասնյակ հանրակրթական և արհեստագործական դպրոց: Կոմիտեները նյութական ամենամյա օգնություն էին տրամադրում նաև տարածաշրջանում սփռված հարյուրհազարավոր արևմտահայ գաղթականներին: Անգլկոմի միջոցներով Միջագետքից Հայաստան տեղափոխվեցին մի քանի հազար հայ գաղթականներ: Բարձր գնահատելով տրամադրված

օգնությունը՝ Ժողովրդիկ նախագահ Ա. Մյասնիկյանը 1922 թ. մայիսի 10-ին հայ Ժողովրդի անունից շնորհակալական բաց նամակ ուղղեց ԱՄՆ նախագահ Ու. Հարդինգին:

1922 թ. վերջին նեպ-ի և արտաքին օգնության շնորհիվ Հայաստանում գրեթե հաղթահարված էր սովը, վերականգնվում էին գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը: Աշխուժանում էր մշակութային և գիտակրթական կյանքը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Պարզաբանեք Փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբության պատճառները: Ովքեր գլխավորեցին ապստամբությունը: Իշխանության ինչ նոր մարմին ստեղծվեց: Նկարագրեք ապստամբության ընթացքն ու ավարտը, ինչո՞ւ այն պարտություն կրեց: Ինչ նշանակություն ունեցավ Փետրվարյան ապստամբությունը:
2. Երբ ստեղծվեց ՀՍԽ Ժողովրդիկ, ո՞վ գլխավորեց այն: Վերհիշե՛ք՝ ինչ էր նեպը: Հայաստանում երբ սկսվեց անցումը նեպին: Ձեր կարծիքով՝ առանց արտաքին օգնության Խորհրդային Հայաստանը կար՞ող էր հաղթահարել ներքին ծանր վիճակը: Ո՞ր երկրները և ինչ կազմակերպություններ էին օգնում Խորհրդային Հայաստանին:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

ԱՄՆ նախագահ Ուորեն Հարդինգին՝ 1922 թ. մայիսի 10-ին Ժողովրդիկ նախագահ Ա. Մյասնիկյանի ուղղած ՀՄԽ բաց նամակից.

«Ձեզ՝ իբրև ամերիկյան ժողովրդի ներկայացուցչի, ես հայտնում եմ՝ շնորհակալություն ինչպես իմ, այնպես էլ իմ՝ ժողովրդի անունից բոլոր այն զոհողությունների համար, որ կատարեց Ամերիկյան Հայաստանի համար: Տասնյակ հազարավոր հայեր այսօր իրենց կյանքով պարտական են վերջին մի քանի տարիներին Ամերիկայից ստացված օգնությանը: Այս բանը մենք երբեք չենք մոռանա:

Ես գիտեմ, սրբ, որ Դուք մեզ հետ եք հոգով և սրտով: Ես գիտեմ, որ Ձեր ժողովուրդը մեզ բարիք է կամենում: Մենք կաշխատենք արժանի լինել Ձեր օգնությանն ու լավ վերաբերմունքին՝ անելով հնարավոր ամեն ինչ: Երեսուն հազար որբերը, որոնց ամերիկացիները ապաստան տվեցին, մեր երկու երկրների միջև բարեկամական ամուր կապերի մշտական գրավականը կլինեն»:

(Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 7, թ/թ. 26-27):

§ 3. ՀՄԽՀ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ

ՀՄԽՀ խորհուրդների ընտրությունները և առաջին համագումարը: Հայաստանում խորհրդային վարչակարգի ամրապնդումից հետո ժամանակավոր նշանակովի մարմիններին՝ հեղկոմներին, փոխարինեցին ընտրովի մարմինները՝ խորհուրդները:

ՀՄԽՀ խորհուրդների առաջին ընտրությունները կայացան **1921 թ. դեկտեմբերին**: Ընտրվեցին բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայիների պատգամավորների խորհուրդներ՝ որպես իշխանության տեղական մարմիններ: Բաղաքային խորհուրդներ ընտրվեցին միայն Երևանում և Ալեքսանդրապոլում:

ՀՄԽՀ խորհուրդների առաջին համագումարը բացվեց 1922 թ. հունվարի 30-ին Երևանի պետական թատրոնի սրահում ու տևեց մինչև փետրվարի 4-ը: Համագումարին մասնակցում էր 252 պատգամավոր: Գերակշիռ մասը՝ 218-ը, կոմկուսի անդամներ էին, մյուսները՝ անկուսակցականներ: Դա վկայում էր, որ խորհրդային ամենատիրության պայմաններում ժողովրդավարությունը, բազմակուսակցությունն ու բազմակարծությունը տեղ չունեին: Խայտաբղետ էր պատգամավորների ազգային կազմը (հայ՝ 212, ռուս՝ 21, ադրբեջանցի՝ 14 և այլն), ընտրված պատգամավորներից 17-ը կանայք էին:

Համագումարը մի շարք կարևոր որոշումներ ընդունեց՝ Անդրդաշնութ-

յան կազմավորման, ՀՄԽՀ Կարմիր բանակի, սոցիալական, տնտեսական, հողային և այլ հրատապ խնդիրների մասին: Մակայն ամենագլխավորը ՀՄԽՀ առաջին Սահմանադրության (հիմնական օրենքի) նախագծի քննարկումն ու ընդունումն էր:

Համաձայն ընդունված Սահմանադրության՝ համագումարը կազմավորեց Հայաստանի գործադիր իշխանության մարմինը՝ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեն, վերջինս էլ՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը, որը իրականացնելու էր երկրի բարձրագույն գործադիր իշխանությունը:

Համագումարի ավարտին պատգամավորները ողջույնի հատուկ ուղերձով դիմեցին «գաղութահայ աշխատավորությանը»: Դրանում հայկական սփյուռքին կոչ էր արվում համախմբվել Խորհրդային Հայաստանի շուրջը և նպաստել հայրենիքի վերաշինությանը:

ՀՄԽՀ առաջին Սահմանադրությունը: ՀՄԽՀ հիմնական օրենքը՝ Սահմանադրությունը, ընդունվեց համագումարի **1922 թ. փետրվարի 3-ի** նիստում: Այն մշակված էր 1918 թ. հուլիսին ընդունված ՌՍԳԽՀ Սահմանադրության սկզբունքների համաձայն և հիմնական դրույթներով, փաստորեն, կրկնում էր այն:

Սահմանադրության մեջ նշվում էր, որ հանրապետության տարածքում ամբողջ իշխանությունը պատկանում է բանվորների, գյուղացիների և կար-

միրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդներին: Ամրագրվում էին աշխատավորների հավասար իրավունքները՝ անկախ ազգությունից ու դավանանքից: Աշխատանքը պարտադիր պարտականություն էր բոլորի համար՝ «Ով չի աշխատում, նա չի ուտում» սկզբունքով: «Շահագործող դասակարգի» ներկայացուցիչները զրկվում էին քաղաքական իրավունքներից: Հողը, նրա ընդերքը, անտառները, բանկերը, երկաթուղիներն ու խոշոր արդյունաբերությունը հայտարարվում էին սոցիալիստական սեփականություն:

Սահմանադրությունն ամրագրում էր խոսքի, մամուլի, ցույցերի և այլ ազատություններ: Մակայն իրականում դրանք ձևական էին, քանի որ Խորհրդային Հայաստանում, ինչպես Խորհրդային Ռուսաստանում, օրենսդրորեն ամրապնդվում էր «պրոլետարիատի», իրականում՝ կուսակցական վերնախավի «դիկտատուրան»: Եկեղեցին անջատվում էր պետությունից, դպրոցը՝ եկեղեցուց, միաժամանակ սահմանվում էր անվճար կրթություն ստանալու իրավունքը:

Օրինականացվում էին ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի տեղն ու դերը խորհրդային պետության կյանքում: Զինվորական ծառայությունը պարտադիր էր բոլորի համար: ՀՍԽՀ Կարմիր բանակը կոչված էր երկիրը պաշտպանելու արտաքին ու ներքին հակահեղափոխությունից:

Սահմանադրության մի հատվածը վերաբերում էր հանրապետության բյուջեին, մյուսը՝ պետական խորհրդանիշներին՝ գինանշանին (հեղինակ՝ Մարտիրոս Սարյան) և դրոշին: Զինանշանի վրա պատկերված էին Մեծ և Փոքր Մասիսները:

ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը գուրկ էր ազգային բովանդակությունից: Այն թեև հռչակում էր ժողովրդավարության որոշ նորմեր սակայն կոմունիստական ամբողջատիրության պայմաններում դրանց իրագործումը գրեթե բացառվում էր:

Այնուհանդերձ, ՀՍԽՀ Սահմանադրությունն առաջինն էր հայոց պետականության պատմության մեջ:

Հայաստանը Անդրդաշնության կազմավորման գործընթացում:
Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի փոխհարաբերությունները հստակեցնելու համար այդ հանրապետությունների «կոմունիստ ընկերներին» ուղղված 1921 թ. ապրիլի 14-ի նամակ-հրահանգով հանդես եկավ Վ. Լենինը: Նամակն իր հետ տարածաշրջան էր բերել Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Նամակ-հրահանգում առաջ էր քաշվում խորհրդային հան-

րապետությունների միջև տնտեսական և ռազմաքաղաքական սերտ դաշինք հաստատելու գաղափարը: Միավորման ձև ընտրվեց խորհրդային դաշնությունը:

1921 թ. նոյեմբերին Բաքվում կայացած ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումն անհետաձգելի ու անհրաժեշտ համարեց հանրապետությունների միջև դաշնային միութենական պայմանագրի ստորագրումը: Միավորման գործընթացը, սակայն, հարթ չէր: Դիմադրություն էր ցուցաբերում Վրաստանի կոմկուսի ղեկավարության մի մասը՝ հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանու գլխավորությամբ: Նրանց կարծիքով՝ դաշնության կազմավորման համար չկային իրական նախադրյալներ, և այն պարտադրված էր կենտրոնական իշխանությունների կողմից: Պնդելով Անդրկովկասի հանրապետությունների իրական անկախությունը պահպանելու անհրաժեշտությունը՝ Մդիվանին և իր կողմնակիցները հանդես էին գալիս հանրապետությունների միջև երկկողմ պայմանագրային հարաբերություններ հաստատելու առաջարկությամբ: Վրացական կողմի այս դիրքորոշումը Ռուսաստանի կոմկուսի վերնախավի կողմից որակվեց որպես ազգային թեքում, որի դեմ անգիջում պայքար ծավալվեց:

Հայաստանի իշխանությունները կողմ էին Անդրկովկասյան Դաշնության (Անդրդաշնության) ստեղծմանը և դրանում տեսնում էին երկիրն ու ժողովրդին արտաքին վտանգներից

պաշտպանելու, մեկուսացումից, հասարակական-տնտեսական ծանր վիճակից դուրս բերելու հնարավորություն:

1922 թ. մարտի 12-ին Թիֆլիսում հրավիրված Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կենտգործկոմների ներկայացուցիչների լիազոր-կոնֆերանսը հաստատեց Անդրդաշնություն կազմելու մասին միութենական պայմանագիրը: Դրանով իրականություն էր դառնում **Անդրկովկասի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դաշնային Միությունը** (ԱԽՍՀՄ): Կոնֆերանսն ամրագրում էր դաշնություն կազմող հանրապետությունների «լիակատար անկախությունը և ինքնուրույնությունը»: Սակայն գործնականում միութենական պայմանագիրը հնարավորություն էր ստեղծում զգալիորեն սահմանափակելու Անդրկովկասի հանրապետությունների ինքնիշխանությունը:

Անդրդաշնության ստեղծումը խորհրդային իշխանությունների համար ուներ զուտ քաղաքական նշանակություն: ԱԽՍՀՄ-ն գոյատևեց ընդամենը մի քանի ամիս: 1922 թ. դեկտեմբերի 10-13-ը Բաքվում հրավիրված Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարում այն վերափոխվեց **Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության** (ԱԽԴՍՀ): Միության վերածումը հանրապետության ավելի էր սահմանափակում ազգությունների իրավունքները:

Համագումարն ընդունեց նաև ԱԽԴՍՀ Սահմանադրությունը և որո-

շեց խորհրդային մյուս հանրապետությունների՝ ՌՄԴԽՀ-ի (Ռուսաստան), ՌԽՖՍՀ-ի (Ուկրաինա) և ԲՍՖՀ-ի (Բելոռուս) հետ միավորվել նոր ստեղծվող պետական կազմավորման՝ ԽՍՀՄ-ի (Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն) կազմում:

Անդրկովկասի Դաշնությունը գոյատևեց մինչև 1936 թ.:

ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը: 1922 թ. երկրորդ կեսից ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը վճռական քայլեր ձեռնարկեց այդ ժամանակ նախկին ցարական կայսրության տարածքում առաջացած խորհրդային հանրապետությունների հետ Խորհրդային Ռուսաստանի միջպետական փոխհարաբերությունները կարգավորելու համար: Այդ նպատակով 1922 թ. օգոստոսին ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով՝ խորհրդային բոլոր հանրապետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Օգոստոսի վերջին հանձնաժողովի քննարկմանը ներկայացվեց հանձնաժողովի անդամ և փաստացի ղեկավար Ի. Ստալինի մշակած «ՌՄԴԽՀ-ի և անկախ հանրապետությունների փոխհարաբերությունների մասին բանաձևի նախագիծը»: Համաձայն դրա՝ Հայաստանը, Ադրբեջանը, Վրաստանը, Բելոռուսը և Ուկրաինան մտնելու էին ՌՄԴԽՀ-ի կազմի մեջ՝ ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով: Նախագծի համաձայն, որը ստացավ «ստալինյան ինքնավարացման ծրագիր» անվանումը, խորհրդային ազգային հանրապետությունները

կորցնելու էին իրենց ինքնիշխանությունը: Բացառությամբ Վրաստանի, որը պնդում էր հանրապետությունների անկախությունը պահպանելու անհրաժեշտության գաղափարը, խորհրդային բոլոր հանրապետությունների կոմկուսները հավանության արժանացրին ստալինյան նախագիծը:

Սակայն այդ նախագծի դեմ վճռականորեն հանդես եկավ խորհրդային պետության ղեկավար Վ. Լենինը: Նա առաջարկեց հանրապետությունների միավորումն անցկացնել սկզբունքորեն այլ հիմքի վրա. բոլորին, այդ թվում՝ Խորհրդային Ռուսաստանին, միավորել նոր պետականության մեջ՝ պահպանելով նրանց ինքնիշխանությունը և միությունից դուրս գալու իրավունքը: Լենինի առաջարկի հիման վրա 1922 թ. հոկտեմբերի 6-ին ընդունվեց նոր նախագիծ, որում հրամայական էր դիտվում Ուկրաինան, Բելոռուսը, Անդրդաշնությունը և Ռուսաստանը Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմում միավորելու մասին պայմանագրի ստորագրումը:

ԽՍՀՄ կազմավորման հարցն իր վերջնական լուծումը ստացավ 1922 թ. դեկտեմբերի վերջին Մոսկվայում հրավիրված խորհրդային չորս հանրապետությունների լիազոր-պատվիրակությունների կոնֆերանսում: Այստեղ հաստատվեցին ԽՍՀՄ-ի կազմավորման մասին Հռչակագրի և Միութենական պայմանագրի նախագծերը: **Դեկտեմբերի 30-ին** այդ նախագծերը ստորագրվեցին

Խորհրդային Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելոռուսի և Անդրդաշնության ներկայացուցիչների կողմից ու հաստատվեցին ԽՍՀՄ խորհուրդների՝ պետության բարձրագույն օրենսդիր մարմնի առաջին համագումարում:

Խորհրդային Միությունը, որը գոյատևեց շուրջ 70 տարի և կազմալուծվեց 1991 թ. դեկտեմբերին, իրականում

ոչ թե դաշնային միություն էր, այլ միաձույլ կենտրոնացված պետություն: Այդուհանդերձ, ԽՍՀՄ-ի կազմում խորհրդային հանրապետությունները, այդ թվում՝ Հայաստանը, դառնում էին արտաքին տպառնալիքներից պաշտպանված, ստանում տնտեսական, գիտակրթական և մշակութային զարգացման լայն հնարավորություններ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ կայացան ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին ընտրությունները: Ինչ հարցեր քննարկեցին ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին համագումարում:
2. Երբ է ընդունվել ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը: Ըստ նոր Սահմանադրության՝ ո՞ւմ էր պատկանում իշխանությունը: Վերհանձնե՞ր ՀՍԽՀ առաջին սահմանադրության նշանակությունը:
3. Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ, ըստ կոմկուսի, խորհրդային հանրապետությունների պետական միավորումը: Ինչ որոշում կայացրեց 1921 թ. նոյեմբերին կայացած ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումը: Ինչ դիրքորոշում ունեւ դաշնության կազմավորման վերաբերյալ Վրաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը: Ինչո՞ւ Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը հավանություն տվեց Անդրդաշնության կազմավորման հարցին:
4. Թվարկե՞ր Անդրդաշնության ձևավորման նպատակով ստորագրված պայմանագրերը և դրանց հաստատման ժամանակն ու տեղը: Հիմնավորե՞ք, որ ԱԽՍՀԴՄ-ի կազմում երեք հանրապետությունների ինքնիշխանությունը սահմանափակվեց: Երբ և ո՞ր համագումարը հաստատեց ԱԽԴՄՀ-ի ստեղծումը:
5. Ինչ տեսակետի կողմնակից էր Ստալինը խորհրդային հանրապետությունների միավորման հարցում: Ինչո՞ւ Լենինը փոխել տվեց Ստալինի կազմած ծրագիրը: Երբ է ստեղծվել ԽՍՀՄ-ը:

§ 4–5. ՀՍԽՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊԵՐԸ

Հայաստանի առաջին հանրապետությունից խորհրդային հանրապետությանն անցել էր հարևան չորս երկրներից երեքի՝ Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ տա-

րածքային–սահմանային չլուծված խնդիրների ծանր «ժառանգությունը»: Բացառություն էր Իրանը, որի հետ սահմանային վեճեր չկային, և հաստատվել էին բարիդրացիական

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԻՇ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ 1921-1936 ԹԹ.

հարաբերություններ։ Քեմալական Թուրքիայի կողմից բռնազավթված հայկական տարածքների հարցը որոշվելու էր ապագայում գումարվելիք խորհրդա-թուրքական կոնֆերանսում։ Հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքներ էին համարվում Զանգեզուրը, Լեռնային Ղարաբաղն (Արցախը) ու Նախիջևանը, իսկ հայ-վրացական՝ Լոռին և Զավախքը՝ Ախալքալաքի

գավառը։ Հայ կոմունիստները վճռական էին տրամադրված սահմանների խնդրի արդարացի լուծման հարցում։ Սակայն վճռորոշ էր լինելու Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը։

Լոռու և Զավախքի հիմնախնդիրը։ Հայաստանի խորհրդայնացումով նպաստավոր իրավիճակ էր ստեղծվել հայ-վրացական տարածքային խնդիրներից մեկը՝ Լոռու «չեզոք գոտու»

խնդիրը, ՀՍԽՀ օգտին լուծելու համար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, երբ քեմալական զորքերի՝ Լոռի ներխուժելու վտանգը վերացած էր, Հայկեղկոմը Վրաստանի իշխանություններից պարբերաբար պահանջում էր վրացական զորքերը դուրս բերել «չեզոք գոտուց», սակայն ապարդյուն: Վրացական կողմը ձգտում էր Լոռին բռնակցելու Վրաստանին: Հայ-վրացական տարածքային վեճը հայտնվում է Խորհրդային Ռուսաստանի ուշադրության կենտրոնում: Հրատապ էր դարձել նաև Վրաստանի խորհրդայնացման հարցը, որի լուծման սկիզբն էր լինելու ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի և ՀՍԽՀ իշխանությունների կողմից Լոռիում վրացական զինագրավման դեմ կազմակերպված ժողովրդական ապստամբությունը: Այն ղեկավարելու համար Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր) կազմավորված սպայակույտի պետ է նշանակվում ՀՍԽՀ ռազմգործող-կոմի տեղակալ **Հովսեփ Լազյանը**: Սպայակույտին կից կազմավորվում է Ղարաքիլիսայի հատուկ նշանակության ջոկատը (Լոռու պարտիզանական գունդ):

Ապստամբությունը սկսվում է 1921 թ. փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը, երբ **Արտաշես Ստեփանյանի** գլխավորությամբ մի խումբ հայ պարտիզաններ ականագերծում են Շահալիի (Վահագնի) երկաթուղային կամուրջը: Ապստամբ խմբերին շուտով օգնության են հասնում հայկական և 11-րդ Կարմիր բանակների հեծելազորային գումարտակները: Եռօրյա

համառ մարտերից հետո՝ փետրվարի 15-ին, ամբողջ «չեզոք գոտին» ազատագրվում է 7 հազարանոց վրացական զորամիավորումից: Գերի են ընկնում շուրջ 3 հազար զինվոր և սպա, առգրավվում է մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք: Լոռիում հաստատված խորհրդային իշխանությունն այսուհետ ենթարկվելու էր Խորհրդային Հայաստանին: Լոռու ազատագրումը հայ բնակչության միահամուռ ցանկությունն էր:

Ապստամբության հաղթական ավարտը հնարավորություն է ընձեռում Ռուսաստանին շարունակելու վճռական գործողությունները Վրաստանը խորհրդայնացնելու ուղղությամբ: Կոտրելով վրացական զորքերի դիմադրությունը՝ **1921 թ. փետրվարի 25-ին** Կարմիր բանակի զորամասերը մտնում են Թիֆլիս: Մինչև մարտի կեսերը խորհրդային կարգեր են հաստատվում ամբողջ Վրաստանում:

Հայ-վրացական հարաբերություններում մեկ այլ տարածքային վիճելի հարց էր հայկական **Ջավախքի** խնդիրը: 1921 թ. փետրվարի վերջին և մարտի սկզբին Ախալքալաքի գավառը ենթարկվել էր քեմալական Թուրքիայի հարձակմանը, ինչը նոր զրկանքներ էր պատճառել ջավախահայությանը: Նրանց նկատմամբ շարունակվում էր նաև վրացական իշխանությունների խտրական քաղաքականությունը: Ստեղծված իրավիճակը ստիպում էր հայությանը պայքարել ՀՍԽՀ-ին միանալու համար: Վերջինիս իշխանությունները նույնպես խնդիրը բարձ-

խնդիրը, ՀՍԽՀ օգտին լուծելու համար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, երբ քեմալական զորքերի՝ Լոռի ներխուժելու վտանգը վերացած էր, Հայկեղկոմը Վրաստանի իշխանություններից պարբերաբար պահանջում էր վրացական զորքերը դուրս բերել «չեզոք գոտուց», սակայն ապարդյուն: Վրացական կողմը ձգտում էր Լոռին բռնակցելու Վրաստանին: Հայ-վրացական տարածքային վեճը հայտնվում է Խորհրդային Ռուսաստանի ուշադրության կենտրոնում: Հրատապ էր դարձել նաև Վրաստանի խորհրդայնացման հարցը, որի լուծման սկիզբն էր լինելու ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի և ՀՍԽՀ իշխանությունների կողմից Լոռիում վրացական զինագրավման դեմ կազմակերպված ժողովրդական ապստամբությունը: Այն ղեկավարելու համար Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր) կազմավորված սպայակույտի պետ է նշանակվում ՀՍԽՀ ռազմգործադրկոմի տեղակալ **Հովսեփ Լազյանը**: Սպայակույտին կից կազմավորվում է Ղարաքիլիսայի հատուկ նշանակության ջոկատը (Լոռու պարտիզանական գունդ):

Ապստամբությունը սկսվում է 1921 թ. փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը, երբ **Արտաշես Ստեփանյանի** գլխավորությամբ մի խումբ հայ պարտիզաններ ականագերծում են Շահալիի (Վախագնի) երկաթուղային կամուրջը: Ապստամբ խմբերին շուտով օգնության են հասնում հայկական և 11-րդ Կարմիր բանակների հեծելազորային գումարտակները: Եռօրյա

համառ մարտերից հետո՝ փետրվարի 15-ին, ամբողջ «չեզոք գոտին» ազատագրվում է 7 հազարանոց վրացական զորամիավորումից: Գերի են ընկնում շուրջ 3 հազար զինվոր և սպա, առգրավվում է մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք: Լոռիում հաստատված խորհրդային իշխանությունն այսուհետ ենթարկվելու էր Խորհրդային Հայաստանին: Լոռու ազատագրումը հայ բնակչության միահամուռ ցանկությունն էր:

Ապստամբության հաղթական ավարտը հնարավորություն է ընձեռում Ռուսաստանին շարունակելու վճռական գործողությունները Վրաստանը խորհրդայնացնելու ուղղությամբ: Կոտրելով վրացական զորքերի դիմադրությունը՝ **1921 թ. փետրվարի 25-ին** Կարմիր բանակի զորամասերը մտնում են Թիֆլիս: Մինչև մարտի կեսերը խորհրդային կարգեր են հաստատվում ամբողջ Վրաստանում:

Հայ-վրացական հարաբերություններում մեկ այլ տարածքային վիճելի հարց էր հայկական **Ջավախքի** խնդիրը: 1921 թ. փետրվարի վերջին և մարտի սկզբին Ախալքալաքի գավառը ենթարկվել էր քեմալական Թուրքիայի հարձակմանը, ինչը նոր զրկանքներ էր պատճառել ջավախահայությանը: Նրանց նկատմամբ շարունակվում էր նաև վրացական իշխանությունների խտրական քաղաքականությունը: Ստեղծված իրավիճակը ստիպում էր հայությանը պայքարել ՀՍԽՀ-ին միանալու համար: Վերջինիս իշխանությունները նույնպես խնդիրը բարձ-

բացնելու առիթը բաց չէին թողնում: **1921 թ. հունիսի 25-ից 27-ը** Թիֆլիսում ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի որոշումով հրավիրված Անդրկովկասի հասարակությունների ներքին սահմանները որոշելու հանձնաժողովի անդրանիկ նիստում Հայաստանի միակ ներկայացուցիչ **Ա. Բեկզադյանն** առաջարկում է, ի թիվս Լոռու և Լեռնային Ղարաբաղի, ՀՍԽՀ-ին միացնել նաև Ախալքալաքի գավառը: Առաջարկը, սակայն, կտրականապես մերժվում է հանձնաժողովի ադրբեջանցի և վրացի ներկայացուցիչների կողմից: Վրաց-ադրբեջանական հակահայկական գործակցությանն աջակցում էր նաև հանձնաժողովի նախագահ, Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ս. Կիրովը: Ստեղծված իրավիճակը ստիպում է Ա. Բեկզադյանին հրաժարվել հանձնաժողովի աշխատանքներին իր հետագա մասնակցությունից և պնդել, որ վիճելի բոլոր հարցերը փոխանցվեն Կովկասյան բյուրոյի պլենումի քննարկմանը:

Լոռու «չեզոք գոտու», ինչպես նաև Ախալքալաքի ու Խրամի (Ծալկայի) հայ-վրացական վիճելի տարածքների խնդիրն իր հանգուցալուծումը ստացավ Թիֆլիսում **1921 թ. հուլիսի 2-7-ը** գումարված ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 7-ի նիստում: Որոշվեց Լոռու «չեզոք գոտին» թողնել Հայաստանի կազմում, իսկ Ախալքալաքի և Խրամի շրջանների հարցը փոխանցել Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի քննարկմանը: Վերջինս հուլիսի 16-ին հաստատեց

Լոռու մասին Կովկասյան բյուրոյի որոշումը, իսկ Ախալքալաքի և Խրամի շրջանների գիջումը Խորհրդային Հայաստանին համարեց անսպասարկահարմար: Հայ-վրացական սահմանագատման մասին վերջնական համաձայնագիրը ստորագրվեց **1921 թ. նոյեմբերի 6-ին** Թիֆլիսում ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Մյասնիկյանի և Վրաստանի հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանու կողմից: Լոռին, բացառությամբ սահմանամերձ հայաբնակ մի քանի գյուղերի (Աղ-Քյոբփի, Օփրեթ, Խոժոռնի և այլն), մնում էր Խորհրդային Հայաստանի, իսկ պատմական Ջավախքը՝ Վրաստանի կազմում:

Հետագա տարիներին հայկական կողմը փորձեց Ջավախքի և Հյուսիսային Լոռու հայության համար հասնել Վրաստանի կազմում գոնե տարածքային ինքնավարության, սակայն հաջողություն չունեցավ:

Ջանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի հիմնախնդիրը: Տարածքային սահմանագատման հարցերում առավել խոր հակասություններ գոյություն ունեին հայ-ադրբեջանական հարաբերություններում: Հայաստանի խորհրդայնացման կապակցությամբ Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմը 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին թեև հանդես էր եկել «Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության մաս ճանաչելու» հայտարարությամբ, սակայն հետագայում ոչ միայն հրաժարվեց իր

իսկ հայտարարությունից, այլև գործի դրեց բոլոր միջոցները հայկական երկրամասերն Ադրբեջանին բռնակցելու համար:

Զանգեզուրցիների հերոսական պայքարի շնորհիվ ռուս-թուրք-թաթարական զորքերի զինագրավումից ազատագրված **Զանգեզուրի երկրամասը** Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո պահպանում էր ինքնուրույնությունը: Թերահավատորեն վերաբերվելով Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմի վերը նշված հայտարարությանը, ինչպես նաև այն փաստին, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով Խորհրդային Ռուսաստանը նույնպես Զանգեզուրը ճանաչել էր ՀՍԽՀ կազմում՝ **դեկտեմբերի 25-ին Սյունիքի Տաթևի վանքում** հրավիրված համազանգեզուրյան համագումարը երկրամասը հռչակեց «**ինքնավար Սյունիք**», քանի դեռ քաղաքական իրադրությունը հնարավորություն չի ընձեռի Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու համար: Սյունիքի սպարապետ նշանակվեց երկրամասի ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատար **Գաբեգին Նժդեհը**:

Խորհրդային իշխանությունները Զանգեզուրի խորհրդայնացման խնդիրը փորձում էին լուծել բանակցությունների միջոցով: Այդ նպատակով 1921 թ. փետրվարի 2-ին դիվանագիտական առաքելությամբ Գորիս է ժամանում 11-րդ Կարմիր բանակի և Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների միացյալ պատվիրա-

կությունը: Գ. Նժդեհը Զանգեզուրի խորհրդայնացման մի շարք նախապայմաններ է դնում. քննալական զորքերի հեռացում Հայաստանի զինագրավված շրջաններից, Նախիջևանի և Լեռնային Ղարաբաղի փաստացի միացում Հայաստանին և այլն: Բանակցությունները ձախողվում են:

Զանգեզուրի անվտանգությունն ապահովելու համար 1921 թ. փետրվարի 16-ին Նժդեհի զինակից Յապոնի (Հ. Պարոնյան) ջոկատը ազատագրում է Դարալագյազը: Կարմիր բանակի զորամասերը լուրջ դիմադրություն ցույց չեն տալիս, իսկ մոտ 400 կարմիրբանակայիններ գերի են հանձնվում: Զանգեզուրում մեծ ոգևորություն է առաջացնում նաև Փետրվարյան ապստամբության հաղթանակի լուրը: 1921 թ. մարտի 5-ին Յապոնի ուժերն ազատագրում են Նոր Բայազետը, սակայն Հայրենիքի փրկության կոմիտեին օգնության հասնելու և նրա զինված ուժերին միանալու ջանքերն ապարդյուն են անցնում:

Փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո Կարմիր բանակը, շարունակելով ապստամբների հետապնդումը և ապրիլի 15-ին գրավելով Դարալագյազը, ընդհուպ մոտենում է Սիսիանի ու Գորիսի սահմաններին: Կարմիր բանակի զորամասերին հաջողվում է ճնշել նաև Նժդեհի զինակից **Թևանի (Ստեփանյան)** գլխավորած ժողովրդական ապստամբությունը Ղարաբաղում: Թևանի ջոկատը նահանջում է դեպի Զանգեզուր, իսկ Արցախում հաստատվում

իսկ հայտարարությունից, այլն գործի դրեց բոլոր միջոցները հայկական երկրամասերն Ադրբեջանին բռնակցելու համար:

Զանգեզուրցիների հերոսական պայքարի շնորհիվ ռուս-թուրք-թաթարական զորքերի զինագրավումից ազատագրված **Զանգեզուրի երկրամասը** Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո պահպանում էր ինքնուրույնությունը: Թերահավատորեն վերաբերվելով Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմի վերը նշված հայտարարությանը, ինչպես նաև այն փաստին, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով Խորհրդային Ռուսաստանը նույնպես Զանգեզուրը ճանաչել էր ՀՍԽՀ կազմում՝ **դեկտեմբերի 25-ին Սյունիքի Տաթևի վանքում** հրավիրված համազանգեզուրյան համագումարը երկրամասը հռչակեց «**Ինքնավար Սյունիք**», քանի դեռ քաղաքական իրադրությունը հնարավորություն չի ընձեռի Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու համար: Սյունիքի սպարապետ նշանակվեց երկրամասի ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատար **Գաբեգին Նժդեհը**:

Խորհրդային իշխանությունները Զանգեզուրի խորհրդայնացման խնդիրը փորձում էին լուծել բանակցությունների միջոցով: Այդ նպատակով 1921 թ. փետրվարի 2-ին դիվանագիտական առաքելությամբ Գորիս է ժամանում 11-րդ Կարմիր բանակի և Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների միացյալ պատվիրա-

կությունը: Գ. Նժդեհը Զանգեզուրի խորհրդայնացման մի շարք նախապայմաններ է դնում. քեմալական զորքերի հեռացում Հայաստանի զինագրավված շրջաններից, Նախիջևանի և Լեռնային Դարաբադի փաստացի միացում Հայաստանին և այլն: Բանակցությունները ձախողվում են:

Զանգեզուրի անվտանգությունն ապահովելու համար 1921 թ. փետրվարի 16-ին Նժդեհի զինակից Յապոնի (Հ. Պարոնյան) ջոկատը ազատագրում է Դարալագյազը: Կարմիր բանակի զորամասերը լուրջ դիմադրություն ցույց չեն տալիս, իսկ մոտ 400 կարմիրբանակայիններ գերի են հանձնվում: Զանգեզուրում մեծ ոգևորություն է առաջացնում նաև Փետրվարյան ապստամբության հաղթանակի լուրը: 1921 թ. մարտի 5-ին Յապոնի ուժերն ազատագրում են Նոր Բայազետը, սակայն Հայրենիքի փրկության կոմիտեին օգնության հասնելու և նրա զինված ուժերին միանալու ջանքերն ապարդյուն են անցնում:

Փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո Կարմիր բանակը, շարունակելով ապստամբների հետապնդումը և ապրիլի 15-ին գրավելով Դարալագյազը, ընդհուպ մոտենում է Սիսիանի ու Գորիսի սահմաններին: Կարմիր բանակի զորամասերին հաջողվում է ճնշել նաև Նժդեհի զինակից **Թևանի (Ստեփանյան)** գլխավորած ժողովրդական ապստամբությունը Դարաբադում: Թևանի ջոկատը նահանջում է դեպի Զանգեզուր, իսկ Արցախում հաստատվում

է խորհրդային իշխանություն: Այսպիսով՝ 1921 թ. գարնան ու ամռան ամիսներին Զանգեզուրը մնացել էր անկախության միակ կղզյակն Անդրկովկասում և իր վրա էր սևեռել բոլշևիկների ամբողջ ուշադրությունը: Տաթևում հրավիրված համագանգեզուրյան 2-րդ համագումարը **ապրիլի 27-ին** Ինքնավար Սյունիքը հռչակում է «**Լեռնահայաստան**» և վարչապետ ընտրում Գ. Նժդեհին: Վերջինս պարզևատրվում է «Խուստուփյան արծիվ» շքանշանով: Շատ չանցած՝ **հունիսի 1-ին**, Լեռնահայաստանը վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն, վարչապետ է նշանակվում Սիմոն Վրացյանը, իսկ Նժդեհը պահպանում է զինվորական նախարարի և սպարապետի պաշտոնները:

Այնուհանդերձ, ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հունիսի 3-ի որոշման համաձայն՝ ՀՍԽՀ կառավարությունը հունիսի 13-ին պայքարը դադարեցնելու և խորհրդայնացումն ընդունելու հերթական կոչն է ուղղում Զանգեզուրի կառավարությանը՝ նշելով, որ երկրամասը լինելու է Խորհրդային Հայաստանի կազմում: Սակայն գանգեզուրցիները չեն դադարեցնում պայքարը, ինչը ստիպում է խորհրդային կողմին խնդիրը լուծել ռազմական միջոցներով:

Կարմիր բանակը Զանգեզուրի վրա հարձակվում է ինչպես արևմուտքից՝ Երևանյան զորախմբի, այնպես էլ արևելքից՝ Ադրբեջանում տեղակայված խորհրդային բանակի ուժերով: Հունիսի 26-ին կարմիր զորքերը

վերագրավում են Դարալագյազը, իսկ հունիսի 30-ին՝ մտնում Սիսիան: Վերջինիս անկումից հետո Նժդեհը որոշում է դադարեցնել պայքարը և Գորիսից նահանջում դեպի Կապան՝ զորիսիցներին պատգամելով չդիմադրել հայ-ռուսական կարմիր զորքերին, բայց անխնա լինել, եթե հարձակում ձեռնարկեն ադրբեջանական ջոկատները: Զարգացնելով հարձակումը՝ Կարմիր բանակի զորամասերը հուլիսի 2-ին մտնում են Գորիս, հուլիսի 7-ին՝ Կապան, իսկ հուլիսի 13-ին՝ Մեղրի՝ դրանով ավարտին հասցնելով Զանգեզուրի խորհրդայնացումը:

Նժդեհը թողնում է Զանգեզուրի սահմանները և մի քանի հազար փախստականների հետ անցնում Արաքսի աջ ափը: Հայաստանում գտնվելու վերջին օրերին Հայհեղկումին հղած հուզական նամակում Նժդեհը զգուշացնում է, որ ինքն ընդմիշտ չի հեռանում Լեռնահայաստանից, այլ կվերադառնա, եթե «Երևանի փոխարեն Բաքուն լինի Սյունիքի հողի վրա ոտք դնողը»: Այսպիսով՝ Գարեգին Նժդեհի գլխավորած հերոսական պայքարի շնորհիվ երկրամասը մնում է Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը:

Քանի դեռ Զանգեզուրն անկախ էր, **Լեռնային Ղարաբաղի** հարցը կարծես լուծվում էր Խորհրդային Հայաստանի օգտին: ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի վերոհիշյալ՝ հունիսի 3-ի որոշումով հայկական կառավարությանը հանձնարարվել էր հռչակագրով հայտարարել «Լեռնային Ղարաբաղը

Հայաստանին պատկանելու մասին»։ ՀՄԽՀ Ժողկոմխորհի համապատասխան հայտարարությունը հրապարակվում է 1921 թ. **հունիսի 12-ին**։ Ղարաբաղ է գործուղվում Ասքանազ Մոսվյանը՝ որպես Հայաստանի արտակարգ կոմիսար։ Այդ քայլն առաջ է բերում Ադրբեջանցիների կատաղի դիմադրությունը։ Նրանք Ղարաբաղի հարցում վարում են կոշտ և անզիջում քաղաքականություն։

Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրն իր հանգուցալուծումն է ստանում ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի հուլիսյան պլենումում։ **Հուլիսի 4-ի** նիստում, որին, Կովկասյան բյուրոյի անդամներից բացի, մասնակցում էր նաև ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի անդամ Ի. Ստալինը, քվեարկությամբ ընդունվում է միանգամայն արդարացի որոշում՝ Լեռնային Ղարաբաղը ՀՄԽՀ-ին միացնելու վերաբերյալ։ Որոշմանը, սակայն, դեմ է արտահայտվում Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Ն. Նարիմանովը։ Նա պահանջում է հարցի վերջնական լուծումը փոխադրել Մոսկվա՝ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ։ Բայց հաջորդ օրը՝ հուլիսի 5-ին հրավիրված Կովկասյան բյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստը հօգուտ Ադրբեջանի վերանայում է Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ նախորդ օրը կայացրած որոշումը։ Առանց հարցը քվեարկության դնելու՝ պլենումը որոշում է «Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանական ՄԽՀ սահմաններում՝ նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն»։ Նման որոշումը

«հիմնավորվում էր» Ադրբեջանի հետ երկրամասի տնտեսական կապով։ Ի տարբերություն Նարիմանովի՝ ՀՄԽՀ ներկայացուցիչ, Ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Մյասնիկյանը, հավանաբար ենթարկվելով կոշտ ճնշումների, չի պահանջում խնդրի լուծումը փոխադրել ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ, որի իրավունքը նա ուներ։

Այսպիսով՝ Կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշումով խախտվեց միջազգային իրավունքի հիմնարար՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը, ոտնահարվեցին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության շուրջ 95 տոկոսը կազմող հայերի իրավունքները, անտեսվեցին Խորհրդային Հայաստանի շահերը։ Ահա թե ինչու ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը 1921 թ. հուլիսի 16-ին միանգամայն սխալ և անբավարար ճանաչեց դարաբաղյան հարցի վերաբերյալ Կովկասյան բյուրոյի պլենումի որոշումները և բողոքեց դրանց դեմ։ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության և արցախահայության հաստատական ու հետևողական ջանքերի շնորհիվ, երկու տարվա համառ դիմադրությունից հետո Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ստիպված էին նահանջել և **1923 թ. հուլիսի 7-ի** որոշումով Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրել ինքնավար մարզի կարգավիճակ։ Դրա շնորհիվ էր նաև, որ արցախահայությունը խորհրդային տարիներին միասնաբար դիմակայեց Ադրբեջանի սադրանքներին և ազգային խտրականության քաղաքականությանը։

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո **Նախիջևանում** ստեղծված դրությունը նպաստավոր չէր հայկական կողմի համար: Երկրամասում գտնվող մեծաթիվ թուրք-թաթարական (ադրբեջանական) գործակալները ծավալել էին հակահայկական գործունեություն և ձգտում էին երկրամասն ամբողջությամբ անջատելու Խորհրդային Հայաստանից:

Հայկական տարածքների հարցը Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. պայմանագրերում: Հայաստանի խորհրդայնացումով տարածաշրջանում ստեղծված իրադրությունը հրատապ էր դարձրել խորհրդա-թուրքական նոր կոնֆերանս հրավիրելու հարցը: 1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին քեմալականներին ուղղված հուշագրում ՌՍԴԽՀ կառավարությունն անհրաժեշտ է համարում նախատեսվող կոնֆերանսին Խորհրդային Հայաստանի (ինչպես նաև Ադրբեջանի) ներկայացուցիչների մասնակցությունը: Կոնֆերանսի հայկական պատվիրակությունը՝ Ա. Բեկզադյանի գլխավորությամբ, 1921 թ. հունվարի երկրորդ կեսին ուղևորվում է Մոսկվա՝ իր հետ վերցնելով փաստագրական անհրաժեշտ նյութերի մեծ փաթեթ: Փաստաթղթերը հիմնավորում էին հայկական կողմի այն մոտեցումը, որ ՀՍԽՀ սահմաններում պետք է լինեն 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակի դրությամբ Հայաստանի Հանրապետությանը պատկանող տարածքները: Սակայն թուրքական կողմի համառ ջանքերի արդյունքում

հայկական պատվիրակությանը չթույլատրվեց մասնակցել կոնֆերանսին. թուրքերը պնդում էին, որ հայ-թուրքական խնդիրները կարգավորված են Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով:

Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի դիվանագիտական համատեղ բոլոր ջանքերը՝ ազդելու քեմալականների վրա և փոխելու նրանց թշնամական վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ, որևէ արդյունք չտվեցին. կոնֆերանսը հայտարարվեց երկկողմ՝ ռուս-թուրքական: Կոնֆերանսին թուրքական պատվիրակությունը (նախագահ՝ Յուսուֆ Բեմալ) Մոսկվա հասնելուց առաջ Բաքվում հանդիպումներ ունեցավ Ադրբեջանի ղեկավարության հետ: Մշակվեցին թուրք-ադրբեջանական համատեղ գործողությունների ծրագրեր: Կոնֆերանսի նախօրյակին Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարինանովը հակահայկական բովանդակությամբ բազմաթիվ նամակներ հղեց Վ. Լենինին՝ նախազգուշացնելով. «Թուրքական պատվիրակության հետ բանակցություններում Հայկական հարցը չպետք է դեր խաղա»: Հատկանշական է, որ Մոսկվայի ռուս-թուրքական կոնֆերանսի նախօրին 1921 թ. փետրվարի 23-ին, թուրքական պատվիրակությունը հանդիպել էր Ստալինի հետ, իսկ բացման օրը՝ **փետրվարի 26-ին**, նրանց անձամբ ընդունեց Լենինը: Անդրկովիայան բանակցությունների արդյունքում խորհրդա-թուրքական տարածքային սահմանազատման վիճահարույց հարցերի հիմնական

մասը հարթվեց Թուրքիայի օգտին՝ հայկական տարածքների հաշվին:

Խորհրդա-թուրքական սահմանի որոշման հարցը Ռուսաստանի իշխանությունները շարունակում էին կապել քեմալականների հետ հակաիմպերիալիստական դաշինք ստեղծելու խնդրին: Նրանք զգուշանում էին, որ նույն օրերին Լոնդոնում ընթացող միջազգային կոնֆերանսում քեմալականները կարող են «նետվել Անտանտի գիրկը», ինչը հակասում էր Ռուսաստանի շահերին: Միևնույն ժամանակ բոլշևիկները հայ ժողովրդին կոչ էին անում «հրաժարվել ոչ միայն Մեծ Հայաստանի..., այլև, հնարավոր է, նույնիսկ մշտապես հայկական անվանված հողատարածքների միավորման ավելի համեստ ցանկությունից: Հայաստանին... այլ ելք չի մնում,— ցինիկորեն եզրակացնում էին նրանք,— քան հաշտվել դրա հետ և համաշխարհային հեղափոխության շահերին զոհաբերել և՛ իր երբեմնի հողատարածքները, և՛ իր ժողովրդի այնտեղ մնացած հատվածները»:

Ռուս-թուրքական մոսկովյան բանակցությունները թեև ընթացան բավականին լարված և փոխադարձ անվստահության մթնոլորտում, կողմերին, այնուհանդերձ, հաջողվեց հասնել փոխհամաձայնության: **1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի «Ռուս-թուրքական բարեկամության և եղբայրության»** պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչեց քեմալականների «Ազգային ուխտը», որը թուրքական տարածք էր հռչակում ամբողջ Արև-

մտյան Հայաստանը: Թուրք-հայկական սահմանն անցնելու էր Ախուրյան և Արաքս գետերով՝ թուրքական կողմում թողնելով Կարսի մարզը, Մուրմալուի գավառը (հայոց խորհրդանիշ Արարատ լեռով), որը երբեք նրա կազմում չէր եղել: Նախիջևանը՝ որպես «Նախիջևանի մարզ», ինքնավար տարածքի կարգավիճակով փոխանցվում էր Խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալությանը՝ պայմանով, որ վերջինս այն չի զիջելու մի երրորդ պետության, այսինքն՝ Հայաստանին: Մոսկվայի կոնֆերանսում հայկական շահերի անտեսման կապակցությամբ հայկական պատվիրակությունն ապրիլի 15-ին բողոքի հուշագիր ներկայացրեց ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմին և անձամբ բոլշևիկների առաջնորդ Լենինին, սակայն դա որևէ ազդեցություն չունեցավ:

Այսպիսով՝ քեմալա-բոլշևիկյան գործարքով Հայաստանից խլվեց և Թուրքիային ու Խորհրդային Ադրբեջանին նվիրաբերվեց նրա պատմական տարածքների զգալի մասը: Ո՛չ Խորհրդային Ռուսաստանը, ո՛չ էլ քեմալական Թուրքիան որևէ իրավասություն չունեին առանց հայկական կողմի մասնակցության տնօրինելու հայկական տարածքների և հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Ուստի հայ-թուրքական տարածքային սահմանազատմանը վերաբերող մարտի 16-ի պայմանագրի դրույթները օրինական չէին:

Մոսկվայի պայմանագրով ՀՍԽՀ կազմում էր մնալու դեռևս քեմալականների կողմից գինագրավված

Ալեքսանդրապոլի գավառը: Սակայն թուրքերը չէին շտապում հեռանալ գավառից: Միայն Ռուսաստանի և Իլ-րդ Կարմիր բանակի ղեկավարության սպառնալից հայտարարություններից հետո էր, որ քենավական գործերը 1921 թ. ապրիլի 22-ին լքեցին Ալեքսանդրապոլի գավառը: Թուրքական զինագրավումը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ գավառի բնակչության համար: Քենավական ղեկավարության կողմից արտոնված կոտորածների և ավերածությունների ահավոր պատկերը բացահայտվեց միայն գավառի ազատագրումից հետո: Դրանք ուսումնասիրելու համար ստեղծված ՀՍԽՀ պետական հանձնաժողովի պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ 1920 թ. նոյեմբեր – 1921 թ. ապրիլ ամիսներին քենավականները գավառում կոտորել էին մոտ 60 հազար մարդու, այդ թվում կանանց և երեխաների, գերության քշել 25 հազար մարդու (Նրանց զգալի մասը ոչնչացվեց), սովամահ էր եղել ավելի քան 30 հազար մարդ:

Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել, որ Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև կնքվելիք պայմանագրում վերջիններս «պարտադիր կերպով ճանաչեն սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են իրենց»:

Քենավականների պահանջով խորհրդա-թուրքական նոր կոնֆե-

րանսը հրավիրվելու էր Նրանց կողմից բռնագավառված Կարսում: Կոնֆերանսի համար Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միասնական ծրագրի դրույթները հաստատվեցին ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 3-ի՝ «Կարսի կոնֆերանսի մասին» որոշումով: Նրանում մասնավորապես նշվեց, որ անհրաժեշտ է խստորեն պահպանել Մոսկվայի պայմանագրի շրջանակները, «ոչ մի դեպքում թույլ չտալ Կովկասի հանրապետությունների մեկուսի ելույթները, բոլոր հարցերում լինել միահամուռ»: Կոնֆերանսի հետ կապված իր հարցերը նախապատրաստեց նաև ՀՍԽՀ կառավարությունը, որն առաջարկում էր Նախիջևանի մարզի խնամակալությունը հանձնել Խորհրդային Հայաստանին, իրեն տրամադրել Օլթիի և Կադզվանի հանքավայրերի, Սարիղամիշի անտառների, Կարսի խոտհարքների, Կողբի աղահանքերի շահագործման իրավունքը: Առաջ էին քաշվում նաև Թուրքիայի և Հայաստանի միջև արտաքին ազատ առևտրի, արևմտահայ գաղթականների հայրենի օջախները վերադառնալու, Նրանց կրած վնասների փոխհատուցման, Թուրքիայում հայ բնակչության հավասար իրավունքների և այլ հարցեր: Այսպիսով՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, անտեսելով Մոսկվայի պայմանագրի դրույթները, փորձում էին հանդես գալ ոչ միայն որպես հայկական տարածքների պահանջատեր, այլև արևմտահայերի իրավունքների պաշտպան:

Անքանազ Մոսվյան

Կարսի կոնֆերանսը լարված պայմաններում ընթացավ **1921 թ. սեպտեմբերի 26-ից մինչև հոկտեմբերի 13-ը**: Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ **Յակով Գանեցկու** համաձայնությամբ հայկական պատվիրակությունը, որի նախագահն էր ՀՍԽՀ արտգործոժողկոմ Անքանազ Մոսվյանը, թուրքերին առաջարկեց Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնել միջնադարյան մայրաքաղաք Անիի ավերակները, Կողբի աղահանքերը, քեմալականների կողմից Ալեքսանդրապոլի դեպոյի թալանված գույքը և այլն: Մակայն թուրքական պատվիրակությունը, որի նախագահն էր Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան, որն էլ զիջման չգնաց:

Մի կողմից՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի խորհրդային հանրապետությունների, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև, ՌՄԴԽՀ ներկայացուցչի մասնակցությամբ **1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում** ստորագրված «Բարեկամության պայմանագրով», ըստ էության, վերադարձվում էր Մոսկվայի մարտի 16-ի ռուս-թուրքական

պայմանագիրը՝ նույն սահմաններով: Հայկական կողմի միակ ձեռքբերումը կարելի է համարել այն, որ ՀՍԽՀ օգտին ուղղվեց Նախիջևանի մարզի հյուսիսարևմտյան սահմանը (նախկին Երևանի գավառի հարավային փոքր տարածքը՝ Արագդայանը՝ Գայլի դրունք վայրի մոտ, մնում էր ՀՍԽՀ սահմաններում) և Կարսի պայմանագրում տեղ չգտավ մարտի 16-ի պայմանագրի այն կետը, որով մարզի նկատմամբ խնամակալությունն Ադրբեջանն իրավունք չունեց զիջելու «մի երրորդ պետության»: Դրանով Ադրբեջանը զրկվեց ապագայում Նախիջևանի հետ կապված որևէ հարցով Թուրքիային դիմելու իրավական հնարավորությունից: Թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանի ինքնիշխանությունը:

Այսպիսով՝ Ռուսաստանի պարտադրանքով Խորհրդային Հայաստանը ստորագրեց Մոսկվայի պայմանագիրը, սակայն Հայաստանի իշխանությունները առիթը բաց չէին թողնում իրենց դժգոհությունը հայտնելու համար: Փաստաթուղթը ստորագրած Ա. Մոսվյանը նշում է. *«Մենք չենք կարող երբևիցե հրաժարվել հողային սրահանջներից, որոնք մեզ համար անհրաժեշտություն են, մեր կենսունակության և ապրելու կարելիության առաջին պայմանը»*:

Միջազգային իրավական նորմերի տեսանկյունից Կարսի պայմանագիրն ինքնուրույն փաստաթուղթ հանդիսանալ չի կարող, քանի որ անմիջականորեն բխում էր մարտի 16-ի ռուս-

թուրքական պայմանագրից: Եվ քանի որ վերջինս ստորագրած կողմերն առանց որևէ լիազորության միջամտել էին պայմանագրի կողմ չհանդիսացող ինքնիշխան պետության (պետությունների) տարածքային ամբողջականության հարցերին, ուստի Կարսի պայմանագրի նկատմամբ նույնպես հայկական կողմն իրավական պարտավորություն կրել չի կարող:

Այսպիսով՝ ՀՍԽՀ սահմանների որոշման հարցում Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան ղեկավարության դիրքորոշումը հայանպաստ չէր. ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան Հայաստանի տարածքների զգալի մասը դուրս մնաց Խորհրդային Հայաստանի սահմաններից:

Հանրապետության արտաքին կապերը: 1920–1922 թթ. Խորհրդային Հայաստանը ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերում թեև առաջնորդվում էր ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշումներով և հրահանգներով, այնուհանդերձ, մինչև Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ կազմավորումն ուներ ինքնիշխան կարգավիճակ: Նա միջպետական հարաբերություններում առևտրատնտեսական կապեր էր հաստատել ինչպես խորհրդային հանրապետությունների, այնպես էլ արտասահմանյան մի շարք երկրների ու միջազգային կազմակերպությունների հետ:

ՀՍԽՀ արտաքին քաղաքական գործունեությունը սկզբնական շրջանում իրականացնում էր Ռազմհեղկոմը, ապա արտաքին գործերի ժողկոմա-

տը, որը 1920–1922 թթ. ղեկավարել են Ա. Բեկզադյանը և Ա. Մոսվյանը:

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ սերտ կապեր հաստատելու գործում մեծ էր Մոսկվայում հիմնված ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցչության և նրա ղեկավար **Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի** դերը: Մինչև 1921 թ. նոյեմբերի կեսերը, երբ կենտրոնական իշխանությունների պարտադրանքով հայկական կառավարությունը որոշում ընդունեց խորհրդային հանրապետություններում ՀՍԽՀ դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչությունների վերացման մասին, դրանք գործում էին նաև խորհրդային հանրապետություններում՝ Վրաստանում, Ադրբեջանում, Ռևրաինայում և այլուր:

Խորհրդային Հայաստանը դիվանագիտական առնչություններ ուներ և առևտրական կապեր էր հաստատել իր անմիջական հարևաններ Իրանի և Թուրքիայի հետ: Վերջինիս հետ հարաբերությունները թեև խիստ լարված էին, սակայն Կ. Պոլսում գործում էր տնտեսական ներկայացուցիչ, որը կապեր էր հաստատել Եվրոպայի և Ամերիկայի հայկական շրջանների հետ՝ օգնություն հայթայթելու և Հայաստան ուղարկելու նպատակով: Կարսում հաստատվել էր ՀՍԽՀ ներկայացուցչությունը:

Իրանի հետ ՀՍԽՀ հարաբերությունները կրում էին բարիդրացիական բնույթ, առևտրատնտեսական սերտ կապեր էին հաստատվել Մակուի խանության հետ, կնքվել էր համապատասխան պայմանագիր:

թուրքական պայմանագրից: Եվ քանի որ վերջինս ստորագրած կողմերն առանց որևէ լիազորության միջամտել էին պայմանագրի կողմ չհանդիսացող ինքնիշխան պետության (պետությունների) տարածքային ամբողջականության հարցերին, ուստի Կարսի պայմանագրի նկատմամբ նույնպես հայկական կողմն իրավական պարտավորություն կրել չի կարող:

Այսպիսով՝ ՀՍԽՀ սահմանների որոշման հարցում Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան ղեկավարության դիրքորոշումը հայանպաստ չէր. ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան Հայաստանի տարածքների զգալի մասը դուրս մնաց Խորհրդային Հայաստանի սահմաններից:

Հանրապետության արտաքին կապերը: 1920–1922 թթ. Խորհրդային Հայաստանը ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերում թեև առաջնորդվում էր ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշումներով և հրահանգներով, այնուհանդերձ, մինչև Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ կազմավորումն ուներ ինքնիշխան կարգավիճակ: Նա միջպետական հարաբերություններում առևտրատնտեսական կապեր էր հաստատել ինչպես խորհրդային հանրապետությունների, այնպես էլ արտասահմանյան մի շարք երկրների ու միջազգային կազմակերպությունների հետ:

ՀՍԽՀ արտաքին քաղաքական գործունեությունը սկզբնական շրջանում իրականացնում էր Ռեզնիսկույի, ապա արտաքին գործերի ժողկոմա-

տը, որը 1920–1922 թթ. ղեկավարել են Ա. Բեկզադյանը և Ա. Մռավյանը:

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ սերտ կապեր հաստատելու գործում մեծ էր Մոսկվայում հիմնված ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցչության և նրա ղեկավար **Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի** դերը: Մինչև 1921 թ. նոյեմբերի կեսերը, երբ կենտրոնական իշխանությունների պարտադրանքով հայկական կառավարությունը որոշում ընդունեց խորհրդային հանրապետություններում ՀՍԽՀ դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչությունների վերացման մասին, դրանք գործում էին նաև խորհրդային հանրապետություններում՝ Վրաստանում, Ադրբեջանում, Ուկրաինայում և այլուր:

Խորհրդային Հայաստանը դիվանագիտական առնչություններ ուներ և առևտրական կապեր էր հաստատել իր անմիջական հարևաններ Իրանի և Թուրքիայի հետ: Վերջինիս հետ հարաբերությունները թեև խիստ լարված էին, սակայն Կ. Պոլսում գործում էր տնտեսական ներկայացուցիչ, որը կապեր էր հաստատել Եվրոպայի և Ամերիկայի հայկական շրջանների հետ՝ օգնություն հայթայթելու և Հայաստան ուղարկելու նպատակով: Կարսում հաստատվել էր ՀՍԽՀ ներկայացուցչությունը:

Իրանի հետ ՀՍԽՀ հարաբերությունները կրում էին բարիդրացիական բնույթ, առևտրատնտեսական սերտ կապեր էին հաստատվել Մակուի խանության հետ, կնքվել էր համապատասխան պայմանագիր:

երևանում գործունեությունն էր շարունակում պարսկական հյուպատոսությունը: 1921 թ. աշնան կեսերից Իրանի հայաշատ Թեհրան և Թավրիզ քաղաքներում սկսեցին գործել ՀՄԻՀ ներկայացուցչությունը և գլխավոր հյուպատոսությունը: Վերջիններս մեծ աշխատանք կատարեցին Իրանում ապաստանած հայ գաղթականներին ՀՄԻՀ տեղափոխելու գործում:

Խորհրդային Հայաստանում շարունակում էին գործել իտալական «Սագո» և շվեդական «Բալթիկ» առևտրական ընկերությունները, ամերիկյան և անգլիական նպաստամատույց կոմիտեները:

Այնուհանդերձ, խորհրդային բոլոր հանրապետությունների արտաքին կապերը և գործունեությունը սահմանափակ էին և խստորեն հսկվում էին Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից: ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1921 թ. դեկտեմբերի 8-ի որոշումով խորհրդային հանրապետություններին արգելվում էր ստորագրել միջազգային որևէ պայմանագիր՝ «առանց

ՌՄԴԽՀ արտգործժողկոմատի հետ նախապես համաձայնեցնելու», իսկ արտասահմանում հանրապետությունների բոլոր ներկայացուցիչները պետք է ենթարկվեին ՌՄԴԽՀ լիազոր ներկայացուցիչներին:

Ռուսաստանը ստանձնել էր նաև միջազգային ասպարեզում խորհրդային մյուս պետությունների շահերը ներկայացնելու և պաշտպանելու պարտավորությունը: 1922 թ. հունվարի սկզբին ստանալով Ճենովայի միջազգային կոնֆերանսին մասնակցելու հրավեր՝ ՌՄԴԽՀ կառավարությունն անհրաժեշտ համարեց ստեղծել խորհրդային բոլոր հանրապետությունների միասնական դիվանագիտական ճակատ: Միացյալ խորհրդային պատվիրակության անդամների թվում էր նաև ՀՄԻՀ ներկայացուցիչ Ա. Բեկզադյանը:

ԽՍՀՄ-ի ստեղծումով խորհրդային ազգային հանրապետությունների, այդ թվում Հայաստանի ինքնուրույն արտաքին գործունեությունը և կապերն ավելի սահմանափակվեցին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Տարածքային-սահմանային ինչ խնդիրներ էին ծառացել Խորհրդային Հայաստանի առջև: Ինչ զարգացում ստացան դեպքերը Լոռու «չեզոք գոտու» շուրջ: Ինչ նպատակով Խորհրդային Ռուսաստանն օգնեց Լոռու ապստամբությանը: Ներկայացրե՞ք Ջավախքի հիմնահարցը: Հայ-վրացական տարածքային սահմանագատումը ո՞ր համաձայնագրով կատարվեց:
2. Ինչո՞ւ Ադրբեջանի հեղկոմը հրաժարվեց 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի իր որոշումից: Ներկայացրե՞ք Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության ընթացքը 1920 թ. վերջին և

1921 թ. ընթացքում: Ինչ նշանակություն ունեցավ Զանգեզուրի հերոսական պայքարը:

3. Լուսաբաններ Լեոնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորման գործընթացը 1921 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Ստալինը տեղի տվեց Ադրբեջանի ղեկավարության պահանջներին: Ե՞րբ է ստեղծվել Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը:
4. Ինչո՞վ էր պայմանավորված ռուս-թուրքական նոր կոնֆերանսի հրավիրումը: Որո՞նք էին հայկական տարածքները թուրքերին զիջելու բոլշևիկների քաղաքականության պատճառները: Վերհանձն մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրի հակահայկական էությունը: Փաստերով հիմնավորել, որ Կարսի կոնֆերանսում ևս ունեահարվեցին Հայաստանի և հայերի իրավունքներն ու շահերը: Ինչ լուծում ստացավ Նախիջևանի հարցը: Ձեր կարծիքով՝ իրավական ուժ ունի՞ Կարսի պայմանագիրը Հայաստանի երրորդ հանրապետության համար:
5. Ո՞ր պետությունների հետ էր դիվանագիտական կամ առևտրային հարաբերություններ հաստատել Խորհրդային Հայաստանը: Ցույց տվեք, որ ՀՍԽՀ ինքնուրույն արտաքին քաղաքականությունը սահմանափակված էր. ո՞րն էր դրա հիմնական պատճառը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻ 2 ՆՅՈՒԹԵՐ

Մոսկվայի ռուս-թուրքական կոնֆերանսի հայկական պատվիրակության 1921 թ. ապրիլի 15-ի բողոք-հուշագրից՝ ուղղված ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ՝ և Վ. Լենինին.

«Կոնֆերանսի արձանագրություններից չի երևում, թե արվել է գոնե մի ջնշին փորձ՝ պահպանելու այն հողերն ու շրջանները, որոնք կենսական նշանակություն ունեն երիտասարդ և փոքր Խորհրդային Հայաստանի համար»:

Կարսի կոնֆերանսում ՌՄԴԽՀ ներկայացուցիչ Յա. Գանեցկու կողմից հոկտեմբերի 5-ին արտագործողվում՝ Գ. Չիչերինին ուղարկած հեռագրից.

«Կոնֆերանսի արդյունքներն ընդհանուր առմամբ գոհացուցիչ չեն, իսկ թուրքերի վարքագիծն այնպիսին է, որ ակամայից քեզ հարց ես տալիս. ինչո՞ւ էինք մենք նրանց համար այդքան զոհողությունների գնում»:

(Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 48):

**§ 1. ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՄԸ**

Տնտեսության բնագավառում համակարգային փոփոխությունների անհրաժեշտությունը: Իշխանությունը կորցնելու վտանգը, երկրի աղետալի վիճակը բոլշևիկյան ղեկավարությանը ստիպեցին 1921 թ. գարնանը ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունից անցում կատարել դեպի **նոր տնտեսական քաղաքականություն (նէպ)**: Այն պահանջում էր տնտեսության մեջ իրականացնել լուրջ համակարգային փոփոխություններ. անցնել նոր հարկային քաղաքականության, կարգավորել հողի օգտագործման հետ կապված խնդիրները, խթանել ցանքատարածությունների, բերքատվության, անասունների գլխաքանակի աճը: Արդյունաբերության բնագավառում անհրաժեշտ էր վերականգնել նախկին ձեռնարկությունները, կառուցել նորերը, ապագայնացնել, այսինքն՝ իրենց հին տերերին վերադարձնել նախկինում ազգայնացված միջին և մանր ձեռնարկությունները: Այն գործարանները և ֆաբրիկաները, որոնք գործունեություն ծավալելու համար անհրաժեշտ միջոցներ չունեին, կարող էին օտարերկրյա կապիտալի ներգրավմամբ ստեղծել համատեղ ձեռնարկություններ:

Տնտեսության զարգացման գործում կարևոր խթաններ կարող էին

դառնալ ազատ առևտրի վերականգնումը, վարձու աշխատանքի կիրառումը: Պետությունը կատարեց այդ փոփոխությունները՝ իր ձեռքում պահելով խոշոր արդյունաբերությունը, ֆինանսները և արտաքին առևտրի մենաշնորհը:

Նէպը և գյուղացիությունը: Նէպին անցնելու առաջին միջոցառումներն իրականացվեցին գյուղատնտեսության ոլորտում: Արդեն ասվել է, որ համապատասխան դեկրետներով և հրամանագրերով արգելվեցին հացահատիկի ու այլ մթերքների բռնագրավումները, վերացվեց պարենմասնատրումը, և ընդունվեց պարենհարկի մասին օրենք: Հարկը պարենամթերքով գանձելը պայմանավորված էր ապրանքադրամական շրջանառության գրեթե բացակայությամբ, դրամանիշների արժեքի անկումով: Պարենհարկը չպետք է ծանրաբեռներ գյուղացու տնտեսությունը, իսկ «սակավառուժ տնտեսությունները» պետք է ազատվեին դրանից: Պետության տուրքը վճարելուց հետո գյուղացին իրավունք ուներ ազատ տնօրինելու ստացած բերքի ավելցուկը: Հարկի չափը որոշվում էր մինչև ցանքսը և տարվա ընթացքում ենթակա չէր փոփոխության: Բնամթերքով գանձվող հարկը երեք անգամ պակաս էր պա-

րենմասնատրման եղանակով գանձվող հարկից:

Անասնապահության ոլորտում կիրառվող հարկը տարածվում էր կաթնատու և մսատու անասունների վրա: Կաթնամթերքի հարկումից ազատ էին մեկ կով և մինչև ութ գլուխ մանր եղջերավոր անասուն ունեցող գյուղացիական տնտեսությունները:

Հայաստանում պարենհարկը գանձվում էր բոլոր տեսակի գյուղատնտեսական ապրանքներից, ինչը զգալի անհարմարություններ էր ստեղծում և՛ հարկային մարմինների, և՛ գյուղացու համար: 1923 թ. շրջանառության մեջ մտավ գյուղմիասնահարկը: Միասնական հարկը գյուղացուն հնարավորություն էր տալիս պարենհարկը վճարելու ցանկացած ապրանքով: 1923 թ. միասնական հարկի գումարը կազմեց հողագործության արդյունքի 12 և անասնապահական արտադրանքի 2 տոկոսը:

Շուկայական հարաբերությունների որոշ աշխուժացումը նպաստեց, որ միասնական հարկը գանձվի նաև դրամով: Հարկի այս ձևով գանձման հաջողությունները թույլ տվեցին 1924 թ. հենց սկզբից հրաժարվել բնամթերային հարկաձևից:

1920-ական թվականներին գյուղի սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավմանն էր ուղղված խորհրդային իշխանության հողային քաղաքականությունը: Խորհրդային Հայաստանում այդ քաղաքականությունն ուներ իր առանձնահատկությունները: Ի տարբերություն Ռուսաստանի և այլ

հանրապետությունների՝ Հայաստանը խիստ սակավահող երկիր էր: Կալվածատիրական հողատիրությունը չնչին տոկոս էր կազմում, ուստի Հայաստանում հողային հարցի լուծումը ենթադրում էր ոչ այնքան կալվածատիրական հողերի բռնագրավում, որքան հողաշինարարության անցկացում:

Հողը բաժանվում էր պարբերական վերաբաժանման (9 տարին մեկ անգամ) և հավասարարության (ըստ ծխերի անդամների թվի) սկզբունքով: Հողային ֆոնդի խիստ սահմանափակության պատճառով Հայաստանում հողի շնչաբաժինը սահմանվեց նվազագույն չափով: Արգելվում էին հողի առուվաճառքը, կտակելն ու գրավ դնելը: Թույլատրվում էին հողի աշխատավորական վարձակալությունը, ինչպես նաև օժանդակ վարձու աշխատանքի կիրառումը:

Խորհրդային իշխանության հողային բարենորոգումները քիչ չափով ավելացրին հայ գյուղացու հողաբաժինը: Նէպի տարիներին խնդիրն ամբողջությամբ հնարավոր չեղավ լուծել, և 1929 թ. շուրջ 40 հազար գյուղացիներ շարունակում էին մնալ հողագուրկ:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերականգնումը, նոր ձեռնարկությունների կառուցումը: Ազատական հարաբերություններ էին հաստատվում նաև տնտեսության մյուս բնագավառներում, մասնավորապես մանր և միջին արդյունաբերական արտադրության և արհեստագործության ոլորտներում: Բնակչության դրությունը բարելավվելու, սպառման ապրանքների

պահանջները բավարարելու նպատակով արգելվում էին մանր տնայնագործական ու արհեստավորական արդյունաբերական ձեռնարկությունների ազգայնացումն ու բռնագրավումը: Մանր ձեռնարկություններն իրավունք էին ստանում իրենց արտադրանքն ազատորեն փոխադրելու և վաճառելու հանրապետության ամբողջ տարածքում: Հատուկ դեկրետով նախկինում ազգայնացված մանր տնայնագործական ձեռնարկությունները, ջրադացները պետք է վերադարձվեին նախկին տերերին:

Նէպի պայմաններում սկսեցին արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերականգնումը և նորերի կառուցումը: 1923 թ. վերագործարկվեցին Երևանի գինու-կոնյակի «Արարատ», կաշվի երկու փոքր գործարանները և մի շարք այլ ձեռնարկություններ: 1923–1924 թթ. ընթացքում սկսվեցին Հայաստանի արդյունաբերության կարևորագույն ճյուղերից մեկի՝ պղնձարդյունաբերության վերականգնման աշխատանքները, ինչի շնորհիվ շուտով Ղափանում վերսկսվեց պղնձի ձուլումը: Այդ բնագավառում վերականգնողական աշխատանքները շարունակվեցին մինչև 1930-ական թվականների սկիզբը:

1924–1925 թթ. գործարկվեցին Երևանի և Սարգարապատի բամբակագույն գործարանները: Հիմնարար աշխատանքներ կատարվեցին երկաթուղային տրանսպորտի վերականգնման բնագավառում:

Մեծ ծավալի աշխատանք կատարվեց էլեկտրակայաններ կառուցելու

ուղղությամբ: 1925 թ. գարնանը հանդիսավոր պայմաններում դրվեցին Երևանի և Լենինականի (Գյումրի) հիդրոէլեկտրակայանների հիմքերը:

Ռոռզելի տարածքներն ավելացնելու համար կառուցվեցին Էջմիածնի, Երևանի, Շիրակի ջրանցքները:

Նէպի կենսագործման առաջին տարիներին արդյունաբերական ձեռնարկությունները պետության կողմից ստացան զգալի տնտեսական ինքնուրույնություն: Արտադրանքի վաճառքից ստացված ֆինանսական միջոցների զգալի մասը թողնվում էր հիմնարկությանը՝ բանվոր-ծառայողների աշխատավարձն ավելացնելու և սարքավորումները նորացնելու համար: Հավասար աշխատավարձի վճարման սկզբունքի փոխարեն մտցվեց նոր՝ ըստ կատարած աշխատանքի քանակի ու որակի վարձատրման սկզբունքը:

Տնտեսության մեջ վարչահրամայական մեթոդների կիրառումը:

Նէպի կասեցումը: Նոր տնտեսական քաղաքականության կենսագործումը նպաստեց երկրի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ճգնաժամի հաղթահարմանը: Հայաստանում այդ քաղաքականության կենսագործման հետևանքով վերականգնվեց գյուղատնտեսությունը, սկսեցին դրվել արդյունաբերության հիմքերը, որոշ չափով բարելավվեց ազգաբնակչության կենսամակարդակը: 1928 թ. Հայաստանի տնտեսությունը հասավ նախապատերազմյան՝ 1913 թ. մակարդակին:

Թեև արձանագրվեցին որոշակի հաջողություններ, սակայն նեպր շուտով ստալինյան դեկավարության կողմից կասեցվեց: Նեպի ծախողման ու վերացման պատճառներն առավելապես կապված էին ոչ թե տնտեսական, այլ քաղաքական և գաղափարախոսական խնդիրների հետ: Իշխանության նվաճումից հետո ոչ Լենինը, ոչ էլ նրա զինակիցները հստակ պատկերացումներ չունեին երկրում սոցիալիզմի կառուցման ուղիների վերաբերյալ: Իշխանությունը ներկայացնող պետական, քաղաքական գործիչների տարաբնույթ մոտեցումներն իրենց բացասական կնիքն էին թողնում երկրում իրականացվող ներքին քաղաքականության վրա: Երկիրը փորձադաշտ էր դարձել բարձրագույն քաղաքական իշխանության համար: Պետությունը տարեցտարի մեծացնում էր իր միջամտությունը երկրի տնտեսական կյանքին. վերահսկում էր գները,

սահմանափակում ձեռնարկությունների ինքնուրույնությունը:

Պետության նախաձեռնությամբ երկու անգամ՝ 1923 և 1927 թվականներին, բարձրացվեցին արդյունաբերական ապրանքների գները, իսկ գյուղատնտեսական ապրանքների գները մնացին նույն մակարդակի վրա: Այսպես կոչված՝ «մկրատի» (գների տարբերության) քաղաքականությունն առաջ բերեց գյուղացիության դժգոհությունը, որն ավելի ցայտուն դրսևորվեց 1927–1928 թթ.: Գյուղացին հրաժարվեց հացահատիկը ցածր գնով վաճառելուց, ինչն անմիջապես ազդեց հացի շուկայի վրա: Իշխանությունները խնդիրը լուծելու համար դիմեցին բռնությունների: Վերակենդանացվեց ռազմական կոմունիզմի ժամանակների գործելակերպը: Հետզհետե անցում կատարվեց կառավարման վարչա-հրամայական եղանակին, որն էլ կանխորոշեց նեպի վախճանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչով էր պայմանավորված անցումը նեպին: Ինչ միջոցառումներ իրականացվեցին նեպին անցման քաղաքականության շրջանակներում:
2. Գյուղատնտեսության ոլորտում ինչ միջոցառումներ իրականացվեցին: Ինչ հետևանքներ ունեցան դրանք: Համեմատեք ռազմական կոմունիզմի և նեպի քաղաքականությունները:
3. Ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին արդյունաբերության զարգացումը խթանելու ուղղությամբ: Աշխատավարձի վճարման ինչ սկզբունք մտցվեց. ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր արդյունավետ. հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը:
4. Որո՞նք էին նեպի արդյունքները, դրա ձախողման և վերացման պատճառները: Գնահատե՞ք երկրի տնտեսական կյանքում պետության միջամտության մեծացման քաղաքականությունը:

§ 2. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՆԵՏԻՎԱՅՈՒՄԸ

Արդյունաբերացման գործընթացի սկիզբը: Հնգամյա ծրագրերը:

1920-ական թվականների երկրորդ կեսից ԽՍՀՄ բարձրագույն պետական, կուսակցական շրջաններում արդյունաբերության զարգացման հարցերի շուրջ բանավեճեր էին ընթանում: Գլխավոր խնդիրը սոցիալիզմի նյութատեխնիկական հիմքի ստեղծումն էր: Երկրի տեխնիկատնտեսական հետամնացությունն արագորեն վերացնելու նպատակով որոշվեց իրականացնել արդյունաբերացում (ինդուստրացում):

Արդյունաբերացնել երկիրը՝ նշանակում էր ստեղծել արդյունաբերական նոր ճյուղեր, կառուցել գործարաններ, ֆաբրիկաներ, հիդրոէլեկտրակայաններ, ընդլայնել երկաթուղիները: Խնդիր էր դրվում հասնելու այն վիճակին, որ համախառն արտադրանքի մեջ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը գերազանցեր գյուղատնտեսականին: Որոշվեց երկրի արդյունաբերացումն սկսել ոչ թե թեթև ու սննդի արդյունաբերություններից, ինչպես տեղի էր ունեցել զարգացած արդյունաբերական պետություններում, այլ՝ ծանր արդյունաբերությունից: Նպատակը ԽՍՀՄ-ը մեքենաներ և սարքավորումներ ներմուծող երկրից վերածելն էր դրանք արտադրող երկրի:

Արագ արդյունաբերացման համար անհրաժեշտ միջոցները հնարավոր

Բնակելի հին տների քանդումը Երևանի Արուսյան փողոցում, 1928 թ.

էր հայթայթել միայն երկրի ներքում: Ֆինանսավորման աղբյուր դարձան գյուղացիության վրա դրված խիստ ծանր հարկերը, վանքերի ու եկեղեցիների ունեցվածքի, թանգարաններում պահվող ազգային հարստության բռնագրավումը: Աշխատավորներին տրվում էր չնչին աշխատավարձ:

Ծագեց հնգամյա ծրագրերի (պլաններ) անհրաժեշտությունը: Փաստորեն պետությունը ծրագրում էր տնտեսական, սոցիալական ոլորտում հինգ տարվա ակնկալվող արդյունքները: Հնգամյակներով կենտրոնացված պլանավորումը շարունակվեց նաև հետագայում՝ խորհրդային իշխանության գոյության ամբողջ ընթացքում:

Արդյունաբերության նոր ճյուղերի սրբեցումը Հայաստանում: Հայաստանի արդյունաբերացման գործում վճռական տեղ ուներ էներգետիկ համակարգի ստեղծումը: Հանրապետության ջրային պաշարներն օգտա-

գործվեցին էլեկտրակայաններ կառուցելու համար: Արդյունաբերացման ընթացքում շահագործման հանձնվեց Ձորահէկը, որը բարդ ճարտարագիտական կառույց էր: Նրա ամբարտակի փականը այն ժամանակ աշխարհում ամենախոշորն էր: Առաջին հնգամյակի տարիներին սկսվեց ավելի հզոր Քա-նաքեռհէկի շինարարությունը, որին հաջորդեց Հրազդան գետի վրա ևս մի քանի կայանների կառուցումը:

1929 թ. նախկին մեխանիկական արհեստանոցի հիմքի վրա կառուցվեց Երևանի Ձերժինսկու անվան մեխանիկական գործարանը:

ԽՍՀՄ ղեկավարության շրջանում տարածված էր այն թյուր կարծիքը, թե Հայաստանն ունի ջրային մեծ պաշարներ, և հանրապետությունում հնարավոր է ստեղծել էներգատար քիմիական արդյունաբերություն: Նման մոտեցումը հանգեցրեց նրան, որ միակողմանի զարգացավ քիմիական արդյունաբերությունը, դրա հետ կապված՝ լեռնահանքային արդյունաբերությունը, մասնավորապես՝ Ալավերդու և Ղափանի պղնձահանքերը և ծուլարանները: Զանգեզուրում հայտնաբերվեցին մոլիբդենի հանքավայրեր:

Քիմիական արդյունաբերության նոր կենտրոններ դարձան Ղարաքիլիսան (Վանաձոր) և Երևանը: Ղարաքիլիսայում կառուցվեց խոշոր քիմիական կոմբինատ՝ կարբիդի և այլ արտադրամասերով:

1933 թ. Երևանում սկսվեց արհեստական կաուչուկի խոշոր գործարա-

նի կառուցումը, որը շահագործման հանձնվեց 1940 թ.: Տասնամյակներ շարունակ Հայաստանը բավարարում էր ԽՍՀՄ-ի կաուչուկի պահանջի մեծ մասը: Որոշակի առաջընթաց գրանցվեց նաև թեթև ու մանրի արդյունաբերությունների ճյուղերում: 1928 թ., երբ գործարկվեց Լենինականի հէկը, շահագործման հանձնվեցին տեքստիլ գործարանի մի քանի բաժանմունքներ:

Հայաստանում շինանյութերի արդյունաբերությունը հենվում էր հարուստ հանքերի՝ տուֆի, մարմարի պաշարների վրա: Լենինական-Արթիկ երկաթուղու կառուցման շնորհիվ գործարկվեցին Արթիկտուֆի հանքավայրերը: Ցեմենտի խոշոր կոմբինատ հիմնադրվեց Դավալուում (Արարատ): Կառուցվեցին կրի և աղյուսի գործարաններ:

Շուտով Հայաստանում ձեռնամուխ եղան սեփական որակյալ կադրեր պատրաստելու գործին: Բարձրագույն կրթությամբ ճարտարագիտական, տեխնիկական կադրեր էր պատրաստում Երևանի պետական համալսարանի տեխնիկական ֆակուլտետը, իսկ հետո՝ համալսարանից անջատված և առանձին բուհ դարձած Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտը: Միջին օղակի տեխնիկական կադրեր էին պատրաստում միջնակարգ տեխնիկական հաստատությունները՝ տեխնիկումները: Որակյալ բանվորական կադրեր սկսեցին պատրաստել ֆաբրիկագործարանային ուսումնարանները:

Արդյունաբերացման արդյունքներ: Արդյունաբերացման ընթացքում

Երևանի № 1 կարի ֆաբրիկայի ընդհանուր տեսքը, 1940 թ.

Հայաստանն աստիճանաբար ագրարային երկրից վերածվեց արդյունաբերական հանրապետության: Առաջին հնգամյակի ընթացքում՝ 1928–1932 թթ., Հայաստանում շահագործման հանձնվեց 18, իսկ երկրորդում՝ 1933–1937 թթ.՝ 26 արդյունաբերական ձեռնարկություն:

Արդյունաբերացման ուղղակի արդյունք էր բանվոր դասակարգի և ճարտարագիտատեխնիկական անձնակազմի քանակական աճը: Բանվորների թիվը 1928–1940 թթ. ավելացավ 4,5 անգամ՝ հասնելով 92,4 հազարի: Նախապատերազմական հնգամյակների ընթացքում Հայաստանի տնտեսության մեջ արդեն առաջատար էր դարձել արդյունաբերությունը:

Արդյունաբերացումն առաջացրեց բնապահպանական խնդիրներ: Հրազդան գետի վրա կառուցված հիդրոէլեկտրակայաններն աշխատում էին Սևանից բաց թողած ջրի հաշվին, որը հանգեցրեց լճի մակարդակի իջեցմանը: Շրջակա միջավայրին և մարդկանց առողջությանը զգալի վնաս հասցրին քիմիական և լեռնամետաղաձուլական ձեռնարկությունների թունավոր արտանետումները:

Երևանի բերոնի գործարանի շինարարությունը, 1935 թ.

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը: **Գյուղի միճակը 1920–ական թվականների վերջերին:** 1920–ական թվականների վերջերին Խորհրդային Հայաստանում կենսագործվող ագրարային բարենորոգումները դեռևս ամբողջությամբ չէին ավարտվել: Շուրջ 10 հազար գյուղացիներ սպասում էին հողաբաժին ստանալուն: Չլուծված խնդիրներին գումարվեց կառավարման վարչաիրամայական եղանակին անցնելը, որը խիստ բացասաբար անդրադարձավ գյուղատնտեսության վրա:

Տասնամյակներ առաջ սկսված գյուղի շերտավորումը թեև դանդաղ, բայց շարունակվում էր: Գյուղը բաղկացած էր կուլակ (ունևոր գյուղացիներ), միջակ և չքավոր գյուղացիներից: Կուլակներն աշխատանքների ճիշտ կազմակերպման, քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ կարողացել էին ստեղծել կայուն, եկամտաբեր տնտեսություն: Ամենաստվար խավը միջակ գյուղացին էր: Գյուղացիության մի մասն էլ, չկարողանալով ճիշտ կազմակերպել իր տնտեսական գործունեությունը, մասամբ կամ ամ-

բողջապես գրկվել էր հողակտորներից, անասուններից, աշխատանքային գործիքներից և դարձել էր չքավոր։ Այս խավը պարզապես պահպանում էր գոյությունը։ Վարձու աշխատանք էր կատարում ունևոր գյուղացիների տնտեսությունում։ Գյուղում խորհրդային իշխանությունը հենվում էր հենց այդ խավի վրա։

1927-1928 թթ. դժվարություններ էին առաջացել հացամթերումների բնագավառում։ Հացի պակասը լրացնելու համար ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ստալինի և կուսակցության ղեկավարության նախաձեռնությամբ սկսվեց կուլակ գյուղացիների հացի պաշարների բռնագրավումը։ 1929 թ. դեկտեմբերի վերջին Ստալինը հայտարարեց՝ նոր տնտեսական քաղաքականությունից հրաժարվելու և կուլակությանը որպես դասակարգ վերացնելու քաղաքականությանն անցնելու մասին։

Համապարսած բռնի կոլեկտիվացումը։ Կուսակցական ղեկավարությունը սկսեց կոլեկտիվ տնտեսությունների կազմակերպումը։

Գյուղացու անհատական տնտեսությունը չէր սպառել զարգացման հնարավորությունները, երբ վրա հասն նոր ժամանակներ։ Գյուղացուն գրկելու էին տասնամյակներ շարունակ երազած հողաբաժնից և հարկադրելու էին, որ հրաժարվի դարավոր կենցաղավարությունից՝ հոգուտ կոլեկտիվ աշխատանքի, հանուն գյուղի «սոցիալիստական» վերակառուցման։ Փաստորեն գյուղացին օտարվում էր

հողից։ Երկրի տարբեր տարածաշրջանների համար հաստատվել էին ժամկետներ, որոնց ընթացքում պետք է իրականացվեր կոլեկտիվացումը։ Սկզբում այդ գործընթացը պետք է ավարտվեր հացահատիկ արտադրող շրջաններում։ Ենթադրվում էր, որ Հայաստանում կոլեկտիվացումը կավարտվի 1933 թ.։ 1929 թ. նոյեմբերին Ստալինը, «Լեն քեկման տարին» հողվածում կեղծելով իրականությունը, ներկայացրեց՝ իբր գյուղում տեղի է ունեցել արմատական բեկում կոլեկտիվացման օգտին, քանզի միջակ գյուղացին, որը գյուղացիության մեծամասնությունն է, արդեն նախընտրում է կոլտնտեսությունը։ Հողվածը, փաստորեն, կոլեկտիվացումն արագացնելու կոչ էր։ Հետևելով հրահանգին՝ Հայաստանի ղեկավար մարմիններն անցան խնդրի իրականացմանը։ Սակայն գյուղացին դեռ պատրաստ չէր, ցանկություն չունեց հրաժարվելու անհատական տնտեսությունից և մտնելու կոլտնտեսությունների մեջ։ Ամեն տեսակի բռնություններ գործադրելով՝ միջակ և չքավոր գյուղացիներին ստիպում էին անդամագրվել կոլեկտիվ տնտեսություններին։ Սրանով խախտվում էր կոլեկտիվացման կամավորության սկզբունքը։

Համատարած կոլեկտիվացումն արագացնելու նպատակով կուսակցության առաջադրանքով գյուղ մեկնեցին բանվորական խմբեր, որոնք իրենց հերթին էին ճնշում գործադրում գյուղացիների վրա։ 1928 թ. դեկտեմբերից մինչև 1930 թ. փետրվար ամիսը

«համատարած կոլեկտիվացում» անցկացվեց Երևանի ամբողջ գավառում, Լենինականի և Լոռու գավառների մեծ մասում և առանձին շրջաններում:

Բռնագրավելով ունևոր գյուղացու ունեցվածքը՝ նրան ամբողջ քնտանիքով վտարում էին գյուղից՝ բնակության տեղ հատկացնելով անբաբենպատ կլիմայական պայմաններ ունեցող շրջաններում: Գործընթացը առաջել էր **կուլակաթափություն** անվանումը: 1930 թ. ապրիլի դրությամբ որպես «կուլակ» ունեգրվել էր շուրջ 1100 տնտեսություն:

Գյուղացիության պայքարը: Գյուղացին զինված դիմադրություն սկսեց՝ ի պատասխան բռնաճնշումների և հարկադրական կոլեկտիվացման: Հայաստանի առանձին շրջաններում՝ Դարալագյազ, Շամշադին, Վեդի, Թալին, պայքարը կրում էր զինված բնույթ: 1930 թ. մարտից մինչև մայիս ամիսները Դարալագյազի ամբողջ շրջանը գտնվում էր ապստամբած գյուղացիների ձեռքում: Պայքարը ղեկավարում էին նախկին խմբապետներ Մարտիրոսը և Ղարդաշխանը, որոնք մեծ խմբով այստեղ էին հասել Պարսկաստանից:

Առանձին շրջաններում, մասնավորապես Շամշադինում, շարժման մեջ ներթափանցեցին նաև իսկական ավագակալամբեր, որոնք նախկինում զբաղվում էին գյուղերի կողոպուտով:

Հակակոլտնտեսային շարժումն արտահայտվեց նաև գյուղացիների կողմից իրենց անասուններն անխնա կոտորելու ձևով՝ կոլտնտեսություն-

ներին չհանձնելու համար: Այդ պայմաններում Հայաստանում խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը կրճատվեց 30 %-ով, իսկ մանր եղջերավորներինը՝ կիսով չափ:

Գյուղացիական ելույթները ճնշելու համար պետությունը գործի դրեց բանակային զորամասեր, պետքավարչության, միլիցիայի ստորաբաժանումներ, կոմունիստներից կազմված զինված խմբեր: Գյուղացիության պայքարը ճնշվեց: Գնդակահարվեցին և բանտարկվեցին հարյուրավոր մարդիկ:

Կոլեկտիվացման հեղազա ընթացքը, արդյունքները, հետևանքները: Գյուղում ստեղծված դրությունը խորհրդային իշխանության համար հղի էր լուրջ վտանգով: Իշխանությունները ստիպված էին հրաժարվել համատարած կոլեկտիվացման կարգախոսից: Շուտով Հայաստանում լուծարվեց հարկադրաբար ստեղծված կոլտնտեսությունների մեծ մասը, իսկ գյուղացիները հեռացան կոլտնտեսություններից: Որպես ճնշման միջոց սկսեց օգտագործվել հարկերի ավելացման քաղաքականությունը: Հարկերն ու մթերումները ծանր բեռ էին և՛ անհատական, և՛ կոլեկտիվ տնտեսությունների համար: Այդ ամենին ավելացավ 1932–1933 թթ. ահավոր սովը: Դրանից մեծապես տուժեց Սևանա լճի ավազանի բնակչությունը: 1933 թ. ապրուստի միջոց հայթայթելու համար այդ շրջանները լքեց շուրջ 6750 ընտանիք: Նման երևույթներ տեղի էին ունենում ԽՍՀՄ այլ հանրապետու-

թյուններում: Գյուղացիների տեղաշարժերը կասեցնելու համար նրանցից խլեցին անձնագրերը, առանց որոնց հնարավոր չէր հաստատվել որևէ վայրում:

Հաջորդ տարիների ընթացքում մենատնտես գյուղացիությունը, ծանր հարկային բեռին չդիմանալով, ստիպված էր, այնուամենայնիվ, ընդգրկվել կոլեկտիվ տնտեսություններում: Հայաստանում գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը կոլտնտեսություններին անդամագրվեց 1935–1937 թթ.: 1930–ական թվականների վերջին

հանրապետության ավելի քան 1000 կոլտնտեսություններում ընդգրկված էր շուրջ 180 հազար գյուղացիական տնտեսություն:

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը տնտեսական վերելք չապահովեց, ընդհակառակը, անկում ապրեցին նրա բոլոր ճյուղերը: Պատճառն այն էր, որ գործող խմբային սեփականության համակարգը, նյութական շահագրգռվածության բացակայությունը չէին կարող աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու խթան հանդիսանալ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն էր արդյունաբերացման քաղաքականության իրագործման նպատակը: Ի՞նչ եղանակներով էին հայթայթվում անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցները: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ էր արդյունաբերացման համար տևական ժամանակ պահանջվում: Արդյունաբերացման տարիներին ի՞նչ հեկեր կառուցվեցին Հայաստանում:
2. Ե՞րբ և ի՞նչ խոշոր գործարաններ կառուցվեցին Հայաստանում: Որո՞նք էին Հայաստանի լեռնահանքային, շինանյութերի և քիմիական արդյունաբերության խոշոր կենտրոնները:
3. Ի՞նչ կադրային քաղաքականություն էր իրականացնում Հայաստանը արդյունաբերության զարգացման ուղղությամբ: Ներկայացրե՛ք և գնահատե՛ք արդյունաբերացման կարևոր արդյունքներն ու բացասական հետևանքները:
4. Ի՞նչ խավերից էր բաղկացած գյուղացիությունը, համեմատե՛ք այդ խավերը: Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին հացի պակասը լրացնելու ուղղությամբ: Ի՞նչ հայտարարեց Ստալինը 1929 թ. դեկտեմբերի վերջին:
5. Ներկայացրե՛ք և գնահատե՛ք կոլեկտիվացման էությունը: Ի՞նչ միջոցներով էր իրականացվում կոլեկտիվացումը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ բռնի կոլեկտիվացման քաղաքականությունը, և ինչպե՞ս դրսևորվեց հակակոլտնտեսային շարժումը:
6. Հետագայում ինչո՞ւ իշխանությունները հրաժարվեցին համատարած կոլեկտիվացման կարգախոսից: Ի՞նչ արդյունքներ ու հետևանքներ ունեցավ կոլեկտիվացումը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ նպատակին չհասավ կոլեկտիվացումը:

§ 3-4. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Կոմունիստական կուսակցության մենիշխանության հաստատումը և այլ կուսակցությունների գործունեության արգելումը: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո պետական բարձր պաշտոնները գրավեց կառավարող բոլշևիկյան կուսակցությունը: Արդյունքում պետական իշխանության մարմինները հայտնվեցին նույն կուսակցության ձեռքում, որը քայլեր էր ձեռնարկում մյուս քաղաքական ուժերին երկրից դուրս մղելու ուղղությամբ: Այդ գործում առավել նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունից հետո, երբ մի շարք կուսակցություններ Հայաստանում դադարեցրին գործունեությունը կամ անցան ընդհատակ: Կարճ ժամանակահատվածում երկրում հաստատվեց կոմունիստական կուսակցության մենիշխանությունը:

Հայաստանում ոչ կոմունիստական ուժերից էին Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը, սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական (սպեցիֆիկներ), սոցիալիստ-հեղափոխականների ու սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների կազմակերպությունները:

Հայաստանի իշխանությունները և կոմունիստական կուսակցությունը հատկապես վտանգավոր էին համարում դաշնակցությանը՝ ընդհատակ անցած իր կազմակերպությունների

ցանցով և ժողովրդի մեջ պահպանած ազդեցությամբ:

Դաշնակցության կոմիտեների անունից մամուլում հայտարարություններ հրապարակվեցին, իբր կուսակցության անդամները ցանկանում են դադարեցնել կուսակցական աշխատանքը և այդ նպատակով համագումար են հրավիրել: Մի քանի ամիս տևած նախապատրաստական աշխատանքներից հետո 1923 թ. նոյեմբերին Երևանում գումարվեց դաշնակցության, այսպես կոչված, ինքնավերացման համագումարը: Այն հայտարարեց Հայաստանում իրենց կուսակցության վերացման մասին և կոչ ուղղեց արտասահմանի ընկերներին, որ հեռանան դաշնակցությունից և հարեն կոմունիստական ինտերնացիոնալի դիրքերում կանգնած տեղական կազմակերպություններին, այսինքն՝ տեղական կոմունիստական կուսակցություններին:

Իրականում համագումարի կոչին արտասահմանում չհետևեցին, իսկ Հայաստանում պահպանվեցին ընդհատակյա կազմակերպությունների կառույցները, որոնք վերացվեցին հետագա տարիներին՝ ստալինյան բռնությունների ժամանակաշրջանում:

Վերոհիշյալ եղանակով 1924 թ. փետրվարին կազմակերպվեց նաև դաշնակցության երիտասարդական միության «ինքնավերացման» համագումարը:

Հնչակյանների հարցը քննարկվել էր կոմունիստական կուսակցության միությանական և հանրապետական բարձրագույն մարմիններում ու Կոմիտեի գործադիր կոմիտեի նախագահությունում: 1923 թ. փետրվարի 5-ին կայացված որոշմամբ կոմկուսի անդամ դառնալու համար հնչակյանների առաջ դրվեցին մի շարք պայմաններ: Այդ պայմանները կատարելուց հետո միայն նրանց ընդգրկեցին կոմունիստական կուսակցության մեջ: Կոմկուսի անդամներ դարձան հնչակյան կուսակցության առաջնորդներից Ա. Նազարբեկյանը, Վ. Ղազանչյանը և ուրիշներ: Փաստորեն 1924 թ. հնչակյան կուսակցությունը ԽՍՀՄ տարածքում դադարեցրեց իր գործունեությունը: Հակառակ Կոմիտեի ընդունած որոշման՝ կուսակցությունը շարունակեց գործունեությունն արտասահմանում:

Քաղաքական համակարգի բաղկացուցիչ մասերը: Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական-հասարակական կյանքն ընթանում էր կոմունիստական կուսակցության մենիշխանության պայմաններում և նրա ղեկավարությամբ: Հայաստանի կոմկուսը, հանդիսանալով ՌԿ(բ)Կ, իսկ 1925 թվականից՝ ՀամԿ(բ)Կ բաղկացուցիչ մասը, ըստ էության, գուրկ էր ինքնուրույն քաղաքականություն մշակելու և իրականացնելու հնարավորությունից:

1920–1930–ական թվականներին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության շարքերում հաշվվում էր

36 հազար անդամ: Պետական պաշտոնները վստահվում էին գերազանցապես կուսակցության անդամներին: Նույնիսկ տարբեր կարգի խորհուրդներում թեկնածուների առաջադրման իրավունքը բացառապես վստահված էր կուսակցական և նրանց կողմից ղեկավարվող հասարակական կազմակերպություններին:

Տեղերում կուսակցական մարմիններն ամրապնդելու համար 1930 թ. Հայաստանի գավառային բաժանումը վերացվեց, և ստեղծվեցին 25 շրջաններ՝ իրենց կուսակցական կոմիտեներով:

ԽՍՀՄ և ազգային հանրապետությունների սահմանադրություններով պետության քաղաքական հիմքը խորհուրդներն էին: Փաստորեն երկրի պետական կառավարումը պետք է իրականացվեր խորհուրդների միջոցով, սակայն պետական ոչ մի օրենք չէր կարող ընդունվել առանց կուսակցության բարձրագույն մարմինների հավանության: Խորհուրդներում պաշտոններ ստանձնած կուսակցության անդամները պարտավոր էին անվերապահորեն կատարել կուսակցության վերնախավի որոշումները: Այդ պայմաններում խորհուրդները դարձան կուսակցության կցորդն ու կամակատարը:

Ամենազանգվածային կազմակերպությունները երիտասարդական և արհեստակցական միություններն էին: Հայաստանի կոմունիստական երիտասարդական միությունը (ՀԿԵՄ) ստեղծվել էր 1921 թ., և արդեն 1930 թ.

նրա շարքերում շուրջ 23 հազար երիտասարդ կար: Հաջորդ տասնամյակի ընթացքում այդ թիվը քառապատկվեց:

Ստեղծվեց մինչև անգամ մանկական կամ պիոներական կոմունիստական կազմակերպություն: Մյուս զանգվածային հասարակական կազմակերպությունն արհեստակցական միություններն էին: Նրանց գործունեությունը կենտրոնացնելու համար ստեղծվեց Հայաստանի արհեստակցական միությունների խորհուրդ (ՀԱՄԽ): Աշխատավորության մեծագույն մասն ընդգրկված էր այդ միություններում:

Ներկուսակցական պայքարը, անհատի պաշտամունքի ձևավորումը, քաղաքական բռնաճնշումները: 1920-ական թվականներին կոմունիստներն անգիջում պայքար էին մղում ոչ միայն ուրիշ կուսակցությունների, այլ նաև կոմունիստական կուսակցության ներսում այն մարդկանց ու խմբերի դեմ, որոնք ընդհանուրից տարբերվող տեսակետ էին արտահայտում այս կամ այն հարցի վերաբերյալ: Դրանցից էր տրոցկիստական ընդդիմությունը, որը Լենինի մահից հետո հանդես եկավ Լ. Տրոցկու, այնուհետև նրան միացած Գ. Զինովևի և Լ. Կամենևի գլխավորությամբ:

Հայաստանում ևս եղան Տրոցկու տեսակետների պաշտպաններ, չնայած այդպիսիք մեծ թիվ չէին կազմում. ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի տվյալներով՝ 1927 թ. առավելագույնը՝ 238 մարդ: Հայաստանում տրոցկիստական կազմակերպություններ կային

Լենինականի, Ղարաքիլիսայի երկաթուղայինների շրջանում և այլ հիմնարկություններում:

Երևանի կոմերիտական կազմակերպության շարքերում գոյություն ուներ տրոցկիստական 2 խումբ, որոնք իրենց անվանում էին «Երիտասարդության տրոցկիստական միություն» և «Ուղղափառ մարքսիստներ»: Հայ տրոցկիստների առաջին հրապարակային ելույթը «Երեքի դեկլարացիան» էր, որը տպագրվեց մամուլում:

Ստալինն իր գինակիցների հետ կազմակերպեց տրոցկիստական ընդդիմության գաղափարական և կազմակերպական ջախջախումը: 1927 թ. նույնը տեղի ունեցավ նաև Հայաստանում:

Հաջորդ երկու տարիներին նույն ճակատագրին արժանացան ընդդիմության մյուս ներկայացուցիչները:

«Աջերի», տրոցկիստների ջախջախումից հետո ՀամԿ(Բ)Կ ստալինյան դեկավարությունը հաստատեց իր բացարձակ իշխանությունը: Սկսում էր ձևավորվել Ստալինի պաշտամունքը, որը բացահայտ դարձավ 1929 թ.՝ նրա ծննդյան 50-ամյակի նշումից հետո: Ստալինի պաշտամունքը նրա դերի գերազնահատումն էր. նրան էին վերագրում ԽՍՀՄ ժողովուրդների ահռելի ջանքերով ձեռք բերված հաջողություններն ու հաղթանակները:

1928 թ. ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի նախագահությունն անհրաժեշտ համարեց մեկուսացնել տրոցկիստական ընդդիմության վերնախավին, որն իրականացրեց Հայաստանի պետքաղվարչու-

թյան «Հատուկ խորհրդակցությունը»:
Այդ գործով մեղավոր ճանաչվեց 23
մարդ:

1930–1932 թթ. շարունակվեցին
դաշնակցության անդամների գանգ-
վածային ձերբակալությունները, շատ
դեպքերում հենց միայն կուսակցական
պատկանելության համար:

1932 թ. սկզբին առանց դատաքննու-
թյան և դատարանի վճիռների գնդա-
կահարվեց շուրջ 500 մարդ, տարբեր
ժամկետների ազատազրկման են-
թարկվեց շուրջ 2100 մարդ:

**Ամբողջարհրությունը բոլշևիզմի
օրինաչափ հեղուկանք:** 1930–ական
թվականների կեսերին Ստալինի
պաշտամունքը հասավ գագաթնակե-
տին: Երկրի ամբողջ ղեկավարումը
կենտրոնացել էր Ստալինի և նրա
կամակատար շրջապատի ձեռքում:
Իշխող վարչակարգն ամբողջությամբ
իր շահերին էր ծառայեցնում երկ-
րի հասարակական, քաղաքական,
մշակութային, սոցիալական կյանքը:
Երկրում հաստատվեց ամբողջատի-
րական (տոտալիտար) համակարգ:
Այդ համակարգի բնորոշ գծերն են՝
միակուսակցական համակարգի հաս-
տատումը բռնության միջոցով, իշխող
կուսակցության ներսում ընդդիմու-
թյան ոչնչացումը, պետության բռնա-
գավթումը կուսակցության կողմից,
օրենսդիր, գործադիր, դատական
իշխանությունների տարանջատման
համակարգի բացակայությունը, քա-
ղաքացիական ազատությունների
վերացումը և այլն:

Աղասի Խանջյան

**1930–ական թվականների սկզբի
քաղաքական իրադարձությունները:**
Խորհրդային երկրի կուսակցական
կյանքի բնորոշ գծերից էր խմբակա-
նությունը, երբ պետական, կուսակցա-
կան բարձր պաշտոններ զբաղեցնող
գործիչները, համախոհների խմբեր
կազմած, պայքարում էին միմյանց դեմ:
Խմբակայնությունը սկզբունքային գա-
ղափարական բնույթ չէր կրում և պայ-
քար էր գործիչների միջև՝ ղեկավար
պաշտոններ գրավելու համար: Չնչին
գրպարտանքը դառնում էր մարդկանց
ճակատագրի խեղման պատճառ:

Նման ճակատագրի արժանացավ
1930 թ. ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին
քարտուղար ընտրված **Աղասի Խան-
ջյանը:** Նրան մեղադրեցին ազգայնա-
մոլության համար: Այդ արշավն ավելի
մեծ թափ ստացավ, երբ Անդրկովկա-
սի կուսակցական երկրային կոմի-
տեի առաջին քարտուղար դարձավ
Լ. Բերիան: Նա Խանջյանի դեմ տրա-
մադրեց կուսակցության մի խումբ
կամակատարների:

թյան «Հատուկ խորհրդակցությունը»:
Այդ գործով մեղավոր ճանաչվեց 23
մարդ:

1930–1932 թթ. շարունակվեցին
դաշնակցության անդամների զանգ-
վածային ձերբակալությունները, շատ
դեպքերում հենց միայն կուսակցական
պատկանելության համար:

1932 թ. սկզբին առանց դատաքննու-
թյան և դատարանի վճիռների գնդա-
կահարվեց շուրջ 500 մարդ, տարբեր
ժամկետների ազատազրկման են-
թարկվեց շուրջ 2100 մարդ:

**Ամբողջարհրությունը բուշնիզմի
օրինաչափ հեղուկանք:** 1930–ական
թվականների կեսերին Ստալինի
պաշտամունքը հասավ զագաթնակե-
տին: Երկրի ամբողջ ղեկավարումը
կենտրոնացել էր Ստալինի և նրա
կամակատար շրջապատի ձեռքում:
Իշխող վարչակարգն ամբողջությամբ
իր շահերին էր ծառայեցնում երկ-
րի հասարակական, քաղաքական,
մշակութային, սոցիալական կյանքը:
Երկրում հաստատվեց ամբողջատի-
րական (տոտալիտար) համակարգ:
Այդ համակարգի բնորոշ գծերն են՝
միակուսակցական համակարգի հաս-
տատումը բռնության միջոցով, իշխող
կուսակցության ներսում ընդդիմու-
թյան ոչնչացումը, պետության բռնա-
զավթումը կուսակցության կողմից,
օրենսդիր, գործադիր, դատական
իշխանությունների տարանջատման
համակարգի բացակայությունը, քա-
ղաքացիական ազատությունների
վերացումը և այլն:

Աղասի Խանջյան

**1930–ական թվականների սկզբի
քաղաքական իրադարձությունները:**
Խորհրդային երկրի կուսակցական
կյանքի բնորոշ գծերից էր խմբակա-
յությունը, երբ պետական, կուսակցա-
կան բարձր պաշտոններ զբաղեցնող
գործիչները, համախոհների խմբեր
կազմած, պայքարում էին միմյանց դեմ:
Խմբակայությունը սկզբունքային գա-
ղափարական բնույթ չէր կրում և պայ-
քար էր գործիչների միջև՝ ղեկավար
պաշտոններ գրավելու համար: Չնչին
զրպարտանքը դառնում էր մարդկանց
ճակատագրի խեղման պատճառ:

Նման ճակատագրի արժանացավ
1930 թ. ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին
քարտուղար ընտրված **Աղասի Խան-
ջյանը:** Նրան մեղադրեցին ազգայնա-
մոլության համար: Այդ արշավն ավելի
մեծ թափ ստացավ, երբ Անդրկովկա-
սի կուսակցական երկրային կոմի-
տեի առաջին քարտուղար դարձավ
Լ. Բերիան: Նա Խանջյանի դեմ տրա-
մադրեց կուսակցության մի խումբ
կամակատարների:

Լենինգրադի կուսմարզկոմի առաջին քարտուղար Ս. Կիրովի սպանությունը (1934 թ. դեկտեմբեր) Ստալինն օգտագործեց իր նախկին զինակիցներից ազատվելու համար: Նրանք մեղադրվեցին Կիրովի սպանության կազմակերպման համար, ձերբակալվեցին և դատարանի դատավճռով գնդակահարվեցին: Երկրի պատժիչ մարմինների համար բացվեց գործունեության լայն ասպարեզ:

Ձանգվածային ձերբակալություններն ու բռնությունները: 1936 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը Հայաստան ուղարկեց ստուգող հանձնաժողով, որն իբր լուրջ թերություններ բացահայտեց տնտեսության բնագավառում: Որոշվեց, որ Հայաստանի ղեկավարությունը ցուցաբերում է տեղայնական՝ ազգայնամոլական մոտեցումներ և հանրապետության շահերը վեր է դասում ԽՍՀՄ ընդհանուր շահերից: 1936 թ. մայիսին ձերբակալվեց մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տնօրեն **Ներսիկ Ստեփանյանը:** Շուտով եղան նոր ձերբակալություններ: 1936 թ. հուլիսին Բերիայի հրամանով Թիֆլիսում սպանվեց Աղասի Խանջանը: Պաշտոնապես հայտարարվեց, որ նա ինքնասպան է եղել: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նոր առաջին քարտուղար Ամատունու կարգադրությամբ այդ գործն իր անմիջական հսկողության տակ էր վերցրել Հայաստանի ներքին գործերի ժողկոմ Խաչիկ Մուղդուսին:

Ձանգվածային ձերբակալությունների ու բռնությունների ալիքը գազաթնակետին հասավ 1937 թ.: Մոսկ-

վայից Հայաստանի իշխանություններին կարգադրություն էր իջեցվել շարունակել «ժողովրդի թշնամիների» «արդյունավետ» որոնումները: Ձերբակալվեցին պետական, կուսակցական, մշակութային հարյուրավոր գործիչներ, բանվորներ, ծառայողներ, գյուղացիներ, զինվորականներ: Ձախ թեքման և այլ «հանցանքների» համար մեղադրվեցին Եղիշե Չարենցը, Ալսեղ Բակունցը, Գուրգեն Մահարին և ուրիշներ: Չարենցը մահացավ բանտում, Բակունցը մահապատժի ենթարկվեց, Մահարին Հայաստանից արքայազնաց:

Բացի դատարանով պատժվածներից, մեծ թիվ էին կազմում նաև նրանք, ում գործերը ձևակերպում էին արտադատարանային կարգով. դրանք իրականացնում էին պետքադվարչության կոլեգիան, հատուկ խորհրդակցությունը: 1937 թ. օգոստոսին՝ հարցաքննության ժամանակ, երրորդ հարկի լուսամուտից ցած նետվեց Հայաստանի ժողկոմխորհի նախկին նախագահ Մահակ Տեր-Գաբրիելյանը:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց Գրիգոր Հարությունյանը: Բռնությունները Հայաստանում շարունակվեցին մինչև 1939 թ.: Պատժիչ մարմինների աչքից չվրիպեցին ուսուցիչները, ուսանողները և նույնիսկ աշակերտները:

1938 թ., երբ սրվեց միջազգային դրությունը, իշխանությունները փոքրինչ մեղմացրին բռնությունները:

Որոշ հաշվարկներով՝ 1930-ական թվականներին Հայաստանում բռնությունների է ենթարկվել 15 հազար

մարդ, որոնց մեկ երրորդը գնդակահարվել է:

Պետության անհանդուրժողական քաղաքականությունը կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ: Խորհրդային Հայաստանի Սահմանադրությամբ եկեղեցին դառնում էր «հավատացյալների մասնավոր համայնք», իսկ բոլոր քաղաքացիներին իրավունք էր տրվում ազատորեն վարելու կրոնական և հակակրոնական քարոզչություն: Իրականում, սակայն, խիստ սահմանափակվեցին կրոնական քարոզչության հնարավորությունները, և ուժեղ պայքար ծավալվեց եկեղեցու դեմ:

Պետությունը եկեղեցու հետ հարաբերություններն իրականացնում էր իր ներկայացուցիչների միջոցով: Խորհրդային իշխանության համար Հայոց եկեղեցին և առանձին հոգևորականներ կապի միջոց էին Սփյուռքում գործելու համար:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո իշխանության առաջին քայլը եկեղեցու դեմ նրան անշարժ և շարժական գույքից զրկելն էր: Ռուսաստանի սովյալ բնակչությանն օգնելու պատրվակով սկսվեց եկեղեցական գույքի և թանկարժեք իրերի բռնագրավումը: Գևորգ Ե կաթողիկոսը միաբաններին ուղղված կոնդակով դատապարտեց Էջմիածինը «քանդող» խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը:

Պետությունը միջամտում էր եկեղեցու բոլոր գործերին: Արգելվել էր ճեմարանի վերաբացումը: Թույլատրվել էր միայն հոգևոր դպրոցի գործու-

նեությունը: 1926 թ. հատուկ որոշումով արգելվեց եկեղեցու կողմից Հայոց եղեռնի օրվա՝ ապրիլի 24-ի նշումը:

Պաշտոնական եկեղեցու դեմ պայքարում իշխանությունները փորձեցին օգտագործել այսպես կոչված՝ «Ազատ եկեղեցական եղբայրությունը» կամ «Նոր եկեղեցին», որն, ըստ էության, աղանդավորական դրսևորում էր: Նրանք քարոզում էին, որ եկեղեցիները պետք է ինքնուրույն լինեն, չենթարկվեն հոգևոր կենտրոնին, կրճատեն ծիսական արարողությունները, հրաժարվեն կուսակրոնությունից: Պետությունը «Նոր եկեղեցուն» տրամադրել էր շենք և միջոցներ՝ հրատարակչական գործունեություն ծավալելու համար: 1926 թ. Ս. Էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհուրդը դիմեց բոլոր թեմերին՝ դատապարտելով «Նոր եկեղեցի» կազմակերպության պառակտիչ գործունեությունը:

Հայոց եկեղեցու դեմ պայքարն ավելի սաստկացավ համատարած կոլեկտիվացման շրջանում. հոգևորականությունը դիտվեց որպես հակահեղափոխական և հակախորհրդային տարր:

1930 թ. մահացավ Գևորգ Ե կաթողիկոսը: Պետությունը խոչընդոտներ էր ստեղծում և ձգձգում նոր հայրապետի ընտրությունը: 1932 թ. նոր կաթողիկոս ընտրվեց **Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեգյանը:**

Սկսած 1920-ական թվականներից պետությունը փակում էր վանքերը, եկեղեցիները, դրանք ծառայեցնում որպես պահեստներ: 1937 թ. վերջին Հայաստանում փակված էր 800 եկե-

Խորեն Մուրադբեգյան

դեցի: Բռնությունների զոհ դարձան շատ հոգևորականներ: 91 հոգևորականներ զնդակահարվեցին:

1930-ական թվականներին ԽՍՀՄ իշխանությունների կարգադրությամբ Երևանում և հանրապետության մյուս բնակավայրերում հիմնահատակ քանդվեցին մեծ թվով վանքեր և եկեղեցիներ:

1938 թ. ապրիլին Էջմիածնում խեղդամահ արվեց կաթողիկոս Խորեն Մուրադբեգյանը: Լուրջ վտանգ ստեղծվեց Հայոց եկեղեցու գոյության համար: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1938 թ. օգոստոսի 4-ին Էջմիածնի վանքը փակելու, կաթողիկոսությունը վերացնելու մասին որոշում ընդունեց: Մոսկվան չհաստատեց այդ որոշումը, բայց նաև մինչև Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը թույլ չտվեց կաթողիկոսի ընտրություններ անցկացնել:

Հայաստանը՝ միութենական հանրապետություն: Խորհրդային Միության կազմավորումից հետո երկրի բովանդակ կյանքում տեղի էին ունեցել զգալի փոփոխություններ, և

անհրաժեշտություն էր առաջացել նոր Սահմանադրությամբ ամրապնդելու այդ տեղաշարժերը:

1920-1930-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ում պարբերաբար իրականացվում էին ազգային վարչատարածքային վերաբաժանումներ, որոնց հետևանքով ազգային տարածքներն արհեստականորեն մտցվում էին մեկ այս, մեկ այն ինքնավար կամ հանրապետական պետական միավորման կազմի մեջ: Անհրաժեշտություն էր առաջացել հստակ որոշելու ազգային ինքնավարության կամ հանրապետության կարգավիճակի և սահմանների հարցերը:

1936 թ. դեկտեմբերի 5-ին ԽՍՀՄ խորհուրդների 8-րդ համագումարում ընդունվեց երկրի նոր Սահմանադրությունը: Երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդն էր, որ կազմված էր երկու՝ Միության խորհրդի և Ազգությունների խորհրդի պալատներից (ատյաններից):

ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրությամբ Անդրկովկասյան Դաշնությունը լուծարվեց, և մյուս 10 ազգային հանրապետությունների հետ Հայաստանը հռչակվեց միութենական հանրապետություն՝ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն (ՀԽՍՀ): Այդ հանրապետությունները ԽՍՀՄ Սահմանադրության հիմքի վրա պետք է համապատասխան սահմանադրություն ունենային: Խորհրդային Հայաստանի նոր Սահմանադրությունն ընդունվեց 1937 թ. մարտին:

Նոր օրենքով 1937 թ. դեկտեմբերի 12-ին կայացան բարձրագույն իշխանության ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները: Հայկական ԽՍՀ-ից ընտրվեցին 4 պատգամավոր (ըստ բնակչության թվի) Միության պալատի

և 25 պատգամավոր (որպես միութենական հանրապետություն) Ազգությունների պալատի համար:

1938 թ. հունիսին տեղի ունեցան Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո: Ոչ կոմունիստական ինչ ուժեր էին գործում Հայաստանում, և ինչ ճակատագիր նրանք ունեցան:
2. Ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք խորհուրդների և կուսակցության հարաբերակցությունը: Որո՞նք էին ամենախոշոր կազմակերպությունները և է՞րբ էին ստեղծվել:
3. Հիմնական գծերով ներկայացրե՞ք 1920-ական թվականների միջկուսակցական և ներկուսակցական պայքարը: Ինչ ավարտ և հետևանքներ ունեցավ այն:
4. Ներկայացրե՞ք ամբողջատիրական վարչակարգի էությունը, համեմատե՞ք ժողովրդավարական և ամբողջատիրական վարչակարգերը: Լրացուցիչ տվյալներ ներկայացրե՞ք Ա. Խանջյանի վերաբերյալ և գնահատե՞ք նրա գործունեությունը:
5. Համառոտ ներկայացրե՞ք 1936-1939 թթ. Հայաստանում կիրառված բռնությունների և զանգվածային ձերբակալությունների քաղաքականությունը և դրա հետևանքները: Ձեր կարծիքով՝ ինչ նպատակ էր հետապնդում այդ քաղաքականության իրագործումը:
6. Ձեր կարծիքով՝ որո՞նք էին կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ խորհրդային պետության անհանդուրժողականության պատճառները: Ինչ միջոցներով էր պետությունը պայքարում Հայ եկեղեցու դեմ, ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք այդ պայքարի ընթացքն ու հետևանքները:
7. Որո՞նք էին ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրության ընդունման պատճառները: Ե՞րբ և որտե՞ղ է ընդունվել այն: Ո՞րն էր երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը և ինչ կառուցվածք ուներ: Ինչ փոփոխություն կատարվեց Անդրկովկասում: Այլ աղբյուրներից ճշտե՞ք միութենական մյուս հանրապետությունների անվանումները: Ե՞րբ է ընդունվել Խորհրդային Հայաստանի նոր Սահմանադրությունը:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1941-1945 ԹԹ.)

§ 1. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆՈՒՄ

Գերմանիայի հարձակումը ԽՍՀՄ-ի վրա: 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին Լեհաստանի վրա Գերմանիայի հարձակումով սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Պատերազմի առաջին փուլում զավթելով Եվրոպայի զգալի մասը՝ Գերմանիան, 1941 թ. հունիսի 22-ին խախտելով 1939 թ. օգոստոսի 23-ին ԽՍՀՄ-ի հետ կնքած չհարձակման պայմանագիրը, հարձակվեց Խորհրդային Միության վրա: Սկսվեց ԽՍՀՄ ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմը (1941-1945 թթ.):

Գերմանիան նպատակ ուներ կայծակնային պատերազմի միջոցով մի քանի շաբաթվա ընթացքում գրավելու ԽՍՀՄ-ը և հասնելու համաշխարհային տիրապետության:

Երկրորդ աշխարհամարտում ևս Թուրքիան Գերմանիայի դաշնակիցն էր: Դա նշանակում էր, որ հայ ժողովրդի համար առկա էր լուրջ վտանգ: Պատահական չէր, որ երբ ֆաշիստական զորքերը մոտենում էին Ստալինգրադին և Կովկասին, Թուրքիայում գլուխ բարձրացրին պանթուրքիզմի գաղափարախոսները: Նրանց հրապարակած աշխատություններում և քարտեզներում ընդհանրապես բացակայում էր **Հայաստան** անունը:

Գերմանիան, որպես դաշնակից, խրախուսում էր Թուրքիային:

Պատերազմի սկզբնական փուլում խորհրդային զորքերը մեծ կորուստներով նահանջում էին թշնամուն թողնելով ընդարձակ տարածքներ:

Սակայն ԽՍՀՄ-ը Գերմանիայի դեմ պայքարում միայնակ չմնաց. ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, ԽՍՀՄ-ը և այլ երկրներ միանալով կազմեցին հակաֆաշիստական միություն:

Խորհրդային Հայաստանի փոստ-տոմարային վերակառուցումը պատերազմի պահանջներին համապատասխան: Պատերազմի հենց սկզբից հայ ժողովուրդը խորհրդային մյուս ժողովուրդների հետ ոտքի կանգնեց պաշտպանելու հայրենիքը: 1941 թ. հունիսի 23-ից Խորհրդային Հայաստանում ևս սկսվեց զորահավաքը: Հանրապետությունից պատերազմի տարիներին բանակ զորակոչվեց շուրջ 330 հազար մարդ, որից 300 հազարը՝ հայեր: Եվս 200 հազար հայեր զորակոչվեցին մյուս խորհրդային հանրապետություններից: Արտասահմանում ապրող հայերից պատերազմին մասնակցել են շուրջ 100 հազարը: Ընդհանուր առմամբ, պատերազմին մասնակցեցին մոտ 600 հազար հայեր, որոնցից 200 հազարը զոհվեցին:

Թեպետ Հայաստանում ռազմական գործողություններ տեղի չունեցան, սակայն հայ ժողովուրդը թե՛ ռազմաճակատում, թե՛ թիկունքում հերոսական պայքար մղեց ֆաշիզմի դեմ:

Առաջնահերթ խնդիր էր Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության վերակառուցումը պատերազմի պահանջներին համապատասխան: Ամենուր մարդիկ առաջնորդվում էին «Ամեն ինչ պատերազմի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար» նշանաբանով: Նրանց անձնվիրության շնորհիվ պատերազմի տարիներին հանրապետությունում ոչ միայն պահպանվեցին ու ամրապնդվեցին գործարանները, այլև շահագործման հանձնվեց շուրջ 30 արդյունաբերական նոր ձեռնարկություն՝ ավիացիոն, ավտոդողերի, կոմպրեսորների, ժամացույցի և այլ գործարաններ: Հանրապետությունում թողարկվում էր 300 նոր արտադրատեսակ, այդ թվում՝ 10 տեսակի զինամթերք, ականանետներ, ականներ, նռնակներ, ինքնաթիռներ, ռետինատեխնիկական իրեր և այլն:

1942 թ. հոկտեմբերից Երևանի գործարաններից մեկում (Էլեկտրամեքենաշինական) վերանորոգվում էին ինքնաթիռներ, արտադրվում «Յակ-3» ինքնաթիռի թևեր և շասի: Պատերազմի վերջին տարում այդ գործարանն սկսեց «ՈւՏ-2Մ» թեթև ինքնաթիռների արտադրությունը: Ինքնաթիռները տեղում փորձարկվելուց հետո ուղարկվում էին ռազմաճակատ:

Պատերազմի տարիներին Հայաս-

տանը երկրին մատակարարում էր կաուչուկ, պղինձ, կարբիդ:

Դժվարին վիճակում հայտնվեց գյուղատնտեսությունը: Ռազմաճակատ մեկնած տղամարդկանց գյուղերում փոխարինեցին կանայք, թոշակառուները, պատանիները: Նրանց ջանքերով ընդարձակվեցին ցանքատարածությունները, հանրապետությունը հիմնականում ապահովվեց սեփական հացով, և դրսից հացի ներմուծումը հասցվեց նվազագույնի: Սկսեցին արտադրել մեծ քանակությամբ նոր տեխնիկական մշակաբույսեր՝ ծխախոտ, ճակնդեղ և կարտոֆիլ:

Պատերազմի տարիներին հսկայական աշխատանք կատարեցին Հայաստանի մտավորականները՝ գրականության, արվեստի, գիտության գործիչները: Չնայած պատերազմական դժվարություններին՝ **1943 թ. նոյեմբերի 29-ին հիմնադրվեց ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան:**

Պատերազմի տարիներին Հայաստանի բնակչության խնայողությունների հաշվին Կարմիր բանակի համար կազմվեցին «Խորհրդային Հայաստան», «Հայաստանի կոլտնտեսական», «Զանգեզուրի լեռնագործ», «Հայաստանի ֆիզկուլտուրնիկ», «Հայաստանի կոմերիտական» տանկային շարայուները, «Խորհրդային Հայաստան», «Հաղթանակ», «Երիտասարդ գվարդիա» ավիաէսկադրաները և այլն:

Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակում զգալի ներդրում ունեցան ԽՍՀՄ պետական բարձրագույն մարմիններում, ռազմական արդյունա-

բերության և ժողովրդական տնտեսության տարբեր բնագավառներում աշխատող հայերը՝ Անաստաս Միկոյանը, որը ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊՊԿ) անդամ էր, ԽՍՀՄ սև մետաղաձուլության նախարար (1940–1948 թթ.) Իվան Թևոյանը, «ՄԻԳ» կործանիչ ինքնաթիռների կոնստրուկտորական բյուրոյի գլխավոր կոնստրուկտոր Արտեմ Միկոյանը, 1940–1945 թթ. 92–րդ հրետանային գործարանի տնօրեն Համո Յույանը և ուրիշներ:

Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար պատերազմի տարիներին 10 հայորդիներ արժանացան Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչման: Հետագայում նրանցից երեքը՝ Արտեմ Միկոյանը, հրթիռամիջուկային վահանակի ստեղծման գլխավոր կոնստրուկտոր Մամվել Բոչարյանցը և ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, այդ կոչմանն արժանացան կրկնակի:

Հայկական ազգային դիվիզիաների կազմավորումը և նրանց մարտական ուղին: Հայ ռազմիկները պատերազմի ամբողջ ընթացքում մարտնչում էին տարբեր զորատեսակներում և բոլոր ռազմաճակատներում:

Հայ ժողովրդի ավելի քան 60 000 զավակներ պատերազմին մասնակցել են հայկական ազգային դիվիզիաների շարքերում: Առաջին ազգային դիվիզիան **76–րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան էր**, որը կազմավորվել էր Հայաստանում դեռ 1920–1922 թթ.՝ ՀՀ բանակի, ապա Հայկական կարմիր բա-

*Հայկական Թանկյան դիվիզիայի
մարտիկների ժամանումը
Լենինականի կայարան, 1945 թ.*

նակի վերակառուցման արդյունքում: Դիվիզիան հատկապես աչքի ընկավ Ստալինգրադի ճակատամարտում և վերակազմավորվեց 51–րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի:

Հայկական զորամիավորումներից առաջինը ռազմաճակատ մեկնեց **390–րդ դիվիզիան**: 1942 թ. մարտի սկզբներին դիվիզիան մասնակցեց Կերչի մարտերին, ունեցավ ծանր կորուստներ: Այդտեղ զոհվեց դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ **Սիմոն Զաքյանը**: 1942 թ. հունիսի 14–ին դիվիզիան ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմի հրամանով կազմացրվեց:

Աչքի ընկավ հայկական **408–րդ հրաձգային դիվիզիան**, որը կազմավորվել էր Վաղարշապատում (Էջմիածին) և Երևանում: Դիվիզիան Նովոռոսիյսկ–Տուրապե շրջանում փակեց գերմանական զորքերի ճանապարհը դեպի Անդրկովկաս:

Հերոսական մարտական ուղի անցան **89–րդ և 409–րդ դիվիզիաները**, որոնք մարտնչեցին մինչև պատերազմի ավարտը:

Նվեր Մաֆարյան

Համազասպ Բարսեղյանյան

Սերգեյ Ազունով

Հյուսիսային Կովկասի Մոզդոկ քաղաքի շրջանից մինչև Ռումինիա, Հունգարիա, Ավստրիա և Չեխոսլովակիա ձգվեց **409-րդ հրաձգային դիվիզիայի** մարտական ուղին: Դիվիզիան կազմացրվեց 1945 թ. հուլիսի 2-ին Հունգարիայում:

Կովկասյան նախալեռներից՝ Գրոզնու մատույցներից, Կուբանի, Թամանի, Կերչի, Ղրիմի վրայով մինչև Գերմանիա հասավ **Հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիան**: Դիվիզիային շնորհվեց **Թամանյան** անունը՝ Թամանյան թերակղզու ազատագրմանն ունեցած հերոսական մասնակցության համար: Դիվիզիայի անձնակազմից 9 հոգի արժանացան ԽՍՀՄ հերոսի կոչման, այդ թվում՝ **Հունան Ավետիսյանը և Սուրեն Առաքելյանը**, որոնք իրենց մարմնով փակեցին հակառակորդի հրակնատը: 1943 թ. փետրվարից դիվիզիայի հրամանատարը գեներալ-մայոր **Նվեր Մաֆարյանն** էր: 1945 թ. սեպտեմբերին դիվիզիան վերադարձավ Հայաստան և մինչև կազմացրվելը (1956 թ.)

մնաց Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի կազմում:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին կազմավորված ազգային զորամիավորումներից միայն 261-րդ հրաձգային դիվիզիան չմասնակցեց մարտական գործողություններին: Դիվիզիայի հիմնական խնդիրն էր պաշտպանել Խորհրդային Հայաստանի՝ Թուրքիայի հետ ունեցած պետական սահմանը, ինչպես նաև ռազմաճակատի համար պատրաստել երթային գումարտակներ:

Խորհրդային Հայաստանում կազմավորվեցին կամ վերահամալրվեցին 61-րդ, 136-րդ, 138-րդ, 406-րդ և այլ դիվիզիաներ, որոնք թեպետ պաշտոնապես ազգային չէին, սակայն նրանց անձնակազմի մեծ մասը հայեր էին: Հայաստանը հանդերձավորեց և պարելավորեց նաև իր տարածքում գտնվող 349-րդ վրացական դիվիզիան:

Հայ ռազմիկները կռվում էին պատերազմի առաջին իսկ օրվանից Բրեստի պաշտպանությունից մինչև Բեռլինի գրավումը: Մոսկվայի ճակա-

Նեկոն Սրեփանյան

Հովհաննես Բաղրամյան

Արմենակ Խանիկերյանց

տանարտում, որտեղ գերմանացիները կրեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին խոշոր պարտությունը, չափի ընկան գեներալ-մայոր Հ. Բաղրամյանի, գեներալ-լեյտենանտ Մ. Պարսեղովի և այլոց ղեկավարած զորամասերը, բազմաթիվ հայ զինվորներ:

Ստալինգրադի ճակատամարտում ցուցաբերած անձնվիրության համար ԽՍՀՄ հերոսի կոչմանն արժանացավ կործանիչ ավիացիայի ավիաէսկադրիլիայի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ **Սերգեյ Բուռնազյանը**: Բաթիկայի համար մղվող մարտերից մեկում (1944 թ.) զոհվեց խիզախ օդաչու, ԽՍՀՄ հերոս **Նեկոն Ստեփանյանը** (հետմահու արժանացավ կրկնակի հերոսի կոչման): Հայորդիները մասնակցեցին նաև Կիևի, Լենինգրադի, Կուրսկի, Բեռլինի խոշոր ճակատամարտերին, ցամաքային, օդային ու ծովային կռիվներին:

Ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում կարևոր գործ կատարեցին անտեսանելի ճակատի մարտիկները՝ լեգենդար

հետախույզներ, գեներալ-լեյտենանտ **Հայկ Հովակիմյանը**, գեներալ-մայոր **Իվան Աղայանցը**, գնդապետ, ԽՍՀՄ հերոս **Գևորգ Վարդանյանը**, նրա կինը՝ **Գոհար Վարդանյանը** և ուրիշներ: Նրանց գործունեությունը հասկանալի պատճառներով երկար ժամանակ չէր լուսաբանվում:

Պատերազմի հայ հերոսները և զորավարները: Պատերազմի տարիներին ցուցաբերած սխրանքների համար ԽՍՀՄ հերոսի կոչում է շնորհվել 108 հայի և Հայաստանում ծնված կամ ապրած 11 այլազգիների, ընդամենը՝ 119 մարդու: Հայերից չորսին հերոսի կոչում է շնորհվել 1939-1940 թթ. խորհրդաֆիննական պատերազմում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում առաջին հայ հերոսը տանկիստ, շարքային **Կարապետ Սիմոնյանն** էր, որն այդ կոչմանն արժանացել էր 1940 թ. հունվարի 15-ին: Հայրենական մեծ պատերազմում առաջին հայ հերոսը օդաչու **Լազր Չափչախյանն** էր, որին այդ կոչումը շնորհվեց 1942 թ. հուլիսի 21-ին:

Հայկական դիմիդիան Բեռլինում քոչարի պարելիս, 1945 թ.

27 հայ ռազմիկներ, պարզևատրվելով Փառքի 3-րդ, 2-րդ և 1-ին աստիճանի շքանշաններով, դարձել են զինվորական այդ պատվավոր շքանշանի լրիվ ասպետներ:

Հաղթանակի գործում ծանրակշիռ դեր խաղացին խորհրդային բանակի հայ զորավարները: Պատերազմին մասնակցել է 64 հայ գեներալ, որոնցից 4-ը հետագայում դարձան մարշալներ: Հայ ժողովրդի հպարտությունն են ԽՍՀՄ մարշալ, կրկնակի հերոս **Հովհաննես Բաղրամյանը**, նավատորմի ծովակալ, ԽՍՀՄ հերոս **Իվան Իսակովը**, ավիացիայի մարշալ **Արմենակ Խանփերյանցը (Սերգեյ Խուդյակով)**, գրահատակային զորքերի գլխավոր մարշալ **Համազասպ Բաբաջանյանը** և ինժեներական զորքերի մարշալ **Սերգեյ Ագանովը (Ագանյան)**: Իրենց անունը փառքով պսակեցին գեներալներ **Միքայել Պարսեղովը, Սերգեյ Մարտիրոսյանը, Հայկ Մարտիրոսյանը, Բագրատ Առուշանյանը, Անդրանիկ Ղազարյանը, Ասքանազ Կարապետյանը, Աշոտ Ղազարյանը** և ուրիշ-

ներ: Այդ թիվն ավելի մեծ կլիներ, եթե 1937 թ. ստալինյան բռնաճնշումների զոհը չդառնային Կարմիր բանակի մի շարք հայ զորավարներ:

Պատերազմի ժամանակ հայերից մեկը եղել է ռազմաճակատի հրամանատար (Հ. Բաղրամյան), 3-ը՝ բանակի, 6-ը՝ կորպուսի, 28-ը՝ դիվիզիայի, իսկ ավելի քան 100 հայորդիներ բրիգադի և գնդի հրամանատարներ էին:

Հայերի մասնակցությունը պարտիզանական պայքարին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում տարած հաղթանակում իրենց արժանի տեղն ունեցան նաև հայ պարտիզանները: Ուկրաինայում և Բելոռուսիայում մարտնչել են ավելի քան 2000, Ղրիմում և Հյուսիսային Կովկասում՝ 500, Մերձբալթիկայում, Լենինգրադի և Կալինինի մարզերում՝ 200 հայ պարտիզաններ: Հայերից էին գերազանցապես բաղկացած «Հաղթանակ», «Կարմիր աստղ», Ա. Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատները, որոնց շարքերում կային 400 հայ պարտիզաններ:

Ֆրանսիայում հայ ռազմագերիներից բաղկացած պարտիզանական

գնդում կար ավելի քան 1200, իսկ Հուսաստանի «Ազատություն» ջոկատում՝ 1000 հայորդի: Իրենց խիզախությամբ աչքի են ընկել հայ պարտիզաններ Արամայիս Հովսեփյանը, Սերգեյ

Հարությունյանը, Հովհաննես Պետոյանը, Մկրտիչ Դաշոյանը, Գևորգ Քոլոզյանը, «Երիտասարդ գվարդիա» կազմակերպության անդամ Գեորգի Հարությունյանը և ուրիշներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ են սկսվել Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմները: Ո՞ր երկրներն էին ֆաշիստական Գերմանիայի դաշնակիցները. այդ դաշնակիցներից ո՞րն էր հատկապես վտանգավոր Հայաստանի համար. ինչո՞ւ:
2. Պատերազմի պահանջներին համապատասխան ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության մեջ: Հայաստանի բնակչության խնայողությունների հաշվին Կարմիր բանակն ի՞նչ օգնություն ստացավ: Թվարկե՛ք հայ պետական պաշտոնյաների անունները, ովքեր զգալի ներդրում ունեցան հաղթանակում. ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:
3. Ներկայացրե՛ք հայկական դիվիզիաների կազմավորման և անցած մարտական ուղու պատմությունը: Ո՞ր մարտերում աչքի ընկան հայ ռազմիկները: Կազմե՛ք ուրվագծային քարտեզ և նշե՛ք հայկական դիվիզիաների անցած մարտական ուղին ու նշանավոր ճակատամարտերը:
4. Քանի՞ հայ ռազմիկ է արժանացել ԽՍՀՄ հերոսի կոչման. նրանցից քանիսն են այդ կոչմանն արժանացել մինչև Հայրենական մեծ պատերազմը: Ովքե՞ր են Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին հայ հերոսները: Քանի՞ հայ մարտիկ է արժանացել Փառքի բոլոր երեք աստիճանի շքանշանների ասպետի կոչման: Քանի՞ հայ գեներալ է մասնակցել պատերազմին: Թվարկե՛ք հայ մարշալներին և նրանց զորատեսակները:
5. Ո՞ր տարածաշրջաններում և որքա՞ն հայեր են մարտնչել պարտիզանական ջոկատների կազմում: Գերազանցապես հայերից կազմված պարտիզանական ի՞նչ ջոկատներ կային: Գրե՛ք նշանավոր հայ պարտիզանների անուններ:
6. Գրե՛ք ռեֆերատ կամ զեկուցում Հայրենական մեծ պատերազմի հերոսներից մեկի մասին:

§ 2. ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Սփյուռքահայերի մասնակցությունը ֆաշիզմի ջախջախմանը:
Սփյուռքահայությունը նույնպես ակտիվ մասնակցություն ունեցավ ֆա-

շիզմի դեմ պայքարին: Նրանց մեծամասնությունը համախմբվեց Ազգային ճակատի կազմակերպությունների մեջ՝ նյութական և բարոյական օգնություն

ցուցաբերելով Կարմիր բանակին: Սփյուռքահայերի հավաքած միջոցներով խորհրդային բանակի համար կազմվեցին «Մասունցի Դավիթ» և «Գեներալ Բադրամյան» տանկային շարասյուները:

Սփյուռքահայերը մարտնչում էին Հայոց ցեղասպանությունից հետո իրենց հանգրվանած երկրների զինված ուժերի կազմում: Միայն ԱՄՆ-ի բանակում ծառայում էին 20 հազար հայեր: Նրանցից լեյտենանտ **Երվանդ Գեովիշյանն** արժանացավ Ամերիկայի հերոսի՝ «Կոնգրեսի պատվո մեդալ» շքանշանի, որով պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ի բանակում պարգևատրվել է ընդամենը 87 մարդ: Ամերիկյան բանակի գեներալներ դարձան **Ջորջ Մարտիկյանը և Հայկ Շեքերջյանը**: Ավելի քան 30 հազար հայեր մարտնչում էին Անգլիայի և Ֆրանսիայի բանակներում:

Մեծ թվով սփյուռքահայեր մասնակցեցին Գերմանիայի կողմից նվաճված երկրների դիմադրական-պարտիզանական շարժմանը: Իր անունը փառքով պսակեց բանաստեղծ **Միսաք Մանուշյանը**, որը հետմահու արժանացավ Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման հերոսի կոչման: Մանուշյանի խմբին և հայ ռազմագերիներին մեծ օգնություն ցուցաբերեցին հանրահայտ **Շառլ Ազնավուրի** ծնողները, քույրը և անձամբ երգիչը: Ֆրանսիայում հերոսի մահով ընկան **Լուիզա (Լաս) և Արփիար Այախյանները**:

Ավելի քան 300 քաջ հայորդիներ զոհվեցին Հունաստանի պարտի-

«Մասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը

զանական կռիվների ընթացքում: Առայսօր Բուլղարիայում հիշում են հերոսուհի պարտիզան **Հերմինե Ռազգրադլյանի** (Մաշկայի) անունը, որին գերմանացիները մատնությամբ բռնեցին և տանջամահ արեցին: «Ազատություն» հայկական պարտիզանական ջոկատը կովում էր Հունաստանի ազատագրական բանակի շարքերում:

Պատերազմի սկզբից գերմանական հրամանատարությունը խորհրդային ռազմագերիներից կազմավորում էր ազգային լեգեոններ՝ ռազմաճակատ ուղարկելու համար: 1942 թ. կազմավորվեց հայկական լեգեոնը: Այդ գործին մասնակից դարձան նաև մի խումբ ազգային գործիչներ (**Գրո, Արտաշես Արեղյան, Գարեգին Նժդեհ** և ուրիշներ): Լեգեոնի միջոցով նրանք ծրագրում էին ֆաշիստական հնարավոր ճնշումներից պաշտպանել հայ ժողովրդին, եթե պատերազմն ավարտվեր Գերմանիայի հաղթանակով:

Հայկական լեգեոնում գործում էր նաև ընդհատակյա հակաֆաշիստական հայրենասիրական կազմակերպություն, որը ղեկավարում էր քա-

ղաքական աշխատանքը և ռազմագերիների փախուստի գործը:

Ակտիվ հակաֆաշիստական աշխատանք կատարեցին սփյուռքահայ տարբեր գաղթօջախներում (ԱՄՆ, Ուրուգվայ, Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Իրաք, Իրան և այլն) գործող ազգային խորհուրդները:

Պատերազմի տարիներին Հայ առաքելական եկեղեցին թիկունքի աշխատավորության կողքին էր, մասնակցում էր ռազմաճակատին օգնություն կազմակերպելու գործին:

1941 թ. հուլիսին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Գևորգ Չորեքյանը դիմում է համայն հայությանը՝ համախմբվելու և հայ ժողովրդի հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանին սատարելու կոչով: Հայոց հայրապետի կոչերն ու կոնդակները լայն արձագանք են գտնում թե՛ մայր հայրենիքում, թե՛ սփյուռքում: Կաթողիկոսական տեղապահի անմիջական ջանքերով հանգանակություն է սկսվում արդեն հիշատակված «Մասունցի Դավիթ» տանկային շարայունը կազմավորելու նպատակով: Առաջին հանգանակողն ինքը՝ Գևորգ Զ Չորեքյանն էր՝ 800 հազար ռուբլի ընդհանուր արժողությամբ պլատինե ու ադամանդե թանկարժեք իրերի նվիրաբերությամբ:

Կարճ ժամանակամիջոցում սփյուռքահայության միջոցներով պատրաստվեց 21 տանկ և 1944 թ. ուղարկվեց ռազմաճակատ: Դրան հետևեց «Մասունցի Դավիթ» տանկային 2-րդ շարասյունը: Այն 1944 թ. մայիսին

Գևորգ Զ Չորեքյան

ուղարկվեց Առաջին Մերձբալթյան ռազմաճակատ, որը գլխավորում էր Հովհաննես Բաղրամյանը:

Հայ առաքելական եկեղեցու ազգանվեր գործունեությունը խորհրդային կառավարությանը ստիպեց մեղմացնել եկեղեցու նկատմամբ բռնաճնշումների քաղաքականությունը: 1943 թ. Հայաստանի կառավարությանը կից ստեղծվեց եկեղեցու գործերի խորհուրդ, որը միջնորդ էր հանդիսանալու եկեղեցու և պետության միջև: Իսկ 1943 թ. նոյեմբերին ԽՍՀՄ կառավարությունը որոշում ընդունեց եկեղեցիների վերաբացման կարգի մասին:

Օգտվելով առիթից՝ կաթողիկոսական տեղապահը գործնական քայլերի դիմեց Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի վերաբացման, բռնաճնշումների ենթարկված ավելի քան 300 հոգևորականների ազատ արձակման համար: Հենց այս շրջանում վերականգնվեց Վրաստանի հայոց թեմը, վերաբացվեցին մի շարք եկեղեցիներ:

1945 թ. մարտին Չորեքյանը դիմեց

Ստալինին և Բերիային՝ խնդրելով թույլատրել տեղահանված և Ուրալում վերաբնակեցված 16 հազար դրիմահայերին՝ վերադառնալու իրենց նախկին բնակավայրերը կամ Հայաստան:

1945 թ. ապրիլի 19-ին ԽՍՀՄ կառավարության ղեկավար Ի. Ստալինը Մոսկվայում ընդունեց Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Գևորգ Չորեքչյանին և բարձր գնահատեց նրա հայրենասովեր գործունեությունը պատերազմի ընթացքում. տեղապահը պարգևատրվեց «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալով: Գևորգ արքեպիսկոպոսը, օգտվելով ընձեռված հնարավորությունից, Կրեմլում բարձրացրեց հայկական հողերի վերադարձի, սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը թույլատրելու, Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի և տպարանի բացման, Զվարթնոցի տաճարի վերականգնման և այլ կենսական հարցեր:

Երկրորդ աշխարհամարտում Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակի մեջ ամենակարևոր դերը պատկանում է ԽՍՀՄ ժողովուրդներին: Պատերազմի ծանրության առյուծի բաժինն իր

վրա վերցրեց խորհրդային բանակը: Դաշնակիցները՝ Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ը, Գերմանիայի դեմ երկրորդ ճակատ բացեցին 1944 թ. հունիսին:

Հայրենական մեծ պատերազմը ԽՍՀՄ ժողովուրդներից խլեց 27 մլն մարդկային կյանք և ահռելի նյութական միջոցներ: Հայ ժողովրդի զավակներն անձնագոհաբար կռվեցին բոլոր ռազմաճակատներում, հաղթանակով մտան Բեռլին և պարեցին հայկական քոչարին: 1945 թ. մայիսի 9-ին Գերմանիան ստորագրեց անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտը: Դրանով ավարտվեց Հայրենական մեծ պատերազմը:

Պատերազմը շարունակվեց Հեռավոր Արևելքում: Շուտով ջախջախվեց նաև Գերմանիայի դաշնակից Ճապոնիան: Այդ պատերազմում աչքի ընկավ օդային բանակի հրամանատար Արմենակ Խանիբեյյանցը:

1945 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ճապոնիան նույնպես ստորագրեց անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտը, որով ավարտվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Սփյուռքահայերի հանգանակած միջոցներով ինչ օգնություն ցուցաբերվեց խորհրդային բանակին: Համառոտ ներկայացրե՞ք սփյուռքահայերի մասնակցությունը Երկրորդ աշխարհամարտին. ովքե՞ր աչքի ընկան, ինչ գիտե՞ք նրանց մասին: Ե՞րբ և ո՞ւմ մասնակցությամբ կազմավորվեց Հայկական լեգեոնը. ո՞րն էր նրա նպատակը:
2. Ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք Մայր Աթոռի գործունեությունը Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին. ինչ արդյունքներ ունեցավ այդ գործունեությունը:
3. Ե՞րբ են ավարտվել Հայրենական մեծ և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմները: Գնահատե՞ք ԽՍՀՄ-ի դերը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում:

ԳԼՈՒԽ 4. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1945–1985 թ.թ.)

§ 1. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդյունաբերության վերակառուցումը և զարգացումը: Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո անհրաժեշտ էր վերականգնել տնտեսությունը՝ այն համապատասխանեցնելով խաղաղ կյանքի պայմաններին: ԽՍՀՄ-ին պատերազմի հասցրած մարդկային և նյութական վնասները հսկայական էին. գոհվել էր 27 միլիոն մարդ, ավերվել՝ 32 հազար ձեռնարկություն, 1710 քաղաք ու ավան, 70 հազար գյուղ: Ավերված երկրի տնտեսության կառուցվածքը հարկավոր էր փոփոխել: Վերականգնվեց ութամյա աշխատանքային օրը, վերացվեց պարտադիր արտաժամյա աշխատանքը, և թույլատրվեց աշխատողներին տրամադրել հերթական ու լրացուցիչ արձակուրդ:

Անցումը դյուրին չէր. ԽՍՀՄ-ում 1946 թ. արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը նախորդ տարվա համեմատ նվազեց 17 տոկոսով:

Հայաստանում արդյունաբերության զարգացման տեմպերը չորրորդ հինգամյակում (1946–1950 թթ.) արագացան: Պետությունը հիմնական ուղարկությունը կենտրոնացրել էր ծանր արդյունաբերության զարգացման վրա, իսկ թեթև արդյունաբերությունը հետ էր մնում:

Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության զարգացումը 5-րդ հինգամյակի (1951–1955 թթ.) տարիներին ևս կարելի է բնորոշել ծանր արդյունաբերության գունավոր մետաղների արտադրության, մեքենաշինության, մետաղամշակության, քիմիական արդյունաբերության և էլեկտրաէներգիայի արտադրության աճի բարձր տեմպերով: 1955 թ. գունավոր մետաղների համախառն արտադրանքը 1945 թ. համեմատությամբ հանրապետությունում ավելացել է 8 անգամ, մեքենաշինության և մետաղամշակման ճյուղերի արտադրանքը՝ 11 անգամ:

1950-ական թթ. երկրորդ կեսին հանրապետությունում շարունակվեց հատկապես պղնձի, ալյումինի, մոլիբդենի արտադրության և քիմիական արդյունաբերության զարգացումը, կառուցվեցին էլեկտրատեխնիկական ու հաստոցաշինական գործարանները, քայլեր կատարվեցին ճշգրիտ մեքենաների արտադրություն ստեղծելու և ընդլայնելու ուղղությամբ: Հայաստանը դարձավ ԽՍՀՄ-ի զարգացած արդյունաբերություն ունեցող հանրապետություններից մեկը: Արդյունաբերական արտադրանքի շատ տեսակներ սկսեցին արտահանվել սոցիալիստական և զարգացող երկրներ:

Գյուղատնտեսության հիմնական դիրքերը:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի կողմից 1946 թ. մարտին հաստատված գյուղատնտեսական զարգացման ծրագրով գյուղատնտեսության արտադրանքը 1940 թ. մակարդակի համեմատ նախատեսվում էր ավելացնել 27 տոկոսով: Սակայն 1946 թ. հավաքվեց ընդամենը 39,6 միլիոն տոննա հացահատիկի համախառն բերք, որը բավականին ցածր էր նախորդ 1945 թ. բերքից: Դա պայմանավորված էր ոչ միայն այդ տարվա աննախադեպ երաշտով, այլև գյուղատնտեսության կառավարման բնագավառում իրականացվող սխալ քաղաքականությամբ:

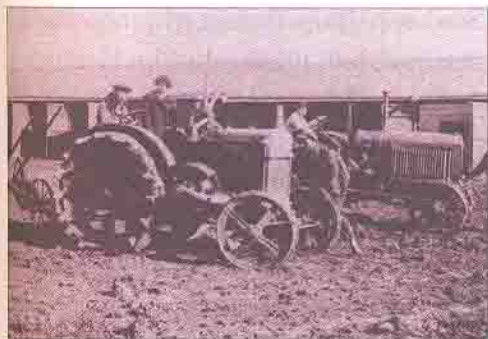
Հետպատերազմյան առաջին տարիներին խիստ բարձր էր պետական մթերումների չափաքանակը: Պետությունը հաճախ վերցնում էր կոլտնտեսությունների բերքի մեծ մասը, երբեմն էլ՝ ամբողջը: Երկրում, չնայած հացամթերումների ծավալի աճին, հացահատիկի բերքատվությունը մնում էր ցածր: 1949 թ. Հայաստանում հացահատիկի հեկտարի միջին բերքատվությունը կազմեց մոտ 11 ցենտներ: Շատ շրջաններում այն ավելի ցածր էր: Նույն թվականին Արևմտյան Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում հացահատիկի հեկտարի միջին բերքատվությունը կազմել էր 18-30 ցենտներ:

Հայաստանի գյուղատնտեսության ոլորտում դրական տեղաշարժեր, այնուամենայնիվ, կատարվում էին: Դա նկատելի էր գյուղատնտեսության մեքենայացման, էլեկտրաֆիկացման,

ջրաշինարարական աշխատանքների, ճահճակալած հողերի յուրացման և այլ բնագավառներում:

Ստալինի մահից հետո ԽՍՀՄ նոր ղեկավարությունը Ն. Խրուշչովի գլխավորությամբ 1953 թ. սեպտեմբերին քննարկեց գյուղատնտեսության հետագա զարգացման հարցը: Որոշում ընդունվեց բարձրացնելու կոլտնտեսություններից կատարվող մթերումների պետական գները, 5,5 անգամ՝ մսինը, 2 անգամ՝ կաթինը և յուղինը, 50 տոկոսով՝ հացահատիկինը: Ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ գյուղատնտեսության տնական անկմանը հաջորդեց որոշ վերելք, կոլտնտեսականների եկամուտներն սկսեցին աճել:

Գյուղատնտեսական արտադրության ավելացումը կառավարության գլխավոր խնդիրներից էր, դրան պետք է նպաստեր պետական երկու ձեռնարկի իրականացումը: Առաջին լուծարվեցին մեքենատրակտորային կայանները, և դրանց տեխնիկան, որպես սեփականություն, վաճառվեց կոլտնտեսություններին: Սակայն նորոգման ծառայությունների բացակայության պատճառով գյուղտեխնիկան արագ դուրս էր գալիս շարքից, իսկ նորը գնել կոլտնտեսությունները չէին կարողանում: Մյուս ձեռնարկը կոլտնտեսությունների խոշորացումն էր, որ սկսվել էր 1950 թ.: Նպատակը կոլտնտեսային խոշոր միավորումների ստեղծումն էր, գյուղի սոցիալական վերափոխման արագացումը: Սակայն այս ձեռնարկը ևս ձախողվեց:

1950-ական թվականների վերջերին գյուղատնտեսական արտադրության աճի տեմպերը դանդաղեցին: Պատճառներից մեկը օժանդակ և մասնավոր տնտեսություններում անասնա-գլխաքանակի անկումն էր: Կրճատվում էին նաև տնամերձ այգիները և բանջարանոցները: Արդյունքում 1958–1964 թթ. ընթացքում օժանդակ տնտեսություններում 20 տոկոսով պակասեց կաթի և մսի արտադրությունը:

Խրուչյովյան բարեփոխումները կառավարման բնագավառում: Խրուչյովի ղեկավարման տասնամյակի ընթացքում հետևողականորեն իրականացվում էր տնտեսության կառավարման ապակենտրոնացման քաղաքականություն: 1957 թ. մայիսին ընդունվեց օրենք՝ արդյունաբերությունը և շինարարությունը ժողովրդական տնտեսության խորհուրդների (ժողտնտխորհների) միջոցով կառավարելու մասին, որոնք անմիջապես ենթարկվելու էին միութենական հանրապետությունների նախարարների խորհուրդներին: Հայկական ԽՍՀ-ում ստեղծվեց ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ, որի համակարգում

գործում էր ավելի քան 250 արդյունաբերական և շինարարական ձեռնարկություն: Սակայն շուտով ի հայտ եկան նոր համակարգի թերությունները: Ժողտնտխորհները լուծարվեցին, վարկաբեկվեց «տարածքային կառավարում» հասկացությունը:

1959 թ. ԽՄԿԿ XXI համագումարն ընդունեց երկրի ժողովրդական տնտեսության զարգացման 1959–1965 թթ. յոթնամյա պլանը, որով նախատեսվում էր «հասնել ու անցնել Ամերիկայից» և բնակչության մեկ շնչին ընկնող արտադրանքի ծավալով աշխարհում գրավել առաջին տեղը: Իրականում գյուղատնտեսության ոլորտում 1959–1964 թթ. աճի տեմպերը նվազեցին: Խորհրդային Միության պատմության ընթացքում առաջին անգամ 1963 թ. երկիրը ստիպված էր արտասահմանից գնել 12 միլիոն տոննա հացահատիկ՝ ծախսելով 1 միլիարդ դոլար:

1961 թ. ԽՄԿԿ XXII արտահերթ համագումարն ընդունեց ԽՍՀՄ-ում առաջիկա 2–3 տասնամյակի ընթացքում կոմունիստական հասարակության կառուցման ծրագիրը: Սակայն կոմունիստական ռոմանտիզմը չափափանց իրական գործերով: Ընդհակառակը, 1960-ական թվականների սկզբներին որոշումներ ընդունվեցին գների բարձրացման մասին՝ իբր «անասնապահական մթերքների արտադրության արագ աճին» օգնելու համար: 1962 թ. մայիսին հայտարարվեց անասունների, թռչնի, կենդանական յուղի գները 35 տոկոսով բարձ-

րացնելու մասին, միաժամանակ 25–30 տոկոսով աճեցին մանրածախ գները: Գների բարձրացման որոշումն անմիջապես դժգոհության ելույթներ հարուցեց Ռիզայում, Կիևում, Լենինգրադում: Դժգոհությունների բարձրակետը աշխատավորության ելույթներն էին Նովոչերկասկ քաղաքում, որտեղ բանվորների գործադուլը ճնշվեց զորքի միջոցով. եղան մարդկային զոհեր:

Բնակչության սոցիալական վիճակի փոփոխությունները: 1947 թ. բարենպաստ եղանակային պայմանների, լավ բերքի, ռազմական ծախսերի որոշ կրճատման և պետական պահուստների ավելացման շնորհիվ ստեղծվեցին նախադրյալներ, որպեսզի ԽՍՀՄ կառավարությունը դեկտեմբերի 14–ին որոշում ընդունի դրամական ռեֆորմ անցկացնելու մասին: Այրանքների բաշխման քարտային համակարգը, որ մտցվել էր պատերազմի սկզբին, վերացվեց: Կատարվելու էր այրանքների ազատ վաճառք: Ռեֆորմի ընթացքում նախատեսվում էր շրջանառության մեջ եղած կանխիկ դրամի փոխանակումը նոր դրամով՝ տասին մեկ հարաբերակցությամբ: Աշխատավարձի և թոշակի չափերը մնացին անփոփոխ:

1950–ական թթ. սկզբին կոլտնտեսականն ամսական ստանում էր միջին հաշվով ընդամենը 164 ռուբլի՝ համարյա չորս անգամ պակաս, քան բանվոր–ծառայողները: Պետությունը կոլտնտեսություններից հացահատիկի կիլոգրամը գնում էր 10 կոպեկով, իսկ ալյուրը՝ վաճառում՝ 3,1 ռուբլով:

Տավարի միսը գնում էր կիլոգրամը 2,3 ռուբլով, իսկ վաճառում էր 15 ռուբլով:

Ստալինի մահից հետո՝ 1950–ական թվականների կեսերից, ԽՍՀՄ–ում իրականացվեց մեծածավալ սոցիալական քաղաքականություն: Բարձրացվեցին աշխատավարձերը, ավելացան հաշմանդամների և ծերության թոշակները: Մեծ թափով ընթացավ բնակարանային շինարարությունը:

Հետպատերազմյան տարիներին Հայկական ԽՍՀ բնակչության թվաքանակի կտրուկ աճի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին: Ընդ որում՝ աճի տեմպերը զգալիորեն բարձր էին ԽՍՀՄ միջին ցուցանիշից: 1945–1965 թթ., այսինքն՝ 20 տարվա ընթացքում, հանրապետության բնակչության թվաքանակը աճեց շուրջ 1,8 անգամ (ԽՍՀՄ–ում՝ 1,5 անգամ)՝ հասնելով 2 միլիոն 134 հազարի: Հայաստանում բնակչության վերաբաշխման հիմնական աղբյուրը բնական աճն էր: Բժշկական սպասարկման, նյութական, կենցաղային և այլ պայմանների բարելավման հետ կապված՝ մահացության գործակիցը հանրապետությունում զգալիորեն նվազեց:

Հայաստանի բնակչության մեխանիկական աճի համար կարևոր գործոն էր սիյուրքից և ԽՍՀՄ հանրապետություններից բնակչության ներհոսքը Հայկական ԽՍՀ: 1945–1965 թթ. Խորհրդային Հայաստան ներգաղթածների ընդհանուր թիվը կազմեց 804 հազար, իսկ արտագաղթածների՝ 398 հազար մարդ: Մեխա-

նիկական աճը կազմեց 406 հազար, որն այդ տարիներին հանրապետության բնակչության քանակական աճի 40 տոկոսից ավելին էր: ԽՍՀՄ կազմում Հայաստանն այն եզակի հանրապետություններից էր, որը խորհրդային տարիներին պահպանում էր միատարր ազգային կազմը: Եթե 1939 թ. հայերը կազմում էին հանրապետության բնակչության 82,8, ապա 1965 թ.՝ 88,3 %-ը: Այլ ազգություններից ապրում էին հիմնականում

եզդիներ, քրդեր, ադրբեջանցիներ, ռուսներ, հույներ, ասորիներ:

Նշված տարիներին Խորհրդային Հայաստանում դիտվել է քաղաքային բնակչության աճի, ուրբանիզացման բարձր մակարդակ, ինչը պայմանավորված էր նաև գյուղական բնակավայրերը քաղաքայինի վերափոխելու հանգամանքով: Քաղաքների ընդարձակման պատճառով նրանց տարածքի մեջ ընդգրկվեցին մեծ թվով գյուղական բնակավայրեր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ խնդիրներ էին ծառացած Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության առջև Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից հետո: Լուսաբանե՞ք արդյունաբերության վերականգնման ընթացքը: Թվերով և փաստերով ցույց տվե՞ք, որ ՀԽՍՀ արդյունաբերությունը 1950-ական թթ. զարգացում ապրեց:
2. Ներկայացրե՞ք գյուղատնտեսության բնագավառի հիմնախնդիրները, նշե՞ք դրանց պատճառները: «Ձնհալի տարիներին» ինչ առաջընթաց եղավ տնտեսության այս ճյուղում:
3. Ինչ նպատակ էին հետապնդում կառավարման բնագավառում խրուշչովյան բարեփոխումները: Ինչ էր նախատեսում ԽՄԿԿ XXII համագումարում ընդունված ծրագիրը: Իրատեսական էր այն, թե՞ ոչ. հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը: 1962 թ. ժողովրդական դժգոհության ինչ ելույթներ և ինչո՞ւ տեղի ունեցան ԽՍՀՄ-ում:
4. Փաստերով և թվերով պարզաբանե՞ք, որ ՀԽՍՀ-ում 1945-1965 թթ. բնակչության օտոնավարկական վիճակը և կենսամակարդակը բարելավվել էր:

§ 2. ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Ամբողջարիական համակարգի հեղազա ամրապնդումը: Հայրենական մեծ պատերազմից անմիջապես հետո կոմկուսի իշխող վերնախավը քաղաքական արշավ սկսեց մտավորականության դեմ՝ իբր պատերազմի տարիներին թուլացրած գաղափարա-

կան վերահսկողությունը վերականգնելու նպատակով: Սառը պատերազմի ծավալման պայմաններում կուսակցական ղեկավարության հատուկ ուշադրության առարկան դարձավ պայքարն ընդդեմ «Արևմուտքի ժամանակակից բուրժուական մշակույթի» տարածման:

Այդ ոգով Հայկունկուսի ղեկավարությունը ևս միջոցառումներ իրականացրեց, որ, օրինակ, «վերհանվեն և վերացվեն հայ գրականության սխալներն ու թերությունները»: Իրականացված առաջին միջոցառումների թվում էին հանրապետության հրատարակչությունների կողմից պատմական թեմաներով ստեղծագործությունների տպագրության դադարեցումը և գրաքննության խստացումը: Հայաստանում աշխատանքից ազատեցին ճանաչված գիտնականներ Հ. Աճառյանին և Գ. Ղափանցյանին: Բազմաթիվ մտավորականներ մեղադրվեցին «օտարամոլության» համար և հալածանքների ենթարկվեցին:

1952 թ. հոկտեմբերին կայացավ ՀամԿ(բ)Կ XIX համագումարը, որտեղ կուսակցությունը վերանվանվեց Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցություն (ԽՍԿԿ): Այդ համագումարով ու Բ. Վ. Ստալինի մահով (1953 թ.) ավարտվեց մի ամբողջ պատմական ժամանակաշրջան: Զարգացավ և ամրապնդվեց մի համակարգ, որը հենվում էր կուսակցական ապարատի ու պատժիչ մարմինների վրա: Ստալինի ղեկավարման վերջին տարիներին ամբողջատիրական համակարգը հասել էր դրսևորման բարձրակետին:

Հայկական հարցի վերաբացումը միջազգային նոր պայմաններում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին, երբ ակներև էր Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների պարտությունը, հայ մտավորականու-

թյունը սփյուռքում և Հայաստանում բարձրացրեց Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը և Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններ Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու, աշխարհասփյուռ հայերին իրենց հայրենիքում համախմբելու ազգային խնդիրները:

Պատերազմի տարիներին Թուրքիան թեև բացեիբաց ելույթ չունեցավ ԽՍՀՄ-ի դեմ, այնուհանդերձ նա Գերմանիայի փաստական դաշնակիցն էր: Երբ Գերմանիայի պարտությունը արդեն իրողություն էր, **1945 թ. մարտի 19-ին** ԽՍՀՄ կառավարությունը չեղյալ հայտարարեց (դենոնսացիայի ենթարկեց) 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ի խորհրդա-թուրքական բարեկամության և չեզոքության պայմանագիրը: Հունիսին ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողկոմ Վ. Մոլոտովը Թուրքիայի դեսպանին ներկայացրեց ԽՍՀՄ-ի տարածքային պահանջները: Թուրքիան իր դիրքերը պահպանելու համար դիմեց նախ Անգլիայի, ապա ԱՄՆ-ի օգնությանը: Մեծ տերությունների ղեկավարները 1945 թ. Պոտսդամի կոնֆերանսի հուլիսի 22-ի և 23-ի նիստերում քննարկեցին նաև հայկական տարածքների հարցը: Համոզվելով, որ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ուիլսթոն Չերչիլը պաշտպանում է Թուրքիայի շահերը, իսկ ԱՄՆ-ի նախագահ Թրումանը փորձում է խնդիրը դարձնել խորհրդա-թուրքական երկկողմ քննարկման առարկա՝ Ստալինը զիջեց և հարցը հանեց քննարկումից:

1946 թ. փետրվարի 1-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գրիգոր Հա-

Գրիգոր Հարությունյան

բությունյանը ընտրողների հետ հանդիպման ժամանակ հիմնականում խոսեց «Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական մարզերի» մասին: Անդրադառնալով այդ հայկական հողերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու խնդրին՝ Հարությունյանն ասաց, «Մենք հաստատակամորեն կձգտենք մեր առաջադրած հարցի դրական լուծմանը, որը կենսական նշանակություն ունի ամբողջ հայ ժողովրդի հետագա զարգացման համար»: Հայկական պահանջների պաշտպանության օգտին հանդես եկան արտասահմանյան մի շարք երկրների պետական և հասարակական գործիչներ, զանգվածային լրատվության միջոցներ:

Միջազգային նոր իրադրության պայմաններում՝ սառը պատերազմով, 1949 թ. Հյուսիսատլանտյան դաշինքի ստեղծումով և երեք տարի անց այդ դաշինքին Թուրքիայի անդամակցությամբ պայմանավորված, Խորհրդային Միությունը սկսեց հետ կանգնել իր պահանջներից: 1953 թ. մայիսի 30-ին

խորհրդային կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայից տարածքային պահանջ չունի: Հայկական հարցը ներքաշվեց Արևելք-Արևմուտք առնակատումների ոլորտ ու մնաց չլուծված՝ սառը պատերազմի պատճառով: Հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները կրկին անտեսվեցին հանուն մեծ տերությունների շահերի:

Քաղաքական բռնաճնշումների նոր փուլը: 1949 թ. զանգվածային աքսորը: Քաղաքական բռնաճնշումները Խորհրդային Միությունում շարունակվում էին: Միայն պատերազմի տարիներին քաղաքական մեղադրանքով Հայաստանում բռնադատվեց ավելի քան 5200, իսկ 1945–1952 թթ.՝ 2946 մարդ: 1945 թ. վերջերին հայրենիքի դավաճանության անհիմն մեղադրանքով ձերբակալվեց ավիացիայի մարշալ Սերգեյ Խուդյակովը (Արմենակ Խանսիերյանցը): Մի քանի տարի ենթարկվելով անմարդկային տանջանքների՝ նա գնդակահարվեց 1951 թ. հունվարի 13-ին:

1949 թ. հունիսի 14-ին ԽՍՀՄ իշխանությունների որոշմամբ Անդրկովկասի հանրապետություններից հայ բնակչության մի հոծ զանգված՝ 3620 ընտանիք, որպես քաղաքականապես անհուսալի, արտաքսվեց երկրի հեռավոր ցրտաշունչ, անբարենպաստ շրջաններ: Հայաստանից աքսորվեց 2935 ընտանիք՝ 13 272 անդամներով: 1946–1948 թթ. Հայաստան ներգաղթած սիյուռքահայերի շրջանում ևս խորհրդային պետական անվտանգության ծառայու-

*Սուրեն Թովմասյանը ելույթ է ունենում
ՀԿԿ XIX համագումարում, 1958 թ.*

թյունները «դաշնակցականներ գտան» և արտաքսեցին հանրապետությունից (350 ընտանիք՝ 1454 մարդ: Ընդհանուր առմամբ՝ Հայաստանից, Վրաստանից, Ադրբեջանից ու Սև ծովի առափնյա շրջաններից 1949 թ. արտաքսումների հետևանքով երկրի հեռավոր շրջաններ, հիմնականում Ալթայի երկրամաս արքսովեց 15 486 հայ: Քաղաքական բռնաճնշումներին վերջ տրվեց Ստալինի մահից հետո:

Անհատի պաշտամունքի հետևանքների հաղթահարումը: 1953 թ. մարտի 5-ին մահացավ Ի. Վ. Ստալինը: Հունիսի 26-ին ձերբակալվեց ներքին գործերի նախարար Լ. Բերիան: Հուլիսի 2-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի լիագումար նիստը քննարկեց «Բերիայի հակակուսակցական և հակապետական հանցավոր գործունեության մասին» հարցը: Այդ նիստը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ: Երկրում կուսակցական իշխանությունն անցավ Նիկիտա Խրուշչովին:

Հայաստանի ղեկավարությունը ևս փոփոխվեց: 1953 թ. նոյեմբերի 30-ին Գրիգոր Հարությունյանն ազատ-

վեց Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից: Նոր քարտուղար ընտրվեց **Սուրեն Թովմասյանը:**

1954-1955 թթ. ընթացքում աշխատանքներ կատարվեցին քաղաքական բռնաճնշումների ենթարկվածների արդարացնելու, ողջ մնացածներին ազատ արձակելու, 1949 թ. Ալթայի երկրամաս արտաքսվածներին Հայաստան վերադարձնելու ուղղությամբ:

1956 թ. փետրվարի 14-ին Մոսկվայում տեղի ունեցած ԽՄԿԿ XX համագումարում «Անհատի պաշտամունքի և նրա հետևանքների մասին» զեկուցումով հանդես եկավ Նիկիտա Խրուշչովը: Զեկուցումն ընթերցվեց դռնփակ նիստում, միայն համագումարի պատգամավորների համար: Դաստալինիզմի վերացման գործընթացի սկիզբն էր:

Ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը: 1960 թ. ղեկտեմբերին ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց **Յակով Զարոբյանը:**

Նրա ղեկավարման շրջանում հանրապետությունում տեղի ունեցան զգալի դրական փոփոխություններ: 1961 թ. մայիսի 16-ին ընդունվեց հայ ժողովրդի համար կարևոր նշանակություն ունեցող որոշում, որով թույլատրվում էր 1961-1965 թթ. Մերձավոր Արևելքից կազմակերպել 40 000 հայերի հայրենադարձությունը:

1965 թ. լրանում էր Մեծ եղեռնի 50-ամյակը: 3. Զարոբյանը 1964 թ. հանձնարարեց մշակել այդ տարեկիցը նշելու միջոցառումների նախագիծ: ՀԿԿ Կենտկոմը ԽՄԿԿ Կենտկոմ

Յակով Հարություն

ուղարկեց ծավալուն մի նամակ, որտեղ ասված էր, թե 1915 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Թուրքիայի 3 միլիոն հայ բնակչությունը տեղահանվել, հետապնդվել ու ոչնչացվել է։ Նամակում նշված առաջարկությունները՝ Երևանում Եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի կառուցում, Մեծ եղեռնին նվիրված պատմական ու գեղարվեստական գրականության հրատարակում և այլն, ժամանակի ընթացքում իրականացվեցին։

ԽՍՀՄ-ում Խրուշչովի կատարած փոփոխությունները շոշափելի արդյունք չտվեցին։ Սասանվեց նրա հեղինակությունը։ Բարձրագույն քաղաքական ղեկավարության ջանքերով 1964 թ. հոկտեմբերին Նիկիտա Խրուշչովը հեռացվեց կուսակցական և պետական ղեկավարությունից։ Նրան փոխարինեց **Լեոնիդ Բրեժնևը**։

Այլախոհությունը Հայաստանում։ Ստալինի մահից հետո համակարգի ամբողջատիրական էությունը մնաց անփոփոխ։ Սակայն այդ պայմաններում

բուն էլ երկրում կային մարդիկ, ովքեր բացահայտորեն չէին պահպանում խորհրդային երկրի պարտադրած կանոնները։ Նրանցից ոչ բոլորն էին իրենց համարում քաղաքական ընդդիմություն, պարզապես իրենց անձնական, մասնագիտական և քաղաքացիական անկախությունն ավելի բարձր էին գնահատում և պատրաստ էին ամեն ինչ զոհելու այդ անկախության համար։

1960-ական թթ. հայտնվեց նոր հասկացություն՝ բնութագրելու նրանց, ովքեր ընտրել էին խորհրդային իրականությունը փոփոխելու պայքարի ուղին։ Նրանց սկսեցին կոչել **այլախոհներ**։ Այլախոհները ուժային միջոցներով չէին պայքարում խորհրդային իշխանության և մարքս-լենինյան գաղափարախոսության դեմ, այլ գաղափարական պայքար էին մղում՝ անընդունելի համարելով խորհրդային օրենքները և պաշտոնապես հռչակված արժեքները։

Ասպարեզ եկան նաև մարդիկ, որոնք խորհրդային իշխանություններից պահանջում էին պահպանել օրենքները և ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը, միաժամանակ պայքարում էին մարդու իրավունքների պաշտպանության համար։ Նրանց կոչում էին իրավապաշտպաններ։

Հայաստանում այլախոհությունը հիմնականում կրում էր ազգային բնույթ։ 1960-ական թվականների սկզբին ազգային զարթոնքի և կորցրած պատմական տարածքները վերադարձնելու գաղափարի շուրջ համախմբված այլախոհները Հայաս-

տանում ստեղծեցին առաջին այլախոհական կազմակերպությունները: 1965 թ. ապրիլի 24-ին՝ Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի օրը, Երևանում տեղի ունեցան զանգվածային ցույցեր ու հանրահավաքներ. խորհրդային պատմության ընթացքում առաջին անգամ հասարակության լայն շերտերը Հայաստանում դուրս եկան իշխանությունների սահմանած թույլտվությունների շրջանակներից: Հատկանշական է, որ ապրիլյան ցույցերին չհետևեցին քաղաքական բանտարկություններ: Հասարակության շրջանում այդպիսի զանգվածային ելույթներ մինչև գորբաչովյան «վերակառուցման» շրջանը այլևս տեղի չունեցան:

1960–1970-ական թթ. Հայաստանում ձևավորվեցին մի շարք գաղտնի խմբակներ և կազմակերպություններ: Հատկանշական է «Յոթ հայրենասերներ» անվամբ հայտնի «Հայկական երիտասարդական միության» գործունեությունը:

1964 թ. ազատագրվման դատապարտվեցին Խաչատուր Ամիրջանյանը, Խաչիկ Սաֆարյանը, Վիգեն Բաբայանը, Մերուժան Հովհաննիսյանը, Գրիգոր Եղյանը, Կարապետ Քիրամիջյանը և Էդուարդ Կակոյանը: Նրանք մեղադրվեցին «ազգայնական հակասովետական նպատակների իրականացման» համար:

1966 թ. ապրիլի 24-ին Հայաստանում ստեղծվեց նոր գաղտնի կազմակերպություն՝ Ազգային միացյալ կուսակցությունը (ԱՄԿ): 1967 թ. գաղտնի հրատարակվեց կուսակցության

«Փարոս» թերթը, կազմվեցին ծրագիրը, կանոնադրությունը և երդման տեքստը: Կազմակերպության հիմնադիրն էր Հայկազ Խաչատրյանը՝ Ստեփան Զատիկյանի և Շահեն Հարությունյանի հետ, ովքեր 1969 թ. դատապարտվեցին ազատագրվման: 1970 թ. դատապարտվեցին վերջիններիս կուսակիցներ Պարույր Հայրիկյանը, Աշոտ Նավասարդյանը և ուրիշներ, որոնք հրատարակում էին «Երկունք» թերթը: Նրանց մեղադրում էին, որ «ակտիվ ընդհատակյա գործունեություն են վարել՝ նպատակ ունենալով անջատելու Հայաստանը ԽՍՀՄ-ից և ստեղծելու անկախ հայկական պետություն»:

1970-ական թվականներին ինչպես ամբողջ Խորհրդային Միությունում, այնպես էլ Հայաստանում այլախոհական շարժումը վերելք էր ապրում: 1973 թ. ձևավորվեց ԱՄԿ ղեկավար նոր մարմինը՝ խորհուրդը (ղեկավար՝ Պ. Հայրիկյան, անդամներ՝ Ա. Արշակյան, Ա. Մարգարյան, Ա. Նավասարդյան), որը որդեգրեց «Անկախություն՝ հանրաքվեի ճանապարհով» ռազմավարությունը:

1974 թ. հակախորհրդային գործունեության մեղադրանքով ազատագրվման և արքայի դատապարտվեցին Ազատ Արշակյանը, Ռազմիկ Զոհրաբյանը, Քաջիկ Սահակյանը և Ռազմիկ Մարկոսյանը: 1975 թ. մարտին հակախորհրդային գործունեության մեղադրանքով երեք տարի ազատագրվման դատապարտվեց Անդրանիկ Մարգարյանը: Նա 1967 թ. անդամագրվել էր «Շանթ» կոչվող գաղտնի

խմբին, իսկ հաջորդ տարի՝ Ազգային միացյալ կուսակցությանը՝ դառնալով նրա ակտիվ անդամներից մեկը:

1950–1970–ական թթ., ընդհանուր առմամբ, հակախորհրդային գործունեության մեղադրանքով Հայաստանում դատապարտվել է ավելի քան 100 մարդ: Նրանց հիմնական նպատակը հայկական հողերի վե-

րամիավորումն էր, կոմունիստների իշխանության վերացումը, լեզվի և մշակույթի անադարտության պահպանումը, ինչպես նաև անկախ Հայաստանի ստեղծումը:

Այլախոհական շարժումը նպաստեց ազգային անկախ պետականության վերահաստատման գաղափարի կենսունակության պահպանմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ ստալինյան վերնախավը հաղթական պատերազմից անմիջապես հետո վերսկսեց բռնաճնշումների քաղաքականությունը: Ինչ դրսևորումներ այն ունեցավ Խորհրդային Հայաստանում:
2. Որո՞նք էին Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտական փուլում Հայկական հարցի վերաբացման պատճառները: Ինչո՞ւ 1953 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը հետ կանգնեց Թուրքիային ներկայացրած տարածքային պահանջներից:
3. Ներկայացրե՞ք քաղաքական բռնաճնշումների նոր փուլի և հայերի զանգվածային աքսորի ընթացքն ու արդյունքները: Ինչ հետևանքներ ունեցան դրանք հայ ժողովրդի համար: Ե՞րբ դադարեցվեցին բռնաճնշումները:
4. Ինչ դեր խաղաց ԽՄԿԿ XX համագումարը ստալինիզմի վերացման գործընթացում:
5. Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ 1960–ական թթ. առաջին կեսին Խորհրդային Հայաստանում սկսվեց ազգային ինքնագիտակցության զարթոնք: Փորձե՞ք վերհանել դրա պատճառները: Ինչ է այլախոհությունը: Ներկայացրե՞ք դրա դրսևորումները և առանձնահատկությունները Խորհրդային Հայաստանում: Նշե՞ք հայտնի հայ այլախոհների:

§ 3. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՈՒՄԸ

Բրեժնևյան դեկավարության փնտրտական քաղաքականությունը:

1960–ական թվականների կեսերին ԽՍՀՄ–ում սկսված սոցիալ–տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարելու նպատակով ձեռնարկվեցին համալիր տնտեսական բարեփոխումներ: Վերականգնվեց արդյունաբերության

կառավարման ճյուղային համակարգը, վերանայվեցին պլանավորման սկզբունքները: Եթե նախկինում պլանային առաջադրանքների կատարումը որոշվում էր թողարկված արտադրանքի քանակով, ապա այժմ՝ արտադրանքի իրացման ծավալով ու ստացված շահույթով: Ձեռնարկված մի-

ջոցառումները սկզբնական շրջանում տվեցին դրական արդյունքներ: 1970 թ. ՀԽՍՀ համախառն ներքին արդյունքը 1965 թ. համեմատ աճեց մոտ 68, իսկ ազգային եկամուտը՝ մոտ 58 տոկոսով: Աշխատանքի արտադրողականությունն աճեց 31 %-ով:

Սակայն դրական տեղաշարժերը խորացնել չհաջողվեց: Տնտեսության զարգացումը նորից դանդաղեց, բարեփոխումներն սկսեցին տեղապտույտ տալ: Հիմնական պատճառներից էին անհետևողականությունը և բարեփոխումների ոչ լիարժեք լինելը: Նպաստավոր պայմաններ չստեղծվեցին գիտատեխնիկական առաջընթացի համար: Բարեփոխումների նյութատեխնիկական ապահովման առաջնայնությունը տրվում էր արդյունաբերական հսկաներին:

Արդյունաբերության զարգացումը: 1960–1980–ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանում շեշտը դրվեց արդյունաբերության աշխարհագրության ընդլայնման և գիտաարտադրական միավորումների ստեղծման վրա: Եթե մինչ այդ արդյունաբերությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Երևան, Լենինական (Գյումրի), Կիրովական (Վանաձոր) քաղաքներում, ապա 1970–ական թվականներին արդյունաբերական ձեռնարկություններ հիմնվեցին փոքր քաղաքներում, քաղաքատիպ ավաններում և խոշոր գյուղերում: Նոր արդյունաբերական համալիրներ ստեղծվեցին Հրազդանում, Արթիկում, Չարենցավանում,

Արարատում, Դիլիջանում, Կամոյում (Գավառ) և այլուր:

Ինչպես ամբողջ Խորհրդային Միությունում, այնպես էլ Հայաստանում 1960–1980 թվականներին հատուկ ուշադրություն դարձվեց խոշոր գիտաարտադրական միավորումների ստեղծմանը: Հատկապես բարձր տեմպերով զարգացան արդյունաբերական նոր ճյուղերը՝ ռադիոէլեկտրոնիկան, գերճշգրիտ հաստոցաշինությունը, միկրոկենսաբանական, ավտոմոբիլային և այլ ճյուղերը: 1970–1980–ական թվականներին արդյունաբերական աճի տեմպերով Հայաստանը Խորհրդային Միությունում գրավում էր երկրորդ տեղը: Սակայն պետք է նշել, որ արդյունաբերական արտադրանքը որակական ցուցանիշներով հետ էր մնում համաշխարհային մակարդակից:

Հայաստանում արդյունաբերական նոր ճյուղեր ստեղծելիս անտեսվում էին անհրաժեշտ հումքով, էներգիայով և նույնիսկ ջրի պաշարներով հանրապետության ապահովվածության ու բնապահպանական հարցերը: Շրջակա միջավայրի վրա բացասական ազդեցություն ունեցան հատկապես գունավոր մետաղաձուլության ձեռնարկությունները՝ Քանաքեռի ալյումինի գործարանը, Ալավերդի մետաղաձուլական, Քաջարանի պղնձամոլիբդենային, Հրազդանի լեռնաքիմիական և այլ ձեռնարկություններ: 1970–1980–ական թվականներին կառավարությունը որոշ միջոցառումներ մշակեց շրջակա

*ՀԿԿ Կենտրոնի առաջին քարտուղար
Կ. Դևիթյանը բացում է
Արփա-Սևան թունելը 1981 թ.*

միջավայրը աղտոտումից փրկելու համար: Փակվեցին թունավոր արտադրամասեր «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորումում, Կիրովականի քիմիական կոմբինատում, դադարեցվեց Հրազդանի լեռնաքիմիական կոմբինատի շինարարությունը և այլն:

1960-ական թվականների կեսերից կարևոր փոփոխություններ տեղի ունեցան հանրապետության էներգետիկ ոլորտում: Սևան-Հրազդան կասկադը տալիս էր հանրապետության էլեկտրաէներգիայի 95 %-ը, որը դարձել էր Սևանա լճի մակարդակի կտրուկ իջեցման պատճառ: Կարող էր խախտվել սակավաջուր Հայաստանի ջրային հաշվեկշիռը: Հայաստանի կառավարությունը միջոցներ ձեռնարկեց Սևանը փրկելու համար: 1960-ական թվականներին կառուցվեցին Երևանի, Հրազդանի, Կիրովականի հզոր ջերմաէլեկտրակայանները: Այս շրջանում սկսվեց նաև Որոտանի կասկադի շինարարությունը, որի առաջնեկը Տաթևի հիդրոէլեկտրակայանը, գոր-

ծարկվեց 1970 թ.: Այս միջոցառումները նպաստեցին Սևանի մակարդակի հետագա իջեցումը կասեցնելուն: Սևանա լճի մակարդակը բնականին մոտ պահպանելու նպատակով դեռևս 1961 թ. Հայաստանի կառավարության միջնորդությամբ ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը որոշում էր ընդունել Արփա գետի ջրերի մի մասը Սևան փոխադրելու համար կառուցել 48 կմ ջրատար թունել: Դա եզակի և բարդ կառույց էր, որի շինարարությունը տևեց շուրջ 20 տարի: **1981 թ.** Արփա-Սևան թունելը շահագործման հանձնվեց, կասեցվեց Սևանի մակարդակի իջեցումը, ապա և սկսվեց լճի մակարդակի բարձրացումը: Սակայն անլուծելի մնացին բնապահպանական շատ հարցեր, որոնք բացասաբար անդրադարձան լճի մաքրության և կենսոլորտի վրա:

Հանրապետության՝ տարեցտարի աճող էներգետիկ պահանջները լիովին բավարարելու նպատակով 1969 թ. սկսվեց **Հայկական ատոմակայանի** շինարարությունը, որի առաջին էներգաբլոկը (405 մեգավատ հզորությամբ) գործարկվեց **1976 թ.**, իսկ երկրորդը (410 մեգավատ հզորությամբ)՝ **1979 թ.**: Ատոմային էլեկտրակայանի շահագործման շնորհիվ հանրապետությունում արտադրված էլեկտրաէներգիան գերազանցեց ժողովրդական տնտեսության պահանջները:

Գյուղատնտեսության հիմնական դիրքերը: 1960-ական թվականների կեսերին ԽՍՀՄ-ում քայլեր կատարվեցին գյուղատնտեսության բնա-

գավառում թույլ տրված սխալները վերացնելու ուղղությամբ: Սակայն շարունակում էր ցածր մակարդակի վրա մնալ գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետությունը: Իշխանությունները որոշեցին լրջորեն զբաղվել օժանդակ տնտեսությունների հարցերով: Վերացվեցին տնամերձ հողամասերի տնտեսվարման սահմանափակումները: Սակայն պետության նոր քաղաքականությունը չկարողացավ արմատապես շտկել գյուղատնտեսության զարգացման բացասական միտումները, քանի որ երկրում տիրապետողը կոլեկտիվ տնտեսության սկզբունքն էր:

Գյուղատնտեսության վատ վիճակը պահանջում էր առավել արմատական միջոցառումներ: Կատարված փոփոխություններից կարևորը **ագրոարդյունաբերական համալիրների (ԱԱՀ)** ստեղծումն էր: Մեկ տարածքում գտնվող խորհրդային և կոլեկտիվ տնտեսությունները, գյուղատնտեսության կարիքների համար աշխատող մեքենաշինական և քիմիական արտադրությունը, գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման ձեռնարկությունները միավորվեցին տարածքային ԱԱՀ-ում: Սակայն գոյության ընթացքում այդ համալիրներն իրենց չարդարացրին, չդարձան կենսունակ տնտեսական մարմիններ:

Լճացման երևույթները սոցիալական բնագավառում: Տնտեսության ոլորտում հիվանդագին երևույթներն անմիջապես իրենց արտացոլումն էին գտնում սոցիալական գործըն-

թացներում: Թափ հավաքող ուրբանիզացումը հանգեցնում էր քաղաքների թվի աճին և քաղաքատիպ ավանների ծավալի մեծացմանը: ՀԽՍՀ քաղաքային բնակչության թիվը 1970 թ. 1 մլն 481 հազար էր, իսկ 1986 թ. հասավ 2 մլն 228 հազարի: Երևան քաղաքի բնակչությունը նույն ժամանակաշրջանում 775 հազարից հասավ 1 մլն 140 հազարի: Քաղաքային բնակչությունը կազմում էր հանրապետության բնակչության 2/3-ից ավելին: Սրվում էր բնակարանային հիմնախնդիրը: Եթե 1981 թ. ԽՍՀՄ-ում մեկ մարդուն բաժին էր ընկնում 15 քառակուսի մետր ընդհանուր բնակարածություն, Հայաստանում՝ 13, ապա Ֆրանսիայում՝ 30, Գերմանիայում՝ 40, ԱՄՆ-ում՝ 50 քառակուսի մետր:

Քաղաքային բնակչության աճի հետևանքով համընդհանուր կրթական մակարդակը բարձրացավ: 1970–1985 թթ. ՀԽՍՀ ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղվածների մեջ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն ունեցողների տեսակարար կշիռը 15,8 %-ից հասավ 25 %-ի: Արդյունաբերական Հայաստանում ամենամեծ դասակարգը բանվորությունն էր: Սակայն գիտատեխնիկական հեղափոխության պայմաններում ձեռքի և ցածր որակավորման աշխատանքով ԽՍՀՄ-ում զբաղված էր ավելի քան 50 միլիոն մարդ: Տեղի ունեցավ աշխատավարձի և նյութական բարիքների բաշխման հավասարեցում, որակյալ և ոչ որակյալ աշխատանքի վարձատրության չափը 1980-ական թթ.

կետերին համարյա հավասարվեց, իսկ 1950-ական թվականներին այդ երկու խմբերի աշխատողների վարձատրության տարբերության միջին մեծությունը տատանվում էր երեք-չորս անգամ: Ընկնում էր բարձր որակավորման աշխատանքի վարկը:

Խորհրդային պետության ողջ պատմության ընթացքում մշտապես առկա էր սպառողական ապրանքների պակասը: Որպեսզի սպառողը ձեռք բերեր կահույք, լվացքի մեքենա, սառնարան, ավտոմեքենա, պետք է հերթագրվեր և սպասեր ամիսներով, հաճախ տարիներով: Կենսամթերքի պակասի պատճառով 1980-ական թվականների սկզբին երկրում մտցվեց առաջին անհրաժեշտության մթերքների բաշխման կտրոնային համակարգ: Իհարկե, հետպատերազմյան, նույնիսկ 1960-ական թվականների համեմատ կյանքի ընդհանուր մակարդակը երկրում բարձրացել էր: Սակայն նրա աճի արագությունն անընդհատ հետ էր մնում հասարակական սպասելիքից և պահանջից: Եվ վերջապես, խորհրդային քարոզչությունը ոչ հեռավոր երջանիկ ապագայի մասին, պաշտոնական և իրական կյանքի միջև առկա լուրջ խզումն առաջացնում էին մարդկանց դժգոհությունը կամ անտարբերությունը:

Վարչահրամայական համակարգի նոր դրսևորումները: 1960-ական թվականների կեսերին խորհրդային հասարակությունը վերջնականապես ձևավորվեց որպես միասնական կառույց, որը

կառավարվում էր կուսակցական-պետական մարմնի կողմից: Կենտրոնը Մոսկվայում գտնվող ԽՄԿԿ Կենտկոմն էր, որը վերահսկողության տակ էր պահում մարդկային գործունեության ցանկացած ոլորտ, քիչ թե շատ նշանակալից պաշտոն:

Կոմունիստական կուսակցության անդամների թիվը շարունակում էր աճել: Հայաստանում 1966-1985 թթ. կոմունիստների թիվը 110 հազարից աճեց մինչև 186 հազար:

Համակարգի կառուցվածքային տարրերից էին հասարակական կազմակերպությունները: Դրանք հիմնականում պետական բյուջեից ֆինանսավորվող կազմակերպություններ էին, որոնց ղեկավար պաշտոնյաներն ընդգրկված էին կուսակցական-պետական անվանակարգում և կատարում էին կուսակցության հրահանգները:

1977 թ. ընդունվեց ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրությունը: Բրեժնևյան Սահմանադրությունը ստալինյանից տարբերվում էր ներածությամբ, որտեղ ամրագրված էր ԽՍՀՄ-ում «զարգացած սոցիալիստական հասարակություն» կառուցելու մասին միտքը: Սահմանադրությամբ հռչակված և երաշխավորված՝ խոսքի, մամուլի, ժողովների ազատություններն իրականացնելը գործնականում անհնար էր: Նոր Սահմանադրության մեջ քաղաքական իշխանությունում ԽՄԿԿ փաստացի մենաշնորհը ստացավ իրավաբանական ձևակերպում: Սահմանադրության 6-րդ հոդվածը կոմկուլը հայտարարում էր «խորհրդային հասարակու-

թյան ղեկավար և ուղղորդող ուժ, նրա քաղաքական համակարգի միջուկը»:

ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը, որն ընդունվեց **1978 թ.**, առանձնապես չէր տարբերվում ԽՍՀՄ Սահմանադրությունից: Այդուհանդերձ, վերջին պահին, հաշվի առնելով Հայաստանում ծագած ժողովրդական դժգոհությունը, Մոսկվան համաձայնեց ներառել հայոց լեզվի պետական կարգավիճակի մասին հոդվածը: Ի դեպ՝ ազգային լեզվի կարգավիճակին վերաբերող հոդված ոչ բոլոր հանրապետությունների սահմանադրություններում տեղ գտավ:

ԽՄԿԿ-ի քաղաքական գործելակերպում ժողովրդավարություն չկար: Պարզորոշ զգացվում էր կոմունիստների շերտավորումը կուսակցական վերնախավի, ղեկավար շերտի և շարքային կուսակցական զանգվածի:

Այսպիսով՝ խորհրդային պետությունը կարիք ուներ արմատական քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և

մշակութային-գաղափարախոսական բարեփոխումների, հասարակության բոլոր ոլորտների որակական փոփոխությունների:

Կուսակցության արտաքին և ներքին քաղաքականության նկատմամբ վստահության ճգնաժամն աճում էր: Այդ գործընթացը որոշ չափով կանգ առավ, երբ 1982 թ.՝ Լ. Բրեժնևի մահից հետո, ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց **Յուրի Անդրոպովը**: Երկրի քաղաքական առաջնորդի փոփոխությունը դրական տեղաշարժերի որոշակի հույս էր ներշնչում: Տարրական կարգուկանոնի հաստատման և աշխատանքային կարգապահության ամրապնդման համար խստագույն վարչական միջոցառումներ ձեռնարկվեցին: Մակայն 1984 թ. 3. Անդրոպովը մահացավ: Նրա սկսած քաղաքականությունը չչարունակվեց: Երկրում խորացավ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Տնտեսության բնագավառում ինչ բարեփոխումներ իրականացվեցին 1960-ական թթ. կեսերին: Ինչո՞ւ տնտեսական աճը դանդաղեց, ապա տեղի ունեցավ լճացում:
2. Ներկայացրե՞ք Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության զարգացման ընթացքը 1960-1980-ական թթ.: Ինչ հաջողություններ եղան էներգետիկայի ոլորտում: Ձեր կարծիքով՝ ճիշտ էր Հայաստանում ատոմային էլեկտրակայան կառուցելը. հիմնավորե՞ք պատասխանը:
3. Որո՞նք էին գյուղատնտեսության ոլորտի հիմնախնդիրները: Ինչ միջոցառումներ իրականացվեցին դրանց հաղթահարման նպատակով, ինչ արդյունքներ ստացվեցին:
4. Ինչպիսի՞ նոր դրսևորումներ ունեցավ վարչահրամայական համակարգը: Ինչ առանձնահատկություններ ուներ 1977 թ. ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը: ԽՍՀՄ իշխող կուսակցական-պետական վերնախավում ինչ փոփոխություններ եղան 1980-ական թթ. սկզբներին:

ԳԼՈՒԽ 5. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

§ 1. ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վերակառուցման նախադրականներ:

1980–ական թվականների սկզբին խորհրդային տնտեսավարման համակարգը ճգնաժամի մեջ էր:

Խորհրդային Միությունը, հումքային հսկայական պաշարներ, աշխատասեր բնակչություն ունենալով հանդերձ, ավելի ու ավելի էր հետմնում Արևմուտքից: Տնտեսությունն ի վիճակի չէր բավարարելու որակյալ սպառողական ապրանքների աճող պահանջարկը: Տնտեսության անարդյունավետությունը բացասաբար էր ազդում Երկրի պաշտպանունակության վրա: 1980–ական թվականների սկզբին Խորհրդային Միությունը սկսեց կորցնել մրցունակությունը այն միակ բնագավառում, որտեղ մինչ այդ հաջողությամբ մրցում էր Արևմուտքի հետ՝ ռազմական տեխնոլոգիաների ոլորտում:

Երկրի տնտեսական հենքը այլևս չէր համապատասխանում համաշխարհային մեծ տերության կարգավիճակին: Միակուսակցական համակարգի և հզոր պատժիչ մարմինների առկայության պայմաններում վերափոխումները կարող էին սկսվել միայն «վերևից»: Երկրի բարձրագույն ղեկավարները հասկանում էին, որ անհրաժեշտ են բարեփոխումներ, սակայն ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի

պահպանողական մեծամասնությունը չէր ցանկանում իր վրա վերցնել պատասխանատվությունը: Ակնհայտ էր դառնում, որ բարեփոխումների համար անհրաժեշտ է թաքմացնել երկրի ղեկավարությունը:

Վերակառուցման քաղաքականության սկիզբը 1985 թ. մարտին հռչակեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի նորընտիր գլխավոր քարտուղար, 54–ամյա **Միխայիլ Գորբաչովը**:

Տնտեսական ծրագրի հիմքում դրվեց արագացման ռազմավարությունը: Ենթադրվում էր կենտրոնացնել բոլոր միջոցները արտադրության արդիականացման, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման, մեքենաների և սարքավորումների թողարկումն ընդլայնելու համար:

Վերակառուցման փեղապրույրը և լճացման երևույթների խորացումը Հայաստանում: Վերակառուցման և հրապարակայնության զարգացմանն ուղղված գործընթացները Հայաստանում դանդաղում էին, մինչդեռ հանրապետության ղեկավարությունը առաջ էր քաշում այն տեսակետը, թե վերակառուցմանը ձեռնամուխ է եղել վաղուց՝ 1975 թվականից: Հայաստանում շարունակվում էին լճացման երևույթներն ինչպես տնտեսական, այնպես էլ հասարակական–քաղաքական կյան-

քում: Հանրապետությունը գտնվում էր բնապահպանական աղետի եզրին: Կրճատվում էին նաև ազգային եկամտի աճի ծավալները. եթե 1970 թ. նախորդ տարվա համեմատ աճը կազմել էր 11,6 տոկոս, ապա 1985 թ.՝ 7,5 տոկոս: Ապրանքների անբավարարությունը և ցածր եկամուտը ծնեցին նաև անտարբեր, անպատասխանատու վերաբերմունք հասարակական սեփականության նկատմամբ:

Մոցիալիզմի նվաճումներից մեկը համարվում էր անվճար բուժսպասարկումը: Սակայն բարձրորակ բժշկական օգնություն ստանալու համար մարդիկ ստիպված էին վճարել բուժաշխատողներին: Խորանում էր բուհական կոռուպցիան:

Պաշտոնեական առաջխաղացման համար պարտադիր էր կոմկուսին անդամակցելը: Ցածր օղակների պաշտոնյաները «կոմունիստ դառնալու համար» դիմում էին ապօրինի միջոցներին:

Վերափոխումները քաղաքական համակարգում: Գորբաչովի կառավարման առաջին շրջանի ռազմավարական կողմնորոշիչը 1986 թ. մարտին կայացած ԽՍՀՄ XXVII համագումարն էր, որտեղ կոչ արվեց վերադառնալու լենինյան գաղափարներին և կոմունիզմի ակունքներին, «ակտիվացնելու մարդկային գործունքը», նորից իրացնելու նէպի փորձը և այլն: Սակայն ճգնաժամը խորանում էր: Դրա բացահայտ և ողբերգական դրսևորումը 1986 թ. ապրիլին Չեռնոբիլի ատոմակայանի աղետն էր:

1987 թ. հունվարին Գորբաչովն առաջադրեց բարեփոխումների նոր հայեցակարգ և ռազմավարություն՝ սոցիալիզմի նոր՝ **ժողովրդավարական տարածն** (մոդել) ստեղծելու համար: Հռչակվեց «Ավելի շատ ժողովրդավարություն» կարգախոսը: Մեկուկես տարի անց հռչակվեց իրավական պետության ստեղծման գործընթացը. պետությունը պետք է հիմնվեր ոչ թե իշխող դասակարգի ցանկության, այլ օրենքի և համամարդկային իրավունքի վրա: Սակայն այս որոշումը, շատ այլ որոշումների նման, իրականություն չդարձավ:

Վերակառուցման քաղաքականությունը և ազգային հարցը: Հրապարակայնության, ժողովրդավարության և այլ սկզբունքների հռչակման հետ ավելի ցայտուն դարձան ազգային ինքնագիտակցության ճնշման և ազգային-տարածքային ինքնավարությունների նկատմամբ խորհրդային խտրական քաղաքականության պատճառով առաջացած հակասությունները:

1986 թ. դեկտեմբերին Ալմա Աթայում ղազախ ուսանողները բողոքի ելույթ ունեցան ընդդեմ Ղազախստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար, ղազախ Դ. Կունանի փոխարեն ազգությամբ ռուս Գ. Կոլբինի նշանակման: Բողոքը ճնշվեց: 1987 թ. ամռանն ազգային շարժումներն ավելի կազմակերպված բնույթ ստացան: Սկսվեց Ղրիմի թաթարների շարժումը ինքնավարության վերականգնման համար:

1988 թ. փետրվարին սկսվեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու շարժումը:

1989 թ. մարտին Ուզբեկստանի Ֆերգանա քաղաքում ուզբեկների և մեսխեթցի թուրքերի միջև ազգամիջյան բախումը բազմաթիվ զոհերի պատճառ դարձավ: Ավելի քան 16 հազար մարդ Ֆերգանայի մարզից վերաբնակեցվեց Ռուսաստանի մի քանի մարզերում:

Ղարաբաղյան շարժմանը հետևեցին արխազական և օսական շարժումները: Արխազները միութենական հանրապետության կարգավիճակ էին պահանջում: Վրաց-արխազական արյունալի բախումներ տեղի ունեցան:

ԽՍՀՄ արևմտյան մասում ազգային-տարածքային սուր բախում տեղի ունեցավ **1990 թ.** Մերձդնեստրում, որը կազմում էր Մոլդավիայի

տարածքի 17 տոկոսը, սակայն այնտեղ էր արտադրվում հանրապետության ՀՆԱ-ի 35 տոկոսը:

Էստոնիայի, Լատվիայի և Լիտվայի ազգային ճակատները ձևավորվեցին 1988 թ. գարնանը: Իրենց հանրապետություններում 1940 թ. խորհրդային իշխանության հաստատումը նրանք անվանում էին խորհրդային բռնակալում և հանրապետական իշխանություններից պահանջում էին որոշում ընդունել ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու մասին:

1989 թ. մայիսին և հուլիսին «Պետական անկախության մասին» հռչակագրեր ընդունեցին համապատասխանաբար Լիտվան և Լատվիան: Արդյունքում՝ ազգային հարցը դարձավ ԽՍՀՄ-ի փլուզման գլխավոր գործոններից մեկը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին վերակառուցման քաղաքականության նպատակները: Ինչո՞ւ Խորհրդային Հայաստանում և մյուս խորհրդային հանրապետություններում վերակառուցումը տեղապտույտ ապրեց, և խորացավ սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը:
2. Քաղաքական համակարգում ի՞նչ բարեփոխումներ ձեռնարկվեցին: Ինչո՞ւ դրանք սպասվող արդյունքը չտվեցին:
3. Ազգային հարցում ի՞նչ հիմնախնդիրներ կային Խորհրդային Միությունում: Վերակառուցման շրջանում ինչո՞ւ սրվեցին ազգամիջյան հարաբերությունները և ի՞նչ դրսևորումներ ունեցան: Քննարկե՞ք և վերհանե՞ք ազգային հարցի սրման գլխավոր պատճառները:

§ 2. ԱՐՅԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Արցախյան շարժման նոր փուլը:

Գորբաչովյան վերակառուցման քաղաքականության շնորհիվ Արցախի բնակչությունը սկսեց ավելի համարձակ պայքարել ՀԽՍՀ-ին միանալու համար: 1987 թ. նոյեմբերին Մոսկվա ուղարկվեց Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու պահանջագիր՝ համարյա բոլոր չափահաս արցախցիների ստորագրությամբ: 1988 թ. հունվարի 5-ին Մոսկվա մեկնեց արցախցիների պատվիրակությունը՝ երկրի ղեկավարությանն իր պահանջները ներկայացնելու համար: Արցախցիները պահանջում էին վերացնել պատմական անարդարությունը և ԼՂԻՄ-ը միացնել Հայաստանին:

1988 թ. փետրվարին տեղի ունեցան ԼՂԻՄ Ժողովրդական պատգամավորների շրջանային և Ստեփանակերտի քաղաքային խորհուրդների նստաշրջաններ, որոնք պահանջեցին հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան՝ Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու օրակարգով:

Փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 67 պատգամավորներ գրավոր պահանջեցին հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան: Աշխատանքները սկսվեցին նույն օրը երեկոյան. 150 պատգամավորներից հավաքվել էին 110-ը: Նստաշրջանում քննարկվեց «Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մարզային խորհրդի միջնորդությունը՝ մարզը Ադրբեջանա-

Հանրահավաք Թարերասկան հրապարակում Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու պահանջով, 1988 թ.

կան ԽՍՀ-ի կազմից հանելու և Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտցնելու մասին» հարցը: Ելույթ ունեցավ 45 պատգամավոր: Նստաշրջանն ընդունեց հետևյալ պատմական որոշումը. «Ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորներից անկողություններին՝ խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ խորը ընդունան զգացում դրսևորել Լեոնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերին և ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը»:

Մարզխորհրդի շենքը շրջապատած հազարավոր արցախցիներ ցնծությամբ ընդունեցին այդ որոշումը: Հաջորդ օրը որոշումը տպագրվեց «Սովետական Ղարաբաղ» հայերեն և ռուսերեն մարզային թերթերում: Սկսվեց Արցախի բնակչության ծանր ու երկարատև պայքարն ազատության համար: Փետրվարի 23-ին տեղի ունեցավ ԼՂԻՄ մարզկոմի լիազումար նիստը,

որը Բ. Կևորկովին պաշտոնագրկեց և մարզկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց **Հենրիխ Պողոսյանին**:

Հանրահավաքներ Երևանում:
Սումգաիթյան ողբերգությունը:
1988 թ. փետրվարի կեսերից **Երևանում** ամեն օր հանրահավաքներ էին անցկացվում: Փետրվարի 20-ին Թատերական (այժմ՝ Ազատության) հրապարակում հավաքված հազարավոր ցուցարարներ հանդես եկան ի պաշտպանություն ՀԽՍՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի վերամիավորման: Փետրվարի 22-ին Ղարաբաղյան շարժումը ղեկավարելու համար ստեղծվեց **«Ղարաբաղ» կոմիտեն**, որի կազմում էին **Իգոր Մուրադյանը, Վաչե Սարուխանյանը** և այլք: Փետրվարի 25-26-ին Երևանում ցուցարարների թիվն անցնում էր հարյուր հազարից: ԽՍՀՄ պատմության մեջ դա աննախադեպ երևույթ էր:

Երկրի ղեկավարությանն անհանգստացրին Լեոնային Ղարաբաղում և ՀԽՍՀ-ում բռնկված զանգվածային ելույթները: Փետրվարի 21-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի՝ «Լեոնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» որոշումով հայության արդարացի շարժումը որակվեց «ծայրահեղական»: Խորհրդային Միության ղեկավար Մ. Գորբաչովը փետրվարի 26-ին դիմեց «Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին», «ժողովուրդների իսկական եղբայրության և միասնության» կոչ արեց և խոստացավ Ադրբեջանում ու Հայաստանում կուտակված տնտեսական,

սոցիալական, բնապահպանական և այլ հիմնահարցերի լուծում:

Փետրվարի 27-29-ը Բաքվից 25 կմ հեռավորության վրա գտնվող **Սումգաիթ** քաղաքում միլիցիայի և տեղական իշխանությունների լրիվ անգործության պայմաններում, ավելին՝ նրանց լուր համաձայնությամբ, տեղի ունեցավ հայ բնակչության կոտորած (ջարդ)՝ թուրքական վայրագության բոլոր դրսևորումներով... Պաշտոնական տվյալներով զոհվեցին 27 հայեր: Հազարավոր մարդիկ դարձան փախստական: Սումգաիթի եռօրյա ոճրագործությունը ցեղասպանություն էր և կազմակերպվել էր արցախահայության ազատատենչությունը ճնշելու նպատակով:

Լեոնային Ղարաբաղում իրավիճակը խիստ լարվեց: Երկրի ղեկավարությունը փորձում էր ելք գտնել՝ շեշտը դնելով Ադրբեջանի կազմում ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման դրույթի վրա: **1988 թ. մարտի 24-ին** ԽՄԿԿ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը ընդունեցին «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը 1988-1995 թթ. արագացնելու միջոցառումների մասին» որոշումը: Այդ ծրագիրն իրականացնելու համար Ադրբեջանի իշխանություններին հատկացվելու էր 500 միլիոն ռուբլի: Արցախահայությունը մերժեց այդ որոշումը:

Երկրում հետզհետե սրվող ազգային հարցին գործնական լուծում տալու փոխարեն Մոսկվան վարում էր երկ-

Հանրահավաք Թատերական հրապարակում՝ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու պահանջով, 1988 թ.

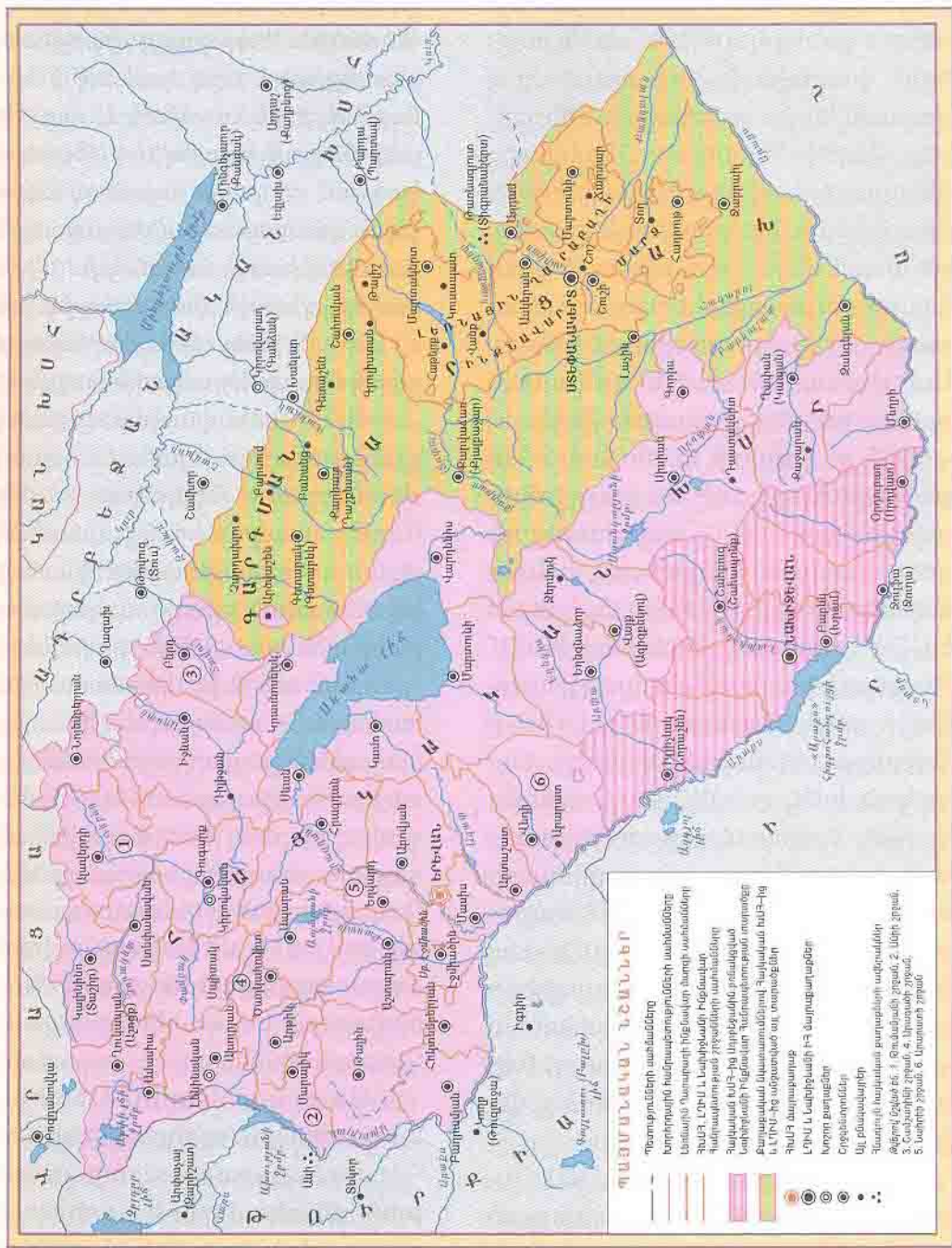
դիմի ու խուսանավելու քաղաքականություն: Հայ ժողովրդի բարձրացրած արդար պահանջը մերժվեց:

Շարժման հեղափառ վերելքը:
Հայաստանում Արցախյան շարժումն օրեցօր ներառում էր ժողովրդական նորանոր զանգվածներ: Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը հանրապետության կոմունիստական ղեկավարությունից պահանջում էր կանգնել հայոց ազգային շահերի պաշտպանության դիրքերում: Հայաստանի կոմկուսի և պետական շատ ղեկավարներ աջակցում էին «Ղարաբաղ» կոմիտեին: Մայիսի 31-ի հանրահավաքի ժամանակ հայտարարվեց, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեն համալրվել է նոր անդամներով՝ **Լևոն**

Տեր-Պետրոսյան, Վազգեն Մանուկյան, Համբարձում Գալստյան, Աշոտ Մանուկյան, Վանո Սիրադեղյան և ուրիշներ:

1988 թ. մայիսի 21-ին Հայաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմների առաջին քարտուղարներ Կ. Դեմիրճյանին և Բ. Բադիրովին փոխարինեցին համապատասխանաբար Սուրեն Հարությունյանը և Արդուռահման Վեզիրովը:

1988 թ. հունիսի 9-ին Միխայիլ Գորբաչովի հրավերով Մոսկվա մեկնեցին Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի առաջին քարտուղար Հենրիխ Պողոսյանը, Հայաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմների նորընտիր առաջին քարտուղարները: Հայաս-

տանի և Աղբրեջանի ղեկավարներին հանձնարարվեց իրենց հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդներում քննարկել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումը և ընդունել համապատասխան որոշումներ: Հենրիխ Պողոսյանը, Մոսկվայից վերադառնալով, խորհրդակցություն հրավիրեց և իր կարծիքը հայտնեց, թե երկրի ղեկավարությունը չի ցանկանում ընդառաջել Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության պահանջներին: Մտեփանակերտում և Երևանում հուժկու ցույցերը շարունակվեցին:

1988 թ. հունիսի 15-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը, քննարկելով ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումը, համաձայնություն տվեց ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտնելուն և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին խնդրեց քննարկել ու դրական լուծում տալ ԼՂԻՄ-ը Աղբրեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու հարցին: Հակառակ որոշում ընդունեց Աղբրեջանի Գերագույն խորհուրդը՝ հայտարարելով, որ ԼՂԻՄ մարզխորհրդի որոշումը հակասում է «հայ և աղբրեջանական ժողովուրդների շահերին» և չի համապատասխանում «մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդմանը, վերակառուցման խնդիրներին»:

1988 թ. հուլիսի 18-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը քննարկեց «Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ Հայկական ԽՍՀ և Աղբրեջանական ԽՍՀ Գերագույն

խորհուրդների որոշումների մասին» հարցը: Վճռական էր **Հենրիխ Պողոսյանի** ելույթը: Նա հայտարարեց. *«Լեռնային Ղարաբաղը մշրնջենապետ բնակեցված է եղել հայերով և նրանց հայրենիքի մի հատվածն է, որը, Սյրալինի մեղքով հայտնվելով Աղբրեջանի կազմում, 65 տարի շարունակ ենթարկվել է սպորացման, վիրավորանքների ու ամեն տեսակի ճնշումների... Սրեղծված իրավիճակի միակ ճշմարիտ լուծումը կարող է լինել Լեռնային Ղարաբաղի դուրսերումը Աղբրեջանի կազմից»:*

ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությունն ընդունեց որոշում, որտեղ ասված էր. «Անհնարին է Հայկական ԽՍՀ-ի և Աղբրեջանական ԽՍՀ-ի սահմանների և Սահմանադրության հիման վրա հաստատված նրանց ազգային-տարածքային բաժանման փոփոխումը»:

Օգոստոսի 19-ին Երևանյան հանրահավաքում «Ղարաբաղ» կոմիտեն հրապարակեց պայքարի նոր ծրագիր, որը հաջորդ տարի դարձավ Հայոց համագային շարժման (ՀՀԸ) առաջին համագումարում ընդունված ծրագրի հիմքը: **Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն վերակազմավորվեց Հայոց համագային շարժման**, որի հիմնական նպատակն էր Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին:

1988 թ. նոյեմբերի 22-ին Երևանում աշխատանքներն սկսեց ՀԽՍՀ ԳԽ նստաշրջանը: Հանրապետության տնտեսական և սոցիալական զարգացման հարցերի հետ մեկտեղ օրակարգում ընդգրկվեցին նաև Օսմանյան Թուրքիայում 1915 թ. հայերի

ցեղասպանության դատապարտման, հանրապետության խորհրդային և տնտեսական մարմինների կողմից Լեռնային Ղարաբաղի մասին որոշումների կատարման ընթացքի, պետական կյանքի կարևոր խնդիրների համաժողովրդական քննարկման մասին հարցերը:

Այդ օրերին հայ-ադրբեջանական լայնամասշտաբ ընդհարումը շատ հավանական էր: Ահա այդպիսի պայմաններում, երբ քննարկվում էր Լեռնային Ղարաբաղի մասին հարցը, հանրապետության ԳԽ ղեկավարությունը նպատակահարմար համարեց հետաձգել նստաշրջանի աշխատանքները, որպեսզի տեղերում ապահովի հասարակական կարգի պահպանությունը: Նոյեմբերի 24-ին Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքին մասնակցում էր 150 հազար մարդ: Հանրահավաքի մասնակիցները պահանջում էին ՀԽՍՀ ԳԽ նստաշրջանը վերսկսել նույն օրը՝ երեկոյան: 171 պատգամավոր, հավաքվելով Օպերայի և բալետի թատրոնի դահլիճում, ընդհատված նստաշրջանը հայտարարեցին վերսկսված: Նրանք քննարկեցին օրակարգի հարցերը և ընդունեցին որոշումներ, որոնք, սակայն, հաջորդ օրը ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության որոշմամբ ճանաչվեցին անօրինական:

Նոյեմբերի 24-ին՝ ժամը 24⁰⁰-ից, երևանում հայտարարվեց պարետային ժամ: Խորհրդային զորքը մտավ ՀԽՍՀ մայրաքաղաք: Հանրապետության 16 շրջաններում դեկտեմ-

բերի 5-ից հատուկ դրություն մտցվեց: Բնակչությունը խիստ դժգոհ էր և պահանջում էր պարետային ժամը վերացնել թե՛ ՀԽՍՀ-ում, թե՛ Արցախում: Սակայն իրադրությունը փոխվեց 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին տեղի ունեցած Մալիտակի երկրաշարժի հետևանքով: Աղետի կապակցությամբ դեկտեմբերի 9-ին Երևան ժամանեց Միխայիլ Գորբաչովը:

Չնայած երկրաշարժի ծանր հետևանքներին՝ Արցախյան շարժումը չդադարեց: Երևան ժամանելու հաջորդ օրը Գորբաչովը հանձնարարեց, որ ձերբակալվեն «Ղարաբաղ» կոմիտեի մի շարք անդամներ: 1989 թ. հունվարի 9-ին նրանք կալանավորվեցին և տեղափոխվեցին Մոսկվա:

1989 թ. հունվարի 11-ին ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությունը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում կառավարման հատուկ ձև սահմանեց. ստեղծվում էր **հատուկ կառավարման կոմիտե**, որի վրա էր դրվում մարզի պետական մարմինների ղեկավարումը: Մարզի տնտեսությունը կախվածության մեջ էր մնում Ադրբեջանից: Կոմիտեի նախագահ նշանակվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ **Արկադի Վոսկին:**

Ղարաբաղի բնակչությունը դժգոհ էր հատուկ կառավարման կոմիտեից, որի թողությունը Ադրբեջանի իշխանությունները մարզի միայն ադրբեջանաբնակ վայրերում էին ծավալել բնակարանների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների, սոցիալ-տնտեսական օբյեկտների լայնածավալ շինարարություն:

*Ջորի Բալսգանի ելույթը Թարերական
հրապարակում, 1988 թ.*

1989 թ. մայիսի 25-ին Մոսկվայում աշխատանքներն սկսեց ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների 1-ին համագումարը: Հայաստանի բնակչության զանգվածային բողոքներն ստիպեցին իշխանություններին թույլատրել ազատ հանրահավաքներն ու ցույցերը: Նոր թափ առած ժողովրդական շարժման պահանջով իշխանությունները մայիսի վերջին ազատ արձակեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին:

Ստեփանակերտում չէին դադարում հանրահավաքները: Արդեն երկու ամիս չէին աշխատում մարզի արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Արցախի վիճակը ծանրանում էր նրանով, որ օրեցօր ավելանում էր Ադրբեջանից մազապուրծ հայ փախստականների թիվը. հուլիսի 1-ին մարզում 18 500-ից ավելի փախստական կար:

Օգոստոսի 16-ին Ստեփանակերտի պետական թատրոնի շենքում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության **լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը:**

Համագումարում ընտրվեց 80 հոգուց բաղկացած **Ազգային խորհուրդ** և խորհրդի նախագահություն՝ 21 անդամից: Ազգային խորհուրդը գլխավորեց արցախցիների ազատագրական պայքարը: Հռչակվեց, որ Ազգային խորհուրդը անկախ է իր գործունեության մեջ, վերահսկելի՝ միայն համագումարի կողմից: Նրա որոշումները պարտադիր էին Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ տարածքում:

Կալանքից ազատված «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները հայրենիք վերադառնալուց հետո նոր մարտավարությամբ ծավալեցին իրենց գործողությունները: **1989 թ. նոյեմբերի 4-ին** բացվեց Հայոց համազգային շարժման առաջին համագումարը: Մասնակցում էին Խորհրդային Միության տարբեր հանրապետությունների ժողովրդական ճակատների, հայաշատ վայրերի, սփյուռքահայ համայնքների պատվիրակներ, զանգվածային լրատվության ներկայացուցիչներ: Համագումարում կազմակերպության խնդիրների մասին զեկուցեց **Լևոն Տեր-Պետրոսյանը:** Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակների անունից հանդես եկավ «Միացում» կազմակերպության ներկայացուցիչ **Սերժ Սարգսյանը:** Համագումարն ընդունեց ՀՀԸ ծրագիրն ու կանոնադրությունը և ընտրեց ՀՀԸ վարչություն:

Ավելի էին սրվում հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները, և դրան նպաստում էր Մոսկվայի ոչ սկզբունքային դիրքորոշումը: 1989 թ. նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ Գերագույն

խորհուրդը քննարկեց Լեոնային Ղարաբաղի հարցը: ԽՍՀՄ ԳԽ-ն որոշեց ԼՂԻՄ-ը թողնել Ադրբեջանի կազմում, իսկ Հատուկ կառավարման կոմիտեն վերացնել: Փոխարենը ստեղծվում էր Ադրբեջանի Հանրապետության կոմիտե:

Արցախում և ՀԽՍՀ-ում դժգոհ էին ԽՍՀՄ ԳԽ այդ որոշումից: Արցախը շարունակում էր մնալ Ադրբեջանի կազմում: Ստեղծված պայմաններում Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը և ՀՀՀ-ն պահանջեցին հրավիրել Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ու Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստ և վճռել Արցախը ՀԽՍՀ-ին վերամիավորելու հարցը:

1989 թ. նոյեմբերի 30-ին Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի անդամների մասնակցությամբ Երևանի Ստեփան Շահումյանի անվան մշակույթի պալատում աշխատանքներն սկսեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը: **Դեկտեմբերի 1-ի** երեկոյան ընդունվեց «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեոնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» համատեղ որոշումը: ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությունը 1990 թ. հունվարի 10-ին բեկանեց ՀԽՍՀ-ի Գերագույն խորհրդի և ԼՂ Ազգային խորհրդի 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի համատեղ որոշումը: ԽՍՀՄ ԳԽ որոշման մեջ նշված էր նաև, որ Ադրբեջանը չի կատարել նոյեմբերի 28-ի որոշումը, չի վերականգնել մարզի ղեկավար մարմինները, չի մշակել

մարզի կարգավիճակը բարելավելու միջոցառումներ:

Ադրբեջանում **1990 թվականը** սկսվեց նոր վայրագություններով: **Հունվարի 13-20-ը Բաքվում** իրակա՛նացվեց հայ բնակչության կոտորած և տեղահանություն, որի ընթացքում ազգային ճակատը և իշխանության մարմինները գործում էին համատեղ: Կողոպտված և խոշտանգումների ենթարկված հազարավոր հայեր լաստանավերով փոխադրվեցին Կրասնովոդսկ (Թուրքմենիա):

Լարված էր վիճակը նաև Հայաստանում: ՀՀՀ-ի առաջին համագումարից հետո կազմակերպության ղեկավարությունը գործում էր երկու ուղղությամբ՝ աջակցել Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարին և հանրապետությունում իշխանությունը վերցնել իր ձեռքը: Թատերական հրապարակը դարձել էր կամավորական ուժերի կազմակերպման, նախընտրական քարոզչության և Արցախին նյութական ու ռազմական օգնության կազմակերպման վայր: Հունվարի 13-ի հանրահավաքում հայտարարվեց, որ ՀՀՀ-ի ինքնապաշտպանական ուժերը թե՛ շրջաններում, թե՛ Երևանում բերվել են ռազմական պատրաստության: Հանրապետության բնակչությանը կոչ արվեց ունեցած զենքը կա՛մ հանձնելու «Ղարաբաղ» կոմիտեին, կա՛մ զենքով ներկայանալու կոմիտե: Հայաստանի սահմանները պաշտպանող ջոկատները Երասխավանում և սահմանամերձ մյուս հատվածներում Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի

Թաթուլ Կրպեյան

հրահրած ընդհարումների ժամանակ արժանի հակահարված հասցրին հակառակորդին:

1990 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Արցախում վիճակն օրեցօր ծանրանում էր: ԽՍՀՄ ղեկավարության ոչ հայանպաստ ու Արցախի համար վտանգավոր դիրքորոշման դեմ բողոքի արտահայտություն էր Մոսկվայում սեպտեմբերի 9-ին գրող, հրապարակախոս **Ջորի Բալայանի** կողմից հացադուլի հայտարարումը: Նրան միացան աշխարհահռչակ գիտնական Վիկտոր Համբարձումյանը, սիրված դերասան Մոս Սարգսյանը և Ղարաբաղի մի քանի պատգամավորներ: Մակայն այս ծայրահեղ քայլը միութենական ղեկավարության վրա ազդեցություն չգործեց: Հացադուլը դադարեցվեց սեպտեմբերի 29-ին Ամենայն հայոց Վազգեն Ա կաթողիկոսի խնդրանքով:

Խորհրդային բանակի և Ադրբեջանի հատուկջոկատայինների գործողությունները ԼՂԻՄ-ում: 1991 թ.

Արցախի համար ավելի ծանր տարի էր: Շրջափակման պատճառով հիմնովին խաթարվել էր տնտեսությունը: ԽՍՀՄ և Ադրբեջանի իշխանություններն ավելի էին ուժեղացրել ճնշումներն ու բռնաբարքները:

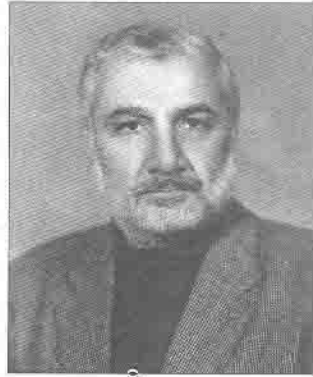
Խիստ մտահոգիչ էր վիճակը Հյուսիսային Արցախում: Դատարկվել էին Գետաբեկի, Թովուզի, Շամխորի և Դաշքեսանի շրջանների հայկական գյուղերը: Հերթը հասել էր Խանկարի շրջանին: Հյուսիսային Արցախի լիակատար հայաթափության համար 1991 թ. զարնանը Ադրբեջանի իշխանությունները, խորհրդային բանակի հետ համագործակցելով, մշակեցին «Կոլցո» («Օղակ») ռազմական գործողության ծրագիրը: Ադրբեջանի հատուկջոկատայինները դեռ 1991 թ. մարտի 25-ից անընդհատ ռմբակոծում էին Գետաշենը: Վիճակն ավելի ծանրացավ, երբ «Կոլցո» գործողության իրականացմանը միացան խորհրդային զորամասերը: Հրազենի տարբեր տեսակներից գնդակոծվում էին նաև Մարտունաշենը և Շահումյանի շրջանի մի շարք գյուղեր:

Ապրիլի 30-ին սկսվեց «Կոլցո» գործողության իրականացումը: Գետաշեն ներխուժած խորհրդային զինվորականներին ուղեկցում էին ադրբեջանցի հատուկջոկատայինները, որոնք դաժան հաշվեհարդար էին տեսնում գյուղի բնակչության հետ: Գետաշենցիների հերոսական պայքարը գլխավորում էր **Թաթուլ Կրպեյանը**: Անհավասար մարտում զոհվեցին Թաթուլ Կրպեյանը, Արթուր Կարապետյանը,

Մարտունաշենի պաշտպանության ղեկավար **Սիմոն Աչիքյոզյանը** և ուրիշներ, այդ թվում՝ բազմաթիվ խաղաղ բնակիչներ:

1991 թ. մայիսի 7-ին երեք հազար մարդ՝ կանայք, երեխաներ, ծերեր, ռազմական ուղղաթիռներով տեղափոխվեցին Ստեփանակերտ, այնտեղից էլ՝ Հայաստանի տարրեր շրջաններ: Գետաշենում իրագործված «Կոլցո» գործողության ժամանակ զոհվեց 41, վիրավորվեց 70, պատանդ տարվեց 335 մարդ:

Չնայած խորհրդային բանակի օժանդակությամբ ադրբեջանական իշխանություններին հաջողվեց հալթափել և Ադրբեջանին բռնակցել Հյուսիսային Արցախի մի մասը, սա-

Սիմոն Աչիքյոզյան

կայն հայկական ինքնապաշտպանական ուժերն արժանի հակահարված տվեցին թշնամուն: Մարտերում ձեռք բերված փորձը հետագայում հաջողությամբ կիրառվեց Արցախյան ազատագրական պատերազմի ընթացքում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Արցախի հայությունը 1987 թ. վերջերից ինչո՞ւ կրկին բարձրացրեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու հարցը: Ներկայացրե՞ք 1988 թ. փետրվարի իրադարձությունների ընթացքը Լեռնային Ղարաբաղում:
2. Երևանում ե՞րբ սկսվեցին հանրահավաքներն ի պաշտպանություն ՀԽՍՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի վերամիավորման: Ի՞նչ մարմին ստեղծվեց շարժումը գլխավորելու համար, ովքե՞ր էին այն գլխավորում: Ինչո՞ւ ԽՍՀՄ ղեկավարությունը հենց սկզբից մերժողական մոտեցում դրսևորեց հայերի արդարացի պահանջի հանդեպ: Սումգաիթի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրված ցեղասպանությունը ովքե՞ր էին կազմակերպել:
3. Ժամանակագրական սանդղակի տեսքով ներկայացրե՞ք 1988 թ. մայիսից մինչև 1991 թ. մարտ ժամանակահատվածի Արցախյան շարժման գլխավոր իրադարձությունները: Մ. Գորբաչովը և Ադրբեջանի ղեկավարությունը ի՞նչ ծայրահեղ միջոցառումներ իրականացրին Խորհրդային Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղում: Ներքին և արտաքին ոչ բարենպաստ պայմանների պարագայում ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը հետ չկանգնեց իր պահանջատիրությունից:
4. Լուսաբանե՞ք Հյուսիսային Արցախի ինքնապաշտպանության ընթացքը, «Կոլցո» գործողությունը և դրա հետևանքները: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Գետաշենի, Մարտունաշենի և մյուս գյուղերի հայության հերոսական ինքնապաշտպանությունը:

§ 3. 1988 թ. ԳԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 7-Ի ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԸ

1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին Հայաստանում տեղի ունեցավ հուժկու երկրաշարժ: Երկրաշարժի էպիկենտրոնում Սպիտակ քաղաքում, ցնցումների ուժը հասավ 10 բալի: Պատմության մեջ այս աղետը մտավ **«Սպիտակի երկրաշարժ»** անունով:

Երկրաշարժի գոտում հայտնվեցին Հայաստանի տասնյակ քաղաքներ ու ավաններ: Հիմնահատակ ավերվեց 16 հազար բնակչություն ունեցող Սպիտակը: Ավերվեցին հանրապետության երկրորդ քաղաքի՝ 250 հազար բնակչություն ունեցող Լենինականի շինությունների ավելի քան 80 տոկոսը, Կիրովականի շինությունների համարյա կեսը: Տուժեց 400 գյուղ, 58-ն ավերվեց ամբողջությամբ: Երկրաշարժին զոհ գնաց 25 հազար մարդ, 17 հազարը վիրավորվեց, անօթևան մնաց 514 հազարը: Աղետալի երկրաշարժի ծանր հետևանքների պատճառը ոչ միայն ցնցումների յուրահատկությունն էր, այլև շենքերի նախագծման աղաղակող թերությունները և շինարարության ցածր որակը:

Հայաստանին պատուհասած ահավոր դժբախտության լուրն անմիջապես տարածվեց Խորհրդային Միությունում և ամբողջ աշխարհում: Դեկտեմբերի 8-ին Մոսկվայից ժամանեց բարձրակարգ բժիշկների խումբը՝ իր հետ բերելով դեղորայք և սարքավորումներ: Վրաստանից ժամանած բժիշկներն առաջին իսկ գիշերը մեքենաների լուսարձակների լույսի տակ կատարում

*1988 թ. դեկտեմբերի 7,
Լենինական (այժմ՝ Գյումրի)*

էին անհետաձգելի վիրահատություններ: Բժիշկներ ու փրկարարներ էին ժամանում ԽՍՀՄ զանազան քաղաքներից և արտասահմանից: Անգնահատելի էր ռազմական բժիշկների կատարած գործը: Երկրաշարժի առաջին օրը նրանք որակյալ բժշկական օգնություն ցույց տվեցին 1200 տուժածի, որոնցից 600-ը տեղափոխվեց այլ վայրերի հիվանդանոցներ: Երկրորդ օրը ռազմական բժիշկներն օգնեցին 500 մարդու, ընդհանուր առմամբ նրանց դիմեցին 6 հազար տուժածներ:

Առաջին շաբաթվա ընթացքում խիստ զգացվում էր կապի բացակայությունը, փրկարարների բազմաթիվ շտաբներ և ջոկատներ աշխատում էին միմյանցից մեկուսացած, առանց համագործակցության, մեքենաների, տեխնիկայի և գործիքների բացակայության պայմաններում: Աղետից գլխավորությա մարդիկ փորձում էին ինքնուրույն փրկել իրենց հարազատներին:

Համամիութենական մակարդակով օգնության աշխատանքները համակարգելու համար ստեղծվեց հանձնաժողով՝ ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահ **Նիկոլայ Ռիժկովի** գլխավորությամբ: Դեկտեմբերի 8-ին հանձնաժողովի անդամները ժամանեցին Հայաստան և անհապաղ անցան աղետի գոտում աշխատանքների իրականացմանը: Հայ ժողովուրդն ըստ արժանվույն գնահատեց Ն. Ռիժկովի գլխավորած հանձնաժողովի՝ որպես ղեկավարող կենտրոնի դերն ու նշանակությունը:

Մեծ աշխատանք տարվեց աղետի գոտուց մարդկանց տարահանելու ուղղությամբ: 110 հազար մարդ՝ երեխաներ, կանայք, ծերեր, տեղափոխվեցին Խորհրդային Միության տարբեր առողջարաններ ու պանսիոնատներ:

ԽՍՀՄ-ը Հայաստանին հատկացրեց մեծ քանակությամբ տեխնիկական միջոցներ՝ փրկարարական աշխատանքներ իրականացնելու համար: Տուժածներին օգնելու նպատակով ուղարկված բեռներով Հայաստանում վայրէջք կատարեց 1000 ինքնաթիռ, ժամանեցին 31 հազար երկաթուղային վագոն, 8 հազար բեռնատար ավտոմեքենա:

Նյութական և տեխնիկական օգնություն ցուցաբերեցին արտասահմանյան 110 պետություն, բազմաթիվ միջազգային կազմակերպություններ: Օգնությունը Հայաստան էին հասցնում տրանսպորտային բոլոր ուղիներով: Բժիշկներ և փրկարարներ ժամանեցին Շվեյցարիայից, Անգլիայից, Իսրայելից, Գերմանիայից, ԱՄՆ-ից և այլ պետու-

թյուններից: Հայաստան էր ուղարկվում շինարարական տեխնիկա, դեղորայք, դռնորական արյուն: Հեռավոր Կուբայից ուղարկված դռնորական արյան խմբաքանակի մեջ էր նաև երկրի ղեկավար Ֆիդել Կաստրոյի արյունը: Ամբողջ աշխարհն էր կանգնել աղետյալ Հայաստանի կողքին:

Այդ ծանր օրերին Հայաստանում առանձնակի երախտագիտությամբ ընդունեցին աշխարհի տարբեր անկյուններում ապրող հայրենակիցների աջակցությունը: Ողբերգությունը համախմբել էր ամբողջ աշխարհի հայությանը: Հայտնի երգիչ **Շառլ Ազնավուրը** հիմնեց «Ազնավուրը՝ Հայաստանին» բարեգործական կազմակերպությունը, որը մեծ աշխատանք կատարեց Հայաստանին նյութապես և բարոյապես աջակցելու համար: Ամբողջ աշխարհում թևածում էր Ֆրանսիայում կայացած բարեգործական համերգի ժամանակ Ազնավուրի կատարած «Քեզ համար, Հայաստան» երգը:

Հայաստանում բարեգործական լայն գործունեություն ծավալեց աշխարհահռչակ **Մայր Թերեզան**: Աղետի գոտի ժամանեցին այնպիսի հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչներ, ինչպես Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Մարգարետ Թետչերը, ԱՄՆ կոնգրեսականներ Դոուլը, Ջեսի Ջեքսոնը, ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշի որդին և թոռը, Ֆրանսիայի նախագահ Միտերանի տիկինը և շատ ուրիշներ: Աղետի գոտի ժամանեց և մեծ օգնություն ցուցաբերեց Իտալիայի վարչապետի տիկինը՝ Մարի Ֆանֆանին:

*Նիկոլայ Ռիժկովի այցը
Սպիտակ, 1988 թ.*

Նրա աջակցությամբ Սպիտակում հիմնադրվեց «Իտալական ավանը»:

Միութենական կառավարության հատուկ որոշմամբ երկրաշարժից տուժած շրջանների տնտեսության վերականգնման համար սահմանվեց երկու տարի: 1989 թ. ամռանը շինարարական աշխատանքներին մասնակցում էր ավելի քան 150 հազար մարդ: Ավերված բնակավայրերն սկսեցին վերականգնվել:

ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով միութենական ուժերով կատարվող վերականգնողական աշխատանքները դադարեցին: Հայաստանում իրադրությունը վատացավ պատերազմական իրավիճակի և Ադրբեջանի ու

Թուրքիայի կողմից կազմակերպված շրջափակման հետևանքով:

Անկախության տարիներին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ձեռնարկեց միջոցառումներ, որոնք հնարավորություն տվեցին լուծելու շատ հարցեր՝ կապված բնակարանների, դպրոցների, հիվանդանոցների և այլ սոցիալական ենթակառուցվածքների վերականգնման հետ: 1998-2008 թթ. Շիրակի մարզում բնակարանով ապահովվեց մոտ 20 հազար, Լոռու մարզում՝ 15 հազար ընտանիք: Հասարակական կազմակերպությունների իրականացրած ծրագրերի շրջանակներում բնակարան ստացավ շուրջ վեց հազար ընտանիք:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Սպիտակի երկրաշարժը: Թվերով ցոյց տվեք երկրաշարժի պատճառած մարդկային և նյութական կորուստները:
2. ԽՍՀՄ-ը, արտասահմանյան երկրները, սփյուռքահայությունը և անհատ մարդիկ ի՞նչ օգնություն ցուցաբերեցին Հայաստանին և երկրաշարժից տուժածներին: Ինչո՞ւ այդ օժանդակությունը 1990-ական թթ. սկզբին կրճատվեց կամ դադարեցվեց:
3. Պատրաստե՞ք ելույթ աղետի գոտում որևէ անհատ գործչի, հասարակական կազմակերպության կամ երկրի մարդասիրական գործունեության վերաբերյալ և ներկայացրե՞ք դասարանին:

§ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՒԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

Շրջադարձային փոփոխություններ հանրապետության քաղաքական կյանքում: 1990 թ. գարնանը Հայաստանում նախապատրաստվում էին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրություններին: Հայկոմկոմը, ՀՀԾ-ն և մյուս քաղաքական ուժերն առաջադրել էին իրենց թեկնածուներին: Ընտրատարածքներ էին ստեղծվել նաև ԼՂԻՄ-ում:

Քաղաքական ընդհանուր վիճակը հանրապետությունում մնում էր լարված: Կոմկոմն իրեն սպառել և գրկվել էր հիմնական հենարանից՝ ժողովրդի վստահությունից: Գաղափարական պայքարում ՀՀԾ-ին հեղինակություն և համակրանք էին բերում անկախության և Արցախի ազատագրության գաղափարները:

1990 թ. ապրիլի 6-ին Հայկոմկոմի Կենտկոմի պլենումը առաջին քարտուղար ընտրեց Վլադիմիր Մովսիսյանին: ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարար Վ. Բակատինը Վ. Մովսիսյանին ուղարկած գրության մեջ Լեռնային Ղարաբաղից Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ ընտրելու համար սկսված նախընտրական քարոզչությունը համարում էր միջամտություն հարևան հանրապետության ներքին գործերին: Նա պահանջում էր բեկանել Հայաստանի Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի որոշումը: Վ. Մովսիսյանը ապրիլի 25-ին Վ. Բակատինին ուղարկած պատասխանում մերժեց նրա

պահանջը՝ շեշտելով, որ Հայաստանի Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի որոշումը պետք է դիտել որպես Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի կապերն ամրապնդելու միջոց, այլ ոչ թե հարևան հանրապետության ներքին գործերին միջամտելու փորձ:

1990 թ. մայիսի 20-ին տեղի ունեցան ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները, որոնք Խորհրդային Հայաստանի պատմության մեջ առաջին ժողովրդավարական և այլընտրանքային ընտրություններն էին: Ընտրողների ձայները համարյա հավասարապես բաժանվեցին Հայկոմկոմի և ՀՀԾ-ի թեկնածուների միջև:

Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրը: Նորընտիր Գերագույն խորհրդի նստաշրջանն սկսվեց հուլիսի 20-ին: Օգոստոսի 4-ին ՀՀԾ վարչության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ընտրվեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ, մի քանի օր անց նախարարների խորհրդի նախագահ նշանակվեց Վազգեն Մանուկյանը: Վերջ դրվեց կոմունիստական կուսակցության մենիշխանության յոթանասունամյա շրջանին: **1990 թ. օգոստոսի 23-ին** ԳԽ-ն քննարկումից հետո ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին» փաստաթուղթը, որով հռչակվում էր անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը: 12 հոդվածից բաղկացած այդ հիմնարար փաստաթուղթը նախա-

նշում էր Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային զարգացման ուղիները:

Փաստաթղթի քաղաքական բաժնում նշվում էր, որ **ՀԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն**: Հայաստանի պատմության մեջ սկսվում էր Երրորդ հանրապետության շրջանը:

Հռչակագրում հատուկ հոդվածով ընդունվում էր հանրապետության օրենքների գերակայությունը ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ: Եթե ԽՍՀՄ օրենքը հաստատված չէր ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից, հանրապետությունում չէր գործելու:

Հայաստանը պետք է վարեր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, ունենար իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները տարբեր երկրներում:

Հռչակագրի տնտեսական բաժնում նշվում էր, որ Հայաստանի տարածքում հողը, ընդերքը, ձեռնարկությունները համարվում են բացառապես հայ ժողովրդի սեփականությունը: Երկրի տնտեսության հիմքում պետք է ընկած լինեն մասնավոր սեփականատիրական և ազատ շուկայական հարաբերությունները: Հողն իբրև մասնավոր սեփականություն պետք է տրվի գյուղացուն: Ձեռնարկությունների մի մասը ենթակա է սեփականաշնորհման:

Հատուկ կետով արձանագրվում էր, որ Հայաստանը պետք է ունենա իր մասնաբաժինը ԽՍՀՄ զինված ուժերի սպառազինությունից, պիտի հասնի սեփական դրամական միջոցների ստեղծմանը:

Հռչակագրի մշակութային բաժնում հատուկ ուշադրություն էր հատկացվում հայերենի՝ իբրև պետական լեզվի կիրառման հիմնահարցին: Հանրապետությունում ամբողջ գործավարությունը կատարվելու էր միայն հայերենով:

Հռչակագիրն արտոնում էր մարդու իրավունքների պաշտպանություն, խղճի, կուսակցությունների, ժողովների, խոսքի ազատություն: Վերականգնվում էին Հայ առաքելական եկեղեցու ոտնահարված իրավունքները:

Առանձին հոդված կար **1915 թ. Հայոց ցեղասպանության և հայկական տարածքների** մասին: Հռչակագիրը հաստատում էր նաև ՀՀ վճռականությունն Արցախն իր տարածքի անբաժանելի մասը ճանաչելու վերաբերյալ:

Մինչև նոր Սահմանադրության՝ երկրի հիմնական օրենքի ընդունումը Հռչակագիրը ծառայում էր որպես պետության իրավական կարգավիճակը որոշող փաստաթուղթ:

ԽՍՀՄ-ի պառլամենտի փորձերը:

1991 թ. գարնանը ԽՍՀՄ-ը գտնվում էր փլուզման եզրին: Երկրի ղեկավարությունը ջանքեր էր գործադրում Միությունը փրկելու համար: Այդ նպատակով որոշվեց մարտի 17-ին հանրաքվե անցկացնել բարեփոխված ԽՍՀՄ-ի պառլամենտի վերաբերյալ: Հանրաքվեն անտեսվեց Մերձբալթյան երկրների՝ Լիտվայի, Լատվիայի և Էստոնիայի, ինչպես նաև Վրաստանի, Մոլդավիայի և Հայաստանի կողմից: Մնացած խորհրդային հանրապետություններում բնակչության

մեծամասնությունը կողմ քվեարկեց ԽՍՀՄ-ի պահպանմանը:

Մ. Գորբաչովը 1991 թ. ապրիլին բանակցային գործընթաց սկսեց Խորհրդային Իսրայիլի Հանրապետությունների Միություն ստեղծելու մասին պայմանագիր մշակելու համար: Պայմանագրի հանդիսավոր ստորագրումը նշանակվեց օգոստոսի 20-ին:

1991 թ. օգոստոսյան խոռվությունը: Գորբաչովի արձակուրդ մեկնելուց հետո երկրի պահպանողական ղեկավարները ձեռնամուխ եղան հեղաշրջում նախապատրաստելուն՝ ուղղված բարեփոխումների կասեցմանը, ԽՄԿԿ իշխանությունը լիովին վերականգնելուն, սեփական իշխանության պահպանմանը:

Օգոստոսի 18-ին հեղաշրջման կազմակերպիչները Դրինում հանդիպեցին Գորբաչովին, որը տատանողական կեցվածք ընդունեց: **Օգոստոսի 19-ի** առավոտյան հայտարարվեց, թե Մ. Գորբաչովը վատառողջության պատճառով չի կարող կատարել երկրի նախագահի պարտականությունները, և դրանք անցնում են փոխնախագահ Գ. Յանանին: Երկրի կառավարման համար ստեղծվեց **Արտակարգ դրության պետական կոմիտե (ԱԴՊԿ):** Օգոստոսի 19-ի առավոտյան գործը մտավ Մոսկվա:

Ռուսաստանի նախագահ **Բորիս Ելցինը** երկրի քաղաքացիներին ուղղված դիմումի մեջ կատարվածը համարեց «հակասահմանադրական հեղաշրջում»: Օգոստոսի 21-ին խռովարարները ձերբակալվեցին:

Մ. Գորբաչովը Դրինից վերադարձավ Մոսկվա:

Խռովությունը սկսվեց որպես ԽՍՀՄ-ի, ԽՄԿԿ-ի, հին պետական-կուսակցական վերնախավի իշխանությունը պահպանելու համար կազմակերպված հեղաշրջում, սակայն հետո վերածվեց հակակոմունիստական **«թավշյա հեղափոխության»:** Այն կործանեց միութենական պետական համակարգը, ԽՄԿԿ-ի իշխանությունը և խորհրդային հանրապետությունների «անխախտ ու հավերժ միությունը»: Խռովությունը արագացրեց ԽՍՀՄ-ի փլուզումը: Նրա ձախողումից հետո այլ հանրապետությունների թվում Հայաստանը 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին հայտարարեց անկախության մասին:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, ԱՊՀ-ի ստեղծումը: Մինչև նոյեմբերի կեսերը նոր ինքնիշխան պետությունների ղեկավարները քննարկում էին միութենական պայմանագրի տարբերակները: Բանակցությունների մասնակիցների կողմից ինքնիշխան պետությունների միությունը դիտվում էր որպես համադաշնություն: Պայմանագրի նախագծի վերջնական տարբերակում նոր միությունը բնութագրվում էր որպես «համադաշնային ժողովրդական պետություն»:

1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Ռուսաստանի նախագահ Բորիս Ելցինը, Ուկրաինայի նախագահ Լեոնիդ Կրավչուկը և Բելոռուսիայի Գերագույն խորհրդի նախագահ Ստանիսլավ Շուշկևիչը, տեղյակ չպահելով Մ. Գորբաչովին, հավաքվեցին Բելոռուսիայի

Բեղովեժյան արգելանոց-անտառում, հայտարարեցին ԽՍՀՄ-ի վերացման և **Անկախ Պետությունների Համագործակցության (ԱՊՀ)** ստեղծման մասին:

Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ Համագործակցությունը բաց է այն պետությունների համար, որոնք ցանկանում են նրան միանալ: Համաձայնագրի դեմ կտրուկ հանդես եկավ միայն Միխայիլ Գորբաչովը: Սակայն նրա կարծիքը չպաշտպանեց ոչ մի հանրապետություն: Ընդհակառակը՝ նրանք, բացառությամբ Մերձբալթյան հանրապետությունների և Վրաստանի, մի քանի օրվա ընթացքում ԱՊՀ-ին միանալու ցանկություն հայտնեցին: **Գեկտեմբերի 21-ին Ալմա Աթայում**

նախկին խորհրդային հանրապետությունները, այժմ՝ անկախ պետությունները հայտարարեցին Համագործակցություն ստեղծելու մասին, որը խորհրդակցական-համաձայնեցման գործառույթներ պիտի ունենար և օժտված չէր լինելու օրենսդրական, գործադիր ու դատական լիազորություններով:

Այսպիսով՝ ԽՍՀՄ-ի կազմավորման 69-ամյակի նախօրյակին առանց որևէ բռնության բոլշևիկների ստեղծած խորհրդային տերությունը փլուզվեց: Միխայիլ Գորբաչովը 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին հրապարակած դիմումում հայտարարեց ԽՍՀՄ-ի նախագահի լիազորությունները կամավոր վայր դնելու մասին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. 1990 թ. զարնան դրությամբ Հայկոմկուսը հեղինակագրկվել էր, իսկ ՀՀԸ-ն մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերել Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում. որո՞նք էին դրա պատճառները:
2. 1990 թ. մայիսի 20-ի Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրությունների հետ կապված՝ ի՞նչ խնդիր առաջացավ ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության հետ, ինչպե՞ս դա լուծվեց: Ի՞նչ արդյունքներ արձանագրեցին առաջին ժողովրդավարական և այլընտրանքային ընտրությունները Հայաստանում: Ո՞վ ընտրվեց Հայաստանի ԳԽ նախագահ:
3. Վերհանե՞ք «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին» փաստաթղթի առանցքային դրույթները: Ցո՛ւյց տվեք Հռչակագրի պատմական նշանակությունը:
4. Խորհրդային տերությունը փրկելու ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց երկրի ղեկավարությունը 1991 թ. առաջին կեսին: Ներկայացրե՞ք օգոստոսյան խռովության հետևանքները: Ձեր կարծիքով՝ պահպանողական ուժերը ինչո՞ւ պարտվեցին: Վերհանե՞ք ԽՍՀՄ-ի փլուզման գլխավոր պատճառները: Ե՞րբ և ինչպե՞ս ստեղծվեց ԱՊՀ-ն:

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ԱՆԿԱԽ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումը: Հայոց խորհրդարանը 1991 թ. մարտի 1-ին որոշեց **1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին** հանրապետությունում անցկացնել հանրաքվե՝ հիմք ընդունելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի դրույթներն ու նպատակները: Քվեարկության դրվեց հետևյալ հարցը. «Համաձայն եք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լինի անկախ ժողովրդավարական պետություն՝ ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս»: Հանրապետության բնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ 2 մլն 43 հազար մարդ (կամ քվեարկության իրավունք ունեցողների 94,39 տոկոսը), կողմ քվեարկեց: Հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա **1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին** հանրապետության Գերագույն խորհուրդը **Հայաստանը հռչակեց անկախ պետություն:**

1991 թ. օգոստոսի 1-ին ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին» օրենքը: Իսկ **հոկտեմբերի 16-ին** Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեցին նախագահական համաժողովրդական, ուղղակի, այլընտրանքային ընտրություններ: Առաջադրվել էին վեց

թեկնածուներ: Արդյունքում՝ ձայների ճնշող մեծամասնությամբ (83 տոկոս) հանրապետության նախագահ ընտրվեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ **Լևոն Տեր-Պետրոսյանը**, իսկ փոխնախագահ՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի տեղակալ **Գագիկ Հարությունյանը:**

Այսպիսով՝ 1988 թվականի փետրվարյան ազգային ժողովրդավարական շարժումով ոտքի կանգնած հայ ժողովուրդը ավելի քան 70-ամյա ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնեց Հայաստանի անկախ պետականությունը:

Անկախության հռչակումից կարճ ժամանակ անց ՀՀ-ն ստացավ համընդհանուր միջազգային ճանաչում: Սկսվեց հայոց անկախ հանրապետության պետական շինարարությունը:

Անկախության հռչակագրի ընդունումից մեկ տարի հետո քաղաքական, պետաիրավական և վարչական ոլորտների վերափոխումների շնորհիվ ստեղծվել էին հայոց անկախ պետականության կայացման բոլոր նախադրյալները:

ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը: Գործող Սահմանադրությունը (ՀԽՍՀ, 1978 թ.) հակասում էր Անկա-

խության հռչակագրի սկզբունքներին: ՀՀ խորհրդարանը ստիպված էր անընդհատ սահմանադրական փոփոխություններ ու շտկումներ կատարել: 1990 թ. դեկտեմբերին ընդունված առաջին սահմանադրական օրենքով մինչև նոր սահմանադրության ընդունումը դադարեցվել էր այն դրույթների գործողությունը, որոնք հակասում էին Հռչակագրի հիման վրա ընդունված օրենքներին: 1990 թ. նոյեմբերի 15-ին ստեղծվել էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի սահմանադրական հանձնաժողովը, որը զբաղվում էր նոր Սահմանադրության նախագծի մշակմամբ:

Գերագույն խորհրդի հավանությանն արժանանալուց հետո Սահմանադրությունը դրվեց հանրաքվեի՝ **1995 թ. հուլիսի 5-ի** խորհրդարանական ընտրությունների հետ միաժամանակ: Նոր Սահմանադրությունը կարևոր առաջադիմական երևույթ էր: Այն դրեց ամբողջատիրական և ավտորիտար համակարգից դեպի ժողովրդավարական պետություն անցնելու իրավական հիմքը:

ՀՀ Սահմանադրությունն իրավական ձևակերպում տվեց քաղաքական նոր համակարգին, սահմանեց Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականությունները: Ըստ Սահմանադրության՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական և իրավական պետություն է: Սահմանադրությամբ հռչակվում էր, որ պետությունը երաշխավորում է սեփականության բոլոր ձևերի ազատ

*1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին
Թալերական հրապարակում ցոլում են
անկախության հռչակումը*

զարգացումը, հավասար իրավական պաշտպանվածությունը, տնտեսական գործունեության ազատությունը:

ՀՀ Սահմանադրությամբ հաստատվեցին Հայաստանի երրորդ հանրապետության խորհրդանիշները՝ դրոշը, դինանշանը և օրհներգը: Դեռևս 1990 թ. օգոստոսի 24-ից հանրապետության պետական դրոշ էր ճանաչվել եռագույնը՝ Առաջին հանրապետության դրոշը:

Սահմանադրությամբ հռչակված էին կառավարմանը ժողովրդի մասնակցության սկզբունքները և ժողովրդավարական ազատությունները:

Պետության ղեկավարը հանրապետության **նախագահն** է, ընտրվում է հինգ տարի ժամկետով, ոչ ավելի, քան երկու անգամ անընդմեջ: Նախագահն ուներ լայն լիազորություններ, օրինակ՝ նշանակում էր վարչապետին և վերջինիս առաջարկությամբ՝ կառավարության մյուս անդամներին: Բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ Գերագույն խորհուրդը, վերանվանվեց **Ազգային ժողով**:

1995 թ. դեկտեմբերին կատարվեցին վարչատարածքային փոփոխություններ: Հանրապետության շուրջ չորս տասնյակի հասնող շրջանների միավորման միջոցով ստեղծվեցին **10 մարզեր՝** Արագածոտնի, Շիրակի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի, Լոռու, Կոտայքի, Արարատի, Արմավիրի, Վայոց ձորի, Տավուշի: Քաղաքամայր Երևանը ստացավ հատուկ կարգավիճակ:

Ձեռնարկվեց նոր դատական համակարգի կազմավորումը, որը հիմնականում ավարտվեց 1999 թվականին: Հունիսի 12-ին ներդրվեց եռաստիճան դատական համակարգը, սկսեց գործել վերաքննության ինստիտուտը, որը չէր եղել խորհրդային ժամանակաշրջանում: Նոր դատական համակարգում սկսեցին գործել առաջին ատյանի, վերաքննիչ, վճռաբեկ, ինչպես նաև սահմանադրական, տնտեսական, վարչական դատարանները:

Հետագայում հանրապետության քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացումներն առաջացրին Սահմանադրության մեջ բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտություն: ՀՀ սահմանադրական փոփոխությունների վերջնական տարբերակը հաստատվեց **2005 թ. նոյեմբերի 25-ին** կայացած համաժողովրդական հանրաքվեով:

Սահմանադրական փոփոխություններով վերանայվեց ՀՀ նախագահի գերիշխող դիրքը իշխանության ճյուղերի նկատմամբ, բարձրացվեց խորհրդարանի դերը իշխանության մարմինների համակարգում:

Հայկական բանակի զինվորները գորավարժությունների ժամանակ

«Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենքում ամրագրվեց երկքաղաքացիության վերաբերյալ դրույթը, որը հնարավորություն է տալիս երկրի կյանքին ներգրավելու սփյուռքահայությանը:

Սահմանադրական փոփոխությունների դրական քայլերից էր նաև տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների ժամկետի երկարացումը. երեքից այն դարձավ չորս տարի:

Հայոց ազգային բանակի կազմավորումը: ՀՀ անկախության գործընթացի սկսվելու պահից առաջնահերթ նշանակություն ստացավ պետության անվտանգության և անկախության պահպանման հարցը, որի երաշխիքը կարող էր լինել մարտունակ բանակը:

Անկախության հռչակագիրը իրավական ու գործնական հեռանկարներ բացեց ազգային բանակի ստեղծման համար: 1990 թ. սեպտեմբերին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի որոշմամբ հանրապետության ՆԳՄ (ՆԳՆ) կա-

Շքերթ Հանրապետության հրապարակում

ռույցում ստեղծվեց **Հատուկ գունդ**, որը տարբեր շրջաններում ուներ 26 վաշտ: 1991 թ. ապրիլին հանրապետության նախարարների խորհուրդը հաստատեց «ՀՀ երկրապահ զինապարտի ժամանակավոր կանոնակարգը»: Այն տարածվում էր մինչև 50 տարեկան այն քաղաքացիների վրա, ովքեր ցանկանում էին կամավոր սկզբունքով մասնակցել հանրապետության պաշտպանության գործին: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց **պաշտպանության պետական կոմիտեն (ՊՊԿ)**, որի հիմքի վրա հետագայում ձևավորվեց պաշտպանության նախարարությունը:

1992 թ. հունվարի 28-ին կառավարությունն ընդունեց «ՀՀ պաշտպանության նախարարության մասին» պատմական որոշումը: Հենց այս փաստաթուղթն էլ իրավական տեսակետից ազդարարեց ազգային բանակի ձևավորման սկիզբը: Հայոց բանակի ակունքներում կանգնած

էին Հատուկ գունդը և մի շարք ինքնապաշտպանական վաշտեր: 1991 թ. դեկտեմբերի 5-ին պաշտպանության առաջին նախարար էր նշանակվել **Վազգեն Սարգսյանը**:

1992 թ. մայիսին պաշտպանության նախարարությունը «Զինապարտության մասին» օրենքով հիմք դրեց բանակը ժամկետային զինծառայողներով համալրելու կայուն ավանդույթին: Նոր կազմավորված զորամասերի անձնակազմը 1992 թ. մայիսի 28-ին Հանրապետության հրապարակում հանդիսավոր պայմաններում տվեց առաջին զինվորական երդումը:

Արձագանքելով պաշտպանության նախարարության կոչին՝ Հայաստան վերադարձան հարյուրավոր հայազգի սպաներ, որոնք մինչ այդ ծառայում էին ԽՍՀՄ զորամիավորումներում: Նրանք լծվեցին բանակաշինության, հայրենիքի անվտանգության ապահովման գործին: Նրանց թվում էին գեներալներ **Գ. Դալիբալթայանը**, **Մ. Հարությունյանը**, **Ն. Տեր-Գրիգոր-**

յանցը, **Յ. Խաչատուրովը, Ա. Տեր-Թադևոսյանը (Կոմանդոս)** և շատ ուրիշներ:

Կազմակերպական հետևողական աշխատանքների շնորհիվ հայոց նորաստեղծ բանակը, 1992 թ-ից Դարաբաղում մասնակցելով պատերազմական լայնածավալ գործողություններին, կամավորական ջոկատների հետ կրեց առաջին ռազմական հաղթանակները: Դրանք շարունակվեցին նաև հաջորդ տարիներին՝ պատերազմը հասցնելով հաղթական ավարտի:

Ստեղծվեցին սպայական կադրերի պատրաստման բարձրագույն դպրոցներ: Հայոց ազգային բանակի ստեղծման գործում մեծ է պաշտպանության նախարարներ **Վազգեն Մանուկյանի, Վազգեն Սարգսյանի** և **Սերժ Սարգսյանի** դերը:

Հայոց բանակն աստիճանաբար զինվեց ժամանակակից ռազմական տեխնիկայով և ամուր պատվար դարձավ անկախության պաշտպանության գործում:

Թեև 1994 թ. զինադադար է կնքվել, սակայն ադրբեջանական իշխանությունները չեն հրաժարվում իրենց ագրեսիվ նկրտումներից: Դրա վկայությունները Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից բազմիցս հնչեցրած ռազմատենչ հայտարարություններն ու ԼՂՀ-ի և ՀՀ-ի դեմ ռազմական գործողություններ վերսկսելու սպառնալիքներն են: Այս ամենը ՀՀ զինված ուժերից պահանջում է մշտապես ապահովել բարձր մարտական պատրաստվածություն, մարտունակություն և զգոնություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Հայաստանի անկախացման գործընթացը: Ի՞նչ օրենքներ ընդունեց ՀՀ-ն: Իշխանության կառուցվածքային ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին:
2. Ե՞րբ և ինչպե՞ս ընդունվեց ՀՀ Սահմանադրությունը. ինչո՞ւ էր կարևոր և ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Սահմանադրության ընդունումը: Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Սահմանադրության մեջ: ՀՀ Սահմանադրության ո՞ր հոդվածն էր կարևորում. հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը: Սահմանադրության ո՞ր հոդվածը կփոփոխեիք կամ ի՞նչ նոր հոդված կավելացնեիք. ինչո՞ւ:
3. Ներկայացրե՛ք բանակաշինության գործընթացը ՀՀ-ում: Ի՞նչ գորատեսակներից է բաղկացած հայկական բանակը: Հիմնավորե՛ք ՀՀ ազգային բանակի անհրաժեշտությունը:

§ 2-3. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տնտեսական կացությունը: Հայաստանն անկախություն ձեռք բերեց սոցիալ-տնտեսական դժվարին պայմաններում: 1988 թ. երկրաշարժի հետևանքով տնտեսությունը կազմալուծվել էր հանրապետության տարածքի 1/3-ում: Կովկասյան տարածաշրջանում ծավալված իրադարձությունների արդյունքում հանրապետությունը հայտնվել էր տրանսպորտային շրջափակման մեջ:

Խորհրդային պետության փլուզումից հետո նախկին հանրապետությունները ներքաշվեցին հակամարտությունների մեջ: Վրաստանում սկսվեց քաղաքացիական պատերազմ, և Հայաստանը, մի շարք երկրների կողմից ցուցաբերվող ոչ մեծ օգնությունը չհաշված, իր ծանր հոգսերի հետ մնաց միայնակ: Դրան գումարվեց Ադրբեջանի կազմակերպած լիակատար շրջափակումը, որին 1990-ական թվականների սկզբից փաստորեն մասնակցում էր նաև վերջինիս անվերապահորեն աջակցող Թուրքիան: Էական ազդեցություն թողեց Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմը Հայաստանի սահմանային շրջաններում ու Լեռնային Ղարաբաղում:

Նման պայմաններում գլխավոր խնդիրը ոչ միայն բնակչության անվտանգության, այլև նվազագույն կենսապայմանների ապահովումն էր: Այս կարևոր խնդիրների լուծման համար անկախության ուղին բռնած Հայաստանի Հանրապետությունը

ծրագրեց տնտեսության արմատական բարեփոխումներ: **Խորհրդային պլանային տնտեսությունը պետք է ձևափոխվեր ազատ շուկայական տնտեսության:**

Շուկայական տնտեսակարգի ձևավորումը, տնտեսավարման ազատական համակարգի ներդրումը Հայաստանում հիմնականում ծավալվեց 1990-1995 թթ.:

Կառուցվածքային բարեփոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-ական թթ. առաջին կեսին ընթանում էին չորս հիմնական ուղղություններով՝ գների ազատականացում, սեփականաշնորհման և ապապետականացման գործընթաց, անկախ բանկային կառուցվածքների ստեղծում և հարկաբյուջետային համակարգի ձևավորում:

Շուկայական տնտեսությանն անցնելու հիմնական բաղադրիչ համարվեց գների ազատականացումը, որը հանգեցրեց գների կտրուկ աճի և բնակչության սոցիալական դրության վատթարացման: 1992 թ. դեկտեմբերին նախորդ տարվա համեմատ սպառողական գներն աճեցին 13 անգամ: Գների ազատականացումը համահունչ չէր տնտեսության նախկին պետական-մենաշնորհային համակարգին, ինչը հանգեցրեց ոչ թե բարեփոխման, այլ գործող համակարգի փլուզման:

Իրականացվող տնտեսական բարեփոխումները, մասնավոր հատվա-

ծի զարգացումը հանրապետության տնտեսությունում հանգեցրին նոր կառուցվածքային տեղաշարժերի:

1991 թ. ընթացքում սեփականաշնորհվել էր գյուղատնտեսության հիմնական միջոցների զգալի մասը, որի հետևանքով մասնավոր հատվածի տեսակարար կշիռը գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ծավալում կազմում էր մոտ 68 %: Նույն թվականին իրականացվել էր շուրջ 300 փոքր օբյեկտների սեփականաշնորհումը: Սա թույլ տվեց 1992 թ. փոքր-ինչ մեղմել գների ազատականացմամբ պայմանավորված սղաճի ծավալները:

1990–ական թթ. իրականացված բարեփոխումներով մասնավոր հատվածի բաժինը հանրապետության համախառն ներքին արդյունքի բացարձակ գերակշիռ մասը կազմեց: Եթե 1990 թ. ՀՆԱ-ի միայն 9 %-ն էր ապահովվում մասնավորի հաշվին, ապա 1994 թ.՝ ավելի քան 50 %-ը, իսկ 2008 թ.՝ 85 %-ը:

1990–ական թթ. սկսված ու մինչև այժմ շարունակվող բարեփոխումներով հնարավոր եղավ կայուն և կանխատեսելի տնտեսական միջավայր ստեղծել, ինչը հիմք դարձավ տնտեսական աճի տարեցտարի արագացման համար: Եթե 1994–2000 թթ. տնտեսական աճը կազմել է միջինը 5,5 %, ապա 2001–2008 թթ.՝ 12,5 %:

Այսպիսով՝ անկախության տարիներին հանրապետությունում իրականացված տնտեսական բարեփոխումները, չնայած առաջին տարիներին առկա օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ

Հայաստանի արտոնային էլեկտրակայանը

դժվարություններին, ապահովեցին տնտեսական աճ, գների կայունացում, ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ստեղծում: Մինչև համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ներթափանցումը Հայաստանի Հանրապետություն՝ զնաճի ցածր մակարդակը, փոխարժեքի ազատական ռեժիմը, իրական տոկոսադրույքների անկումը երկրի տնտեսության կայունության նախադրյալներն էին:

Արդյունաբերությունը: Նախկինում Հայաստանը հիմնականում մասնագիտացած էր էլեկտրամեքենաշինության, քիմիայի, էլեկտրոնիկայի, թեթև ու սննդի արդյունաբերության բնագավառներում: Թողարկվող արտադրանքը գլխավորապես արտահանվում էր խորհրդային տնտեսական տարածք և կախված էր Ռուսաստանից ցածր գներով ներկրվող վառելիքից, հումքից և կիսապատրաստոքներից:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Հայաստանի արդյունաբերությունը, զրկվելով ներմուծվող էժան հումքից ու էներգիայից, հայտնվեց խոր ճգնաժամի մեջ: 1992 թ. արդյունաբերական

արտադրանքի ծավալը կազմեց նախորդ տարվա 51,8 %-ը:

Արդյունաբերության և ամբողջ տնտեսության ճգնաժամային վիճակի հիմնական պատճառներից մեկը էներգետիկ ճգնաժամն էր, որն արդյունք էր Հայկական ատոմակայանի փակման, շրջափակման հետևանքով մագուրի ու բնական գազի մատակարարման ընդհատումների: Ծգնաժամի առաջին ծմռանը (1991–1992 թթ.) կաթվածահար եղավ բնակչության ջերմամատակարարման համակարգը: Դրա հետևանքով անտառների և այգիների ամբողջ զանգվածներ հատվեցին և օգտագործվեցին որպես վառելափայտ: Տրանսպորտը փաստորեն դադարեց գործելուց: 1992–1993 թթ. բնակչությանը կենցաղային կարիքների համար միայն 2–3 ժամ էր էներգիա տրվում:

Այսպիսի պայմաններում կենսական խնդիր էր Հայկական ատոմային էլեկտրակայանի (աէկ) վերագործարկումը (1996 թ.) և Հրազդանի ջեկի 5–րդ բլոկի շահագործումը: Աէկը վերագործարկվեց Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսատեխնիկական ներդրումներով: Բարելավվեց հանրապետության էլեկտրամատակարարումը:

1992 թ. օգոստոսին ընդունվեց «Պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և ապապետականացման մասին» օրենքը: Դրա հիման վրա 1993 թ. հանրապետությունում սեփականաշնորհվեց 500, իսկ 1994–1995 թթ.՝ մոտ 800 ձեռնարկություն:

Սեփականաշնորհվող օբյեկտների արժեքի 30 %-ի չափով ազգաբնակչությանը բաժանվեցին սեփականաշնորհման սերտիֆիկատներ՝ նպատակ ունենալով նրանց մասնակից դարձնել սեփականաշնորհման գործընթացին:

1997 թ. դրությամբ հազարից ավելի ձեռնարկություններ և հինգ հազարից ավելի օբյեկտներ սեփականաշնորհվել էին: Ընդհանուր առմամբ՝ սեփականաշնորհվել էր պետական ձեռնարկությունների շուրջ 70 %-ը:

Սեփականաշնորհման արդյունքում, թերություններով ու սխալներով հանդերձ, արդյունաբերությունն աստիճանաբար տնտեսական աճ է ապահովում: Ընդ որում՝ աճի տեմպեր ապահովող հիմնական ճյուղերն են հանքահումքային, մետաղագործական, շինանյութերի, մեքենաշինական, քիմիական արդյունաբերությունները: Սրանք ոլորտներ են, որոնց զարգացումը Հայաստանին հնարավորություն ընձեռեց հումք և կիսաֆաբրիկատներ արտադրող երկրից անցում կատարելու վերջնական արտադրանք թողարկող արդյունաբերական երկրի:

1996–2006 թթ. վերագործարկվեցին ու առավել հզորացան շուրջ 50 խոշոր ընկերություններ, հիմնվեցին ավելի քան 2500 միջին և փոքր արդյունաբերական ընկերություններ:

Վերագործարկվեցին մի շարք մեքենաշինական ձեռնարկություններ՝ «Հրազդանմաշ» ՓԲԸ, «Հայէլեկտրամեքենա», «Ավտոդողերի», Երևանի հաստոցաշինական գործարաններ:

ըր: Քիմիական արդյունաբերության ոլորտում զարգացումն ընթացավ «մեծ քիմիայից» «փոքր քիմիայի» անցնելու քաղաքականության շրջանակներում: Վերագործարկվեցին «Նաիրիտ» ՓԲԸ-ն, «Հայքիմմեքենա» արտադրական միավորումը և այլն: Վերազինվեցին հանրաբարձության, մետաղագործական և շինանյութերի արդյունաբերական ձեռնարկությունները:

Վերջին տարիներին մեծ զարգացում ապրեցին ադամանդագործության և ոսկերչության ոլորտները: 1997-2007 թթ. ընթացքում ՀՀ-ում արտադրվել է մոտ 1,65 մլրդ ԱՄՆ դոլարի արտադրանք, որը գրեթե ամբողջությամբ արտահանվել է: Նույն ժամանակահատվածում ոլորտում զբաղվածների թիվը աճել է 3-4 անգամ:

2000 թվականից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արդյունաբերությունը ՀՀ-ի տնտեսության զարգացման գերակա ճյուղ է հռչակվել: Եթե 1992 թ. ՀՀ-ում գործում էին ոլորտի մոտ 70, ապա 2008 թ.՝ ավելի քան 230 ձեռնարկություններ: Ոլորտի մասնագետների թիվը Հայաստանում 2008 թ. հասնում էր 6500-ի: Այս ոլորտում հայաստանյան մասնագետներ են հիմնում և գործունեությունն ընդլայնելու ծրագրեր իրագործում մի շարք օտարերկրյա ընկերություններ՝ «Մայքրոսոֆթ», «Միկրոֆիս», «Ալկատել», «Լայքս» և այլն:

Գյուղատնտեսությունը: Հայաստանը նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններից առաջինն էր, որ 1991 թ.

կարճ ժամանակամիջոցում սեփականաշնորհեց հողը: Դա պայմանավորված էր հանրապետության սոցիալական ծանր վիճակով, երբ առաջնահերթ նշանակություն էր ստանում բնակչությանը պարենով ապահովելը: Հողը մշակողին վերադարձնելու և նրա մասնավոր սեփականատիրական գործունեությունը խրախուսելու նպատակով հանրապետության խորհրդարանը **1991 թ. հունվարի 29-ին ընդունեց «Գյուղացիական և գյուղական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին»** օրենքը: 1991-1992 թթ. լուծարվեցին հանրապետությունում եղած 865 կոլտնտեսություններն ու պետական տնտեսությունները, որոնք թողարկում էին գյուղատնտեսական արտադրանքի ավելի քան 90 %-ը: Դրանց փոխարեն ձևավորվեցին 320 հազարից ավելի անհատական տնտեսություններ: Իբրև սեփականություն նրանց փոխանցվեց հողերի 66 %-ը, անասունների 80 %-ը:

Հողի սեփականաշնորհումը, որն իրականացվեց տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում, գյուղական բնակչությանն ապահովեց աշխատանքով, մեղմեց գյուղատնտեսական ապրանքների պակասուրդը: Որոշ չափով բարձրացավ գյուղացիության նյութական շահագրգռվածությունը: Նորաստեղծ գյուղացիական տնտեսությունները ստեղծված պայմաններին համապատասխան փոփոխություններ մտցրին մշակվող բույսերի տեսականու մեջ և անասնապահության ոլորտում: Հող ստացավ նաև

փախստականների մի մասը: Գյուղատնտեսական արտադրությունը սկզբնական շրջանում զգալիորեն նվազեց, բայց այնպիսի խոր ճգնաժամ չապրեց, ինչպես արդյունաբերությունը կամ շինարարությունը:

ՀՀ-ում հողի սեփականաշնորհումն իրականացվեց 1991–1993 թթ.՝ հետևյալ սկզբունքների հիման վրա.

- ա. Հողը բաժանվեց գյուղի մշտական բնակիչներին՝ ելնելով առկա ընտանիքների քանակից և գյուղի հողային ռեսուրսներից:
- բ. Հողը տրվեց գյուղացուն վճարովի: Փոխհատուցում սահմանվեց երկու տարվա, այսպես կոչված, կադաստրային գուտ եկամտի 70 %-ը:
- գ. Հողամասերի բաժանումը կատարվեց վիճակահանությամբ:
- դ. Գյուղատնտեսական մշակովի հողերի միջին հաշվով 20 %-ը չսեփականաշնորհվեց:

Դրական համարելով հողի մասնավոր սեփականության գաղափարը և դրա իրականացումը՝ նշենք, որ այդ վերափոխումների ընթացքում թույլ տրվեցին մի շարք սխալներ ու բացթողումներ, որոնք, ի վերջո, բացասական ազդեցություն ունեցան ՀՀ ագրոպարենային համակարգի զարգացման վրա:

Շնորհիվ ագրարային վերափոխումների՝ Հայաստանը դարձավ առաջին պետությունն ԱՊՀ-ում, ուր արդեն 1995 թ. սկսվեց գյուղատնտեսական արտադրանքի աճ, որը 1990 թ. մակարդակը գերազանցեց

14 %-ով: ՀՀ-ում ագրարային ոլորտի ծառայությունների ու ենթակառուցվածքների զարգացումը դեռևս անմիջական պետական աջակցություն է պահանջում, մասնավորապես՝ ոռոգման համակարգերի զարգացման, սննդի անվտանգության ապահովման, բույսերի պաշտպանության, գյուղական վարկավորման և գյուղմթերքների իրացման խնդիրների լուծման գործում:

2009 թ. ոռոգման համակարգում տեղադրվել են 300 կմ ջրամատակարարման խողովակներ, իսկ 2010 թ. կառուցվել է մոտ 500 կմ ջրագիծ: 2011 թ. վերակառուցվեցին Արմավիրի մայր ջրանցքի 83 կմ երկարությամբ հատվածները:

Ագրարային բարեփոխումների քաղաքականության արդյունքում գյուղատնտեսությունն աստիճանաբար ապահովեց նկատելի տնտեսական աճ: 1997–2007 թթ. գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ընդհանուր աճը կազմել է 90 %:

Պետության նպաստող քաղաքականության իրականացման շնորհիվ հնարավոր եղավ հապես ավելացնել պարենամթերքի արտահանման ծավալները: 2000–2010 թթ. այդ ծավալներն ավելացել են 2,5 անգամ: 2010 թ. կազմել են 172 մլն ԱՄՆ դոլար: 2000 թ-ի 71 մլն դոլարի դիմաց: Մեծ չափով ավելացել են նաև թարմ մրգի արտահանման ծավալները:

Անասնաբուծության ոլորտում կյանքի է հասցրել իրականացման դրսևորումները երևան եկան միայն 1995–2002 թվականներին,

երբ դադարեց անասնազլխաքանակի նվազման միտումը, և նկատվեց կայուն աճ:

2003 թվականից կաթի, մսի և ձվի արտադրության ցուցանիշներն ավելացան, նախորդ տարվա տվյալները գերազանցելու միտումները կրեցին հաստատուն բնույթ: Հնարավորություն ընձեռվեց ոչ միայն ապահովելու մեր երկրի ազգաբնակչության, օրինակ՝ ձվի պահանջարկը, այլև արտահանելու տարեկան արտադրվող ձվի մինչև 20 %-ը:

Ագրովերամշակող արդյունաբերությունը մշտապես համարվել է ՀՀ տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից մեկը:

2007 թ. վերագործարկվել կամ նոր ստեղծվել էին պահածոների՝ 30, գինեգործական՝ 40, կաթի՝ ավելի քան 250, մսի՝ 70 և ծխախոտի՝ 4 վերամշակող ընկերություններ:

2008 թ. սկսված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը խիստ բացասաբար անդրադարձավ ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտի վրա: Այստեղ անկումն ամենամեծն էր՝ 15 %, որը բացատրվում էր նաև օբյեկտիվ և բնակլիմայական անբարենպաստ պայմաններով: 2011 թ. մարտին ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտը գերակա ճյուղ հայտարարվեց: Մշակվեց գյուղատնտեսության զարգացման ազգային ծրագիր:

Ֆինանսավարկային համակարգը: Արդյունաբերության անկման հետևանքով ծանր կացության մեջ էր հայտնվել Հայաստանի ֆինանսավար-

կային համակարգը: Մինչև 1993 թ. հանրապետությունը կրում էր Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականության ազդեցությունը՝ միասնական դրամական համակարգի առկայության պայմաններում: **1993 թ. նոյեմբերին** շրջանառության մեջ դրվեց **հայկական ազգային դրամը:** Դա կարևոր նշանակություն ունեցավ ինքնուրույն դրամավարկային քաղաքականություն վարելու գործում: Ազգային դրամի գործածումը անկախ պետականության դրսևորման ձևերից մեկն է:

Տնտեսության անկայունության, վճարային հաշվեկշռի ծանր վիճակի պայմաններում հանրապետության կառավարությունը 1994 թ. ստացավ Արժույթի միջազգային հիմնադրամի (ԱՄՀ) ֆինանսական օժանդակությունը:

Մեփական դրամը շրջանառության մեջ դնելը կառուցվածքային լուրջ տեղաշարժեր առաջ բերեց հանրապետության ֆինանսական համակարգում: Ստեղծվեց Հայաստանի կենտրոնական բանկը, ձևավորվեցին շուրջ 60 առևտրային դրամատներ ու մասնավոր բանկեր:

Տնտեսական բարեփոխումները, կոշտ ֆինանսավարկային քաղաքականությունը, արտահանման խրախուսումը կտրուկ նվազեցրին դրամի արժեզրկման թափը և կայունացրին նրա փոխարժեքը: Աշխուժացավ արտադրությունը, նվազեց զբաղվածության մակարդակի անկումը, ավելացավ ոչ բյուջետային ոլորտի աշխատողների իրական աշխատավարձը: Բարելավ-

վեց նաև առևտրային հաշվեկշիռը, ինչը ձեռնարկություններին հնարավորություն տվեց կուտակելու արժույթային միջոցներ:

Սակայն հանրապետության նախկին արտադրական կարողությունների օգտագործման մակարդակը դեռևս չափազանց ցածր էր և բավարար չէր արտադրության այնպիսի ծավալի ապահովման համար, որը հնարավորություն կտար էապես կրճատելու արտաքին պարտքի ծավալը: 1995 թ. հանրապետության արտաքին պարտքը կազմում էր ՀՆԱ-ի 25 %-ը:

Կենտրոնական բանկի հիմնական խնդիրը, որն ամրագրված է օրենքով, գների կայունության ապահովումն էր: 1995-2007 թթ. ՀՀ-ում հաջողվեց ապահովել սղաճի ցածր մակարդակ: Եթե 1993 թ. նոյեմբերի 23-ից մինչև 1994 թ. մայիսը դրամն արժեզրկվել է 27 անգամ, ապա 1994 թ. մայիս-2007 թ. հուլիս ժամանակահատվածում՝ ընդամենը 1,5 անգամ:

Բնակչության սոցիալական վիճակը: Հայաստանի Հանրապետությունում սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը կտրուկ փոխեց հասարակության ճնշող մեծամասնության կենսապայմանները: Չնայած տարեցտարի պաշտոնապես արձանագրվող 5-6 %-անոց տնտեսական աճին, այնուամենայնիվ, շուկայական «բարեփոխումների» պտուղներից առավելապես օգտվում է բնակչության փոքրամասնությունը:

Տասնյակ տարիների ընթացքում երաշխավորված աշխատատեղին և

աշխատավարձին սովոր, աշխատանքի ժողովրդի մի ակտիվ մաս հայտնվեց գործազուրկի կարգավիճակում:

Գործազրկության մակարդակը, 1992 թ. 1,6 %-ից աճելով, 1999 թ. հասավ 11,1 %-ի: Երկար ժամանակ աշխատանք չունեցողները 2000 թ. կազմեցին գործազուրկների թվի 75 %-ը, որոնց մեծ մասը (մոտ 80 %) մինչև 50 տարեկան էր և չէր աշխատում 1992 թվից ի վեր:

Աշխատանքային շուկայում առաջացած վիճակը հանգեցրեց նրան, որ աշխատավարձի միջին մակարդակն այլևս չէր ապահովում բնակչության հսկայական զանգվածների նույնիսկ նվազագույն կենսապայմանները: 2003 թ. ՀՀ կառավարությունը մշակեց և իրագործեց «Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիրը» (ԱՀՌԾ): Աղքատության մակարդակը 1999 թ. համեմատությամբ 2005 թ. կրճատվեց մոտ 1,9 անգամ, իսկ ծայրահեղ աղքատությունը՝ 4,6 անգամ: 1999-2006 թթ. տնտեսական աճի պայմաններում աղքատության մակարդակը 56,1 %-ից կրճատվեց մինչև 26, 5 %-ի, բայց համաշխարհային տնտեսական նոր ճգնաժամի պայմաններում աղքատությունը նորից աճի միտում ձեռք բերեց:

Այս ամենի հետևանքով հանրապետությունից սկսվեց նոր արտագաղթ: Արտագաղթողների մեծ մասը մեկնում է Ռուսաստան, միայն 25-30 %-ն է հանգրվանում այլ երկրներում:

Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը: Հայաստանի Հանրապետության տնտեսու-

թյան վրա բացասական ազդեցություն գործեցին արտաքին ցնցումները, հատկապես Ռուսաստանի 1998 թ. ֆինանսական և 2008 թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամները:

Վերջին տասնամյակում զգալիորեն արագացան գլոբալացման գործընթացները համաշխարհային տնտեսության մեջ, հատկապես ֆինանսական ոլորտում: 2008 թ. սեպտեմբերին ԱՄՆ-ում սկիզբ առած և այնուհետև ամբողջ աշխարհում տարածված ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը բացասական լուրջ հետևանքներ ունեցավ նաև ՀՀ տնտեսության համար: 2009 թ. հունվար-մարտ ամիսներին, 2008 թ. նույն ժամանակահատվածի համեմատ, տնտեսության անկման ցուցանիշը կազմեց 9,7 %: 30 %-ով կրճատվեց արտաքին ապրանքաշրջանառության ծավալը:

Ճգնաժամի հետևանքով կրճատվեց կամ լրիվ վերացավ ՀՀ ձեռնարկությունների զգալի մասի արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկը: Ֆինանսական ճգնաժամի արդյունքում զգալիորեն նվազեցին նաև արտա-

սահմանում աշխատող կամ բնակվող հարազատների կողմից Հայաստանի բնակչությանը փոխանցվող կանխիկ դրամական միջոցները:

ՀՀ կառավարությունը մեծ ջանքեր է գործադրում՝ մեղմելու գլոբալ ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքները ՀՀ տնտեսությունում: Փորձ է արվում դրամական լուրջ միջոցներ ներգրավելու տնտեսական գործունեության մեջ, որպեսզի պետությունն ավելի մեծ հնարավորություն ունենա կարգավորելու ճգնաժամի հետևանքները տնտեսական և սոցիալական ոլորտներում: Օգտվելով միջազգային փորձից՝ պետությունը օգնություն է տրամադրում այն ձեռնարկություններին ու բանկերին, որոնք վճարունակ են և մրցունակ: Պետության կողմից իրականացվող միջոցառումները որոշակիորեն մեղմել են ճգնաժամի ազդեցությունը, սակայն շատ բան դեռ կախված է համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի լիակատար հաղթահարումից, միջազգային ֆինանսական շուկայում կայունության հաստատումից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. ԽՍՀՄ փլուզման և Հայաստանի շրջափակման հետևանքով ի՞նչ իրավիճակում հայտնվեց ՀՀ տնտեսությունը: Տնտեսական իրավիճակը կարգավորելու նպատակով ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին ՀՀ-ում և ի՞նչ հետևանքներ ունեցան դրանք:
2. Ինչո՞ւ ՀՀ արդյունաբերությունը հայտնվեց ճգնաժամային իրավիճակում, այն հաղթահարելու նպատակով ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին: Ներկայացրե՛ք սեփականաշնորհման ընթացքն ու հետևանքները: Ո՞րն էր ՀՀ-ում էներգետիկ ճգնաժամի պատճառը: Ե՞րբ և ինչի՞ շնորհիվ բարելավվեց էլեկտրամատակարարումը:

3. Ինչո՞ւ նորանկախ ՀՀ-ում գյուղատնտեսությունը դիտվեց որպես տնտեսության կարևորագույն բնագավառներից մեկը: Ներկայացրե՞ք հողի սեփականաշնորհման գործընթացը և հետևանքները:
4. Պարզաբանե՞ք նորանկախ ՀՀ ֆինանսավարկային քաղաքականությունը և դրա արդյունքները: Գնահատե՞ք ՀՀ տնտեսական քաղաքականությունը:
5. Ներկայացրե՞ք բնակչության սոցիալական վիճակը: Ի՞նչ ազդեցություն է ունեցել 2008 թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը ՀՀ տնտեսության վրա: ՀՀ կառավարությունն ի՞նչ քայլեր է ձեռնարկում ճգնաժամից դուրս գալու համար:

§ 4–5. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Բազմակուսակցական համակարգի ձևավորումը: Անկախության հռչակումից անմիջապես հետո Հայաստանի Հանրապետությունում քայլեր ձեռնարկվեցին հասարակական կյանքի ժողովրդավարացման և նոր հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ:

1990 թ. նոյեմբերի 5–ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց հանրապետության պետական մարմինները, ձեռնարկությունները, կազմակերպությունները, ուսումնական հաստատությունները և զինվորական ստորաբաժանումները ապաքաղաքականացնելու վերաբերյալ:

Հաջորդ տարվա փետրվարին խորհրդարանն ընդունեց օրենք, որով հանրապետությունում ստեղծվում էր բազմակուսակցական համակարգ: Երկարամյա ընդմիջումից հետո հայրենիքում ազատորեն գործելու իրավունք ստացան ազգային ավանդական կուսակցությունները՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, Հայաստանի ռամկավար ազատական

և Սոցիալ–դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունները: Նրանք արագորեն ներգրավվեցին նորանկախ հանրապետության հասարակական–քաղաքական կյանքի մեջ:

Առաջացան նոր կուսակցություններ, հասարակական–քաղաքական կազմակերպություններ ու միություններ. Ազգային ինքնորոշում միավորումը (ԱԻՄ), Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը (ՀՀԿ), Ազգային ժողովրդավարական միությունը (ԱԺՄ), «Սահմանադրական իրավունք» միությունը (ՄԻՄ) և այլն: Ավելի ուշ հիմնվեցին Հայաստանի ժողովրդական (ՀԺԿ), Օրինաց երկիր (ՕԵԿ), Ժառանգություն, Բարգավաճ Հայաստան (ԲՀԿ) կուսակցությունները և այլն: Հետզհետե կուսակցությունների թիվն աճեց՝ հասնելով մի քանի տասնյակի:

1990–ական թվականների սկզբին հետխորհրդային առաջին բազմակուսակցական Գերագույն խորհրդում ամենամեծ խմբակցությունն ուներ Հայոց համագգային շարժումը (ՀՀՃ):

Գերագույն խորհրդում ներկայացված էին ՀՅԴ-ն, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը (ՀԿԿ), Հայաստանի ռամկավար ազատական կուսակցությունը (ՀՌԱԿ): Կուսակցությունների մի մասը վերաձևավորվեց կամ մասնատվեց:

XXI դարի սկզբին Հայաստանում գրանցված էին բազմաթիվ հասարակական կազմակերպություններ:

1994 թ. դեկտեմբերի վերջին կուսակցությունների վերաբերյալ օրենքը խախտելու ամբաստանությամբ կասեցվեց դաշնակցության գործունեությունը Հայաստանում: Կուսակցությունը չկարողացավ մասնակցել ընթացիկ խորհրդարանական ընտրություններին: Հասարակական կյանքից քաղաքական ուժի մեկուսացումը հակաժողովրդական քայլ էր և բացասաբար անդրադարձավ երկրում ժողովրդավարական վերափոխումների ընթացքի ու քաղաքական իրավիճակի վրա:

Հասարակական-քաղաքական կյանքը հանրապետությունում աշխուժացավ **1995 թ. հուլիսի 5-ի** խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ: Ընդդիմադիր հիմնական կուսակցություններն առաջադրեցին իրենց թեկնածուներին, իսկ ՀՀԸ-ն, իր շուրջը համախմբելով մի շարք կուսակցություններ և հասարակական կազմակերպություններ, ձևավորեց «Հանրապետություն» քաղաքական միավորումը: Նախընտրական պայքարն ընթանում էր «Հանրապետություն» միավորման և ընդդիմության միջև: Ընդդիմադիր հիմնական կու-

սակցությունները համախմբվեցին Ազգային ժողովրդավարական միության (ԱԺՄ) շուրջ: Ընտրությունների արդյունքում «Հանրապետություն» միավորումը խորհրդարանի 191 պատգամավորական տեղերից նվաճեց 114-ը՝ կազմելով բացարձակ մեծամասնություն: Ընդդիմադիրները ստացան ընդամենը 15 տեղ:

Հասարակական-քաղաքական կյանքն ավելի աշխուժացավ **1996 թ. սեպտեմբերի 22-ի** նախագահական ընտրությունների ժամանակ: Ընտրություններն անցան քաղաքական թեժ պայքարի պայմաններում: «Հանրապետություն» միավորումն առաջադրեց ՀՀ նախագահ **Լևոն Տեր-Պետրոսյանի** թեկնածությունը, իսկ ընդդիմադիր մի քանի կուսակցություններ միավորվելով առաջադրեցին ԱԺՄ նախագահ **Վազգեն Մանուկյանի** թեկնածությունը:

Երկրորդ անգամ հանրապետության նախագահ ընտրվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Ըստ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի հրապարակած պաշտոնական տվյալների՝ նրա օգտին քվեարկել էր ընտրության մասնակիցների 51,75 %-ը, իսկ Վ. Մանուկյանի օգտին՝ 41,29 %-ը: Դժգոհելով նախագահական ընտրությունների արդյունքներից, այն համարելով կեղծված՝ մարդիկ դուրս եկան հանրահավաքների և ցույցերի՝ պահանջելով անցկացնել կրկնակի ընտրություններ: 1996 թ. սեպտեմբերի 25-ի հանրահավաքի մասնակիցները ներխուժեցին խորհրդարանի շենք:

ՀՀ նախագահներ Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Ռոբերտ Քոչարյան, Սերժ Սարգսյան

Բողոքի այս պոռթկումը կասեցվեց: Սկսվեցին ընդդիմության առաջնորդների ու առավել ակտիվ ներկայացուցիչների ձերբակալությունները, տեղի ունեցան քաղաքական դատավարություններ, հանրապետությունում արգելվեց հանրահավաքներ և ցույցեր կազմակերպել: Այս ընտրություններից հետո խորացած քաղաքական ճգնաժամը հանգեցրեց **1998 թ. փետրվարին** երկրի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականին: 1998 թ. մարտին՝ արտահերթ նախագահական ընտրությունների ժամանակ, հիմնական պայքարն ընթանում էր Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանի և քաղաքական ասպարեզ վերադարձած, ՀԿԿ Կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանի միջև: Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը:

Ներքաղաքական զարգացումները 1999-2010 թթ.: Արտահերթ նախագահական ընտրություններից

հետո ՀՅԴ-ն, որի պաշտոնական կարգավիճակը վերականգնվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից հետո, դադարեցրեց ընդդիմադիր պայքարը և սատարեց նախագահ Ռ. Քոչարյանին:

Ակտիվ քաղաքական պայքարի մթնոլորտում անցան **1999 թ. մայիսի 30-ի** խորհրդարանական ընտրությունները: Նախընտրական շրջանում ձևավորվեց «Միասնություն» դաշինքը, որի մեջ մտան Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը, Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը և Երկրապահ-կամավորականների միությունը: Ընդդիմադիր կուսակցությունները չմիավորվեցին, և լուրջ ընդդիմադիր ուժ չկազմավորվեց: Ընտրություններում հաղթեց «Միասնություն» դաշինքը: Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Կարեն Դեմիրճյանը, վարչապետ նշանակվեց Վազգեն Սարգսյանը:

1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին՝ Ազգային ժողով-ՀՀ կառավարություն

հարցում պատասխանի ժամանակ, ինքնաձիգներով զինված 5 ահաբեկիչներ ներխուժեցին Աժ նիստերի դահլիճ և կրակ բացեցին ներկաների վրա:

Ահաբեկչությանը զոհ դարձան Աժ նախագահ Կարեն Դեմիրճյանը, վարչապետ Վազգեն Սարգսյանը, Վժ փոխնախագահներ Յուրի Բախշյանը, Ռուբեն Միրոյանը, Աժ պատգամավորներ Հենրիկ Աբրահամյանը, Արմենակ Արմենակյանը, Միքայել Քոթանյանը, նախարար Լեոնարդ Պետրոսյանը: Տարբեր աստիճանի մարմնական վնասվածքներ ստացան 6 պատգամավոր և մեկ նախարար:

Հոկտեմբերի 27-ի ահաբեկչությունը ծանրացրեց հանրապետության վիճակը, հանգեցրեց ներքաղաքական իրավիճակի կտրուկ սրման: Սակայն հանրապետության ղեկավարությունը կարողացավ խուսափել ներքաղաքական ցնցումներից և աստիճանաբար կայունացնել քաղաքական իրավիճակը:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահական չորրորդ ընտրություններն անցկացվեցին **2003 թ. փետրվարի 19-ին**: Ընտրությունների երկրորդ փուլ դուրս եկան գործող նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը և միացյալ ընդդիմության թեկնածու Ստեփան Դեմիրճյանը: Մարտի 5-ին նախագահ վերընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը: **2003 թ. մայիսի 25-ին** տեղի ունեցան Ազգային ժողովի հերթական ընտրությունները, որոնց արդյունքում կուսակցություններից ոչ մեկին չիաջողվեց բացարձակ մեծամասնություն

կազմել խորհրդարանում և միայնակ ձևավորել կառավարություն: Հայաստանի անկախ հանրապետության պատմության մեջ առաջին անգամ առավել շատ ձայներ ստացած երեք կուսակցություններ՝ ՀՀԿ-ն, ՕԵԿ-ը և ՀՅԴ-ն, քաղաքական կոալիցիա կազմեցին և համատեղ ձևավորեցին կառավարությունը: Վարչապետ նշանակվեց 2000 թվականից այդ պաշտոնում գտնվող, Հայաստանի հանրապետական կուսակցության խորհրդի նախագահ Անդրանիկ Մարգարյանը (1950–2007):

2007 թ. մայիսի 12-ի խորհրդարանական ընտրություններում համամասնական ընտրակարգով մեծամասնություն ստացավ ՀՀԿ-ն, որին պատգամավորական տեղերի թվով հաջորդեցին ԲՀԿ-ն և ՀՅԴ-ն: Ստորագրվեց համաձայնագիր Հայաստանի հանրապետական և Բարգավաճ Հայաստան կուսակցությունների միջև՝ քաղաքական կոալիցիա կազմելու վերաբերյալ: Քաղաքական կոալիցիան իր հերթին դաշնակցության հետ համագործակցության համաձայնագիր ստորագրեց: Այս երեք կուսակցություններն էլ կոալիցիոն նոր կառավարություն ձևավորեցին: Վարչապետ նշանակվեց Սերժ Սարգսյանը: Ընդդիմությունը ներկայացնող նախկին կուսակցություններին չիաջողվեց անհրաժեշտ քանակությամբ ձայներ ստանալ ու տեղեր ունենալ նոր խորհրդարանում:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահական հինգերորդ ընտ-